

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Doktora Tezi

SABRİ ÜLGENER VE MAX WEBER'DE
İKTİSADİ ZİHNİYET

Selman Ortaköy
Öğrenci No: 2502100171

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Zekai Özdemir

İstanbul - 2014

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : SELMAN ORTAKÖY

Numarası : 2502100171

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT

Danışman : PROF. DR. ZEKAİ ÖZDEMİR

Tez Savunma Tarihi : 27.10.2014

Tez Savunma Saati : 12:30

Tez Başlığı :“ SABRİ ÜLGENER VE MAX WEBER’DE İKTİSADİ ZİHNİYET”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~YLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. AHMET İNCEKARA		Kabul
2- PROF. DR. ERİŞAH ARICAN		KABUL.
3- PROF. DR. ZEKAİ ÖZDEMİR		KABUL
4- PROF. DR. CEM SAATÇIOĞLU		KABUL
5- DOÇ. DR. FATMA BAHAR ŞANLI		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURAY ALTUĞ	—	—
2- DOÇ. DR. HALİL TUNALI	—	—

SABRİ ÜLGENER VE MAX WEBER'DE İKTİSADİ ZİHNİYET

SELMAN ORTAKÖY

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Sabri Ülgener'in Doğu toplumlarının görece iktisadi geri kalmışlığının zihniyet dünyasındaki sebeplerini ele alan çalışmasının, Max Weber'in Batı toplumlarındaki kapitalist gelişme ile Protestan ahlakı arasındaki irtibatı sorgulayan çalışmasıyla karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmesidir. İktisadi gelişme üzerine siyasi, sosyal ve ekonomik alanı kuşatan sayısız çalışma yapılmasına rağmen, yüzyıllar boyunca kademe kademe oluşan ve toplumların dünya, madde, hayat, meslek, çalışma ve benzeri kavramlara olan yaklaşımını belirleyen zihniyet üzerinde aynı derecede durulmamaktadır. Bu açıdan Weber karşılaştırmalı bir Ülgener analizinin yapılması ve kavram, kaynak ve fikir açısından Ülgener'in kritik edilmesi konunun hangi alanlarda ek çalışmalara ihtiyaç duyduğunu ve zihniyet, etik ve iktisat arasında kurulabilecek bağlantıları ortaya koyacaktır.

Anahtar kelimeler: İktisadi zihniyet, Tasavvuf, Kapitalizmin Ruhu, Protestan Etik

THE ECONOMIC MINDSET IN SABRI ULGENER AND MAX WEBER

SELMAN ORTAKÖY

ABSTRACT

The primary purpose of this dissertation is to analyze the study of Sabri Ülgener about the mindset reasons behind economically underdeveloped situation of East by comparing this study with the dissertation of Max Weber questioning the relation between the capitalist development period of West and Protestant ethic. Despite there are numerous study dealing with the political, social ve economic ground of economic development, the economic mindset which has been formed gradually for centuries and determine the approach of the communities to world, property, occupation and life etc. has not been discussed adequately. In this respect, an analyze comparing Ülgener and Weber, and criticizing concepts, references and ideas of Ülgener can reveal the needs for further studies about the topic and the new links between mindset, ethic and economy.

Keywords: Economic mindset, Sufism, Spirit of Capitalism, Protestant Ethic

ÖNSÖZ

Genelde İslam toplumunun, özelde ise Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının Batı dünyasının kapitalist gelişim süreci karşısında iktisadi olarak geri kalmasının siyasi, sosyal ve ekonomik sebepleri üzerine oldukça derin araştırmalar mevcuttur. Sabri Ülgener'in 1951 yılında ortaya attığı tez ise bu durumun iktisadi zihniyet düzlemindeki sebepleri ve sonuçlarına eğilmekte ve o ana kadar karanlıkta kalan bir konuya temas etmektedir.

Ülgener'e göre zihniyet iktisadi gelişme için tek başına yeter şartları sağlamamaktadır. Diğer taraftan bir coğrafyada tüm siyasi, sosyal ve iktisadi şartlar hazır olsa dahi ekonomik gelişmenin sağlanabilmesi için toplumun iktisadi zihniyetinin ve bu zihniyetin şekillendirdiği dünya, madde ve çalışma algısının da bu gelişim sürecine hazır olması gerekmektedir. Batı toplumunda 16. yüzyılda Reform hareketinden sonra dinin şekillendirdiği zihniyet dünyası kapitalist gelişim süreci için toplumun madde ile olan irtibatının hazır hale gelmesini sağlarken İslam toplumlarının zihniyet dünyasının giderek ortaçağ karakteristiklerine geri döndüğü görülmektedir. Ülgener'e göre bu durumun temel sebebi batınî tasavvuf olarak tanımladığı dini algı ve yaşayışın toplumun maddeye karşı yaklaşımını dinin ilk asırlarına nispeten giderek daha uzak, soğuk ve yabancı hale getirmesidir.

Bu tezin amacı Ülgener'in ortaya koyduğu tezi yöntem, kavram ve fikir bağlamında, Protestan ahlakı ve Reform sonrası Batı zihniyet dünyasını çok detaylı ele alan ve Ülgener'e ışık tutan Max Weber ile karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmektir. Bu analiz neticesinde Ülgener'in tezinin kritik edilmesi ve gelişim noktalarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Bu tezin hazırlanmasında bana çok büyük destek veren tez danışmanım Prof. Dr. Zekai Özdemir'e cesaretlendirici ve yol gösterici yaklaşımından dolayı teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca tezin hazırlanma sürecinde bana olan destekleri ve anlayışları dolayısıyla da değerli yöneticilerim Sayın Bahattin Akça ve Sayın Aslan Demir'e de

teşekkür etmeliyim. Tezde yer alan tüm eksik ve hatalardan elbette yalnız şahsım sorumludur. Son olarak uygun bir çalışma ortamına sahip olmam konusunda benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen eşim Fatma Betül Ortaköy'e anlayışı, desteği ve motive edici tavrından dolayı minnettarım.

Selman ORTAKÖY

İstanbul, 2014

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ ZİHNİYET OLUŞUMU VE WEBER	5
1.1. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü	5
1.1.1. Kapitalizmin Ruhü	7
1.1.2. Reformasyon ve Luther’de Meslek Anlayışı	13
1.1.3. Dünyevi Asketizm, Meslek Ahlakı ve Kapitalizm	16
1.1.4. Dünyevi Asketizm ve Kapitalizmin Ruhü	26
1.1.5. Burjuva Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü	34
1.1.6. Dünyevi Asketizmin Sonu	37
1.2. Weber’e Yönelik Eleştiriler.....	38
1.2.1. Ortaçağ Kapitalizmi/Geleneksel Kapitalizm ve Yeni Ruh	40
1.2.2. Dünyevi Asketizm/Kalvinizm ve Puritanizmin Ekonomik Yaklaşımı....	53
1.2.3. Kapitalizmin Öncüleri-Burjuva Sınıfı-Geleneksel Kapitalistler.....	66
1.2.4. Yapılan Ampirik Çalışmalar	72

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ ZİHNİYET OLUŞUMU VE ÜLGENER	
2.1. Ülgener’de Kavram-Metod	81
2.2. Ülgener’de Kapitalizm ve Burjuva Sınıfı.....	95
2.3. Ülgener’de İslam ve Ekonomi.....	99
2.4. Ülgener’de Çözülme Devri, Tasavvuf ve İktisat.....	107
2.4.1. Ortaçağ Yaklaşımı: Çözülme Devrine Bir Bakış.....	107

2.4.2. Ülgener’de Mesafe Bilinci.....	116
2.4.3. Ülgener’de Tasavvuf-İktisadi Zihniyet Etkileşimi	121
2.4.3.1. Batınlık ve Melâmilik	132
2.4.3.2. Esnaf ve Tasavvuf	136
2.4.3.3. Tasavvuf ve Tüketim/Rant Toplumu	141

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜLGENER’DE WEBERYEN İKTİSADİ ZİHNİYET OLUŞUMU VE ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM	145
3.1. Ülgener ve Weber’in Ayrıştığı Noktalar	146
3.1.1. Ülgener’de Weber Eleştirisi.....	146
3.1.2. Ülgener ve Weber’in Dolaylı Ayrım Noktaları	153
3.2. Sabri Ülgener’de Max Weber İzleri	158
3.2.1. İdeal İş İnsanı Yaklaşımı	159
3.2.2. Ortaçağ Yaklaşımı	160
3.2.3. Tarihsel Süreç ve Etkileşim Yorumu.....	162
3.2.4. İktisadi Zihniyetin Dolaylı Temsilcileri	164
3.2.5. Modern Kapitalizm Yorumu.....	166
3.2.6. Dikotomik Yaklaşım.....	167
3.3. Ülgener’e Eleştirel Bir Yaklaşım	168
3.3.1. Tarihsel Etkileşim Mekanizması ve İdeal Tip	168
3.3.2. Kapitalizm, Ortaçağ ve Tasavvuf	173
3.3.3. Ülgener’in Tasavvuf ve Din Yaklaşımı	181
3.3.4. Esnaf ve Ahilik Yaklaşımı	193
3.3.5. Manastır ve Tekke Hayatı Karşılaştırması.....	203
3.3.6. Zihniyet Analizi Kaynakları	207
SONUÇ.....	212
KAYNAKÇA	218
ÖZGEÇMİŞ.....	234

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e. : Aynı Eser

Bs. : Baskı

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Ed. : Edit eden, editör

Et al. : Ve diğerleri

Haz. : Hazırlayan

Ss. : Sayfa

S. : Sayı

Pp. : Sayfa

Y. : Yıl

GİRİŞ

Sabri F. Ülgener, ilk defa 1951 yılında yayınladığı “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri” isimli eseri ile İslam toplumunun iktisadi olarak Batı karşısında görece geri kalmışlığının nedenlerini genelde din özelde ise tasavvuf eksenli bir çözümleme ile ele almaktadır. Ülgener, kullandığı yöntem, kavramsal çerçeve ve fikriyat açısından Max Weber’in ilk olarak 1904 yılında yayınladığı “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı çalışmasından büyük ölçüde etkilenmiştir.

Ülgener’in iktisadi zihniyet alanında ortaya koyduğu tez, kapitalizmin İslam toplumu ve daha özelleştirilmiş bir coğrafya olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda yerleşmemesini ve bu coğrafyanın iktisadi geri kalmışlığını izah eden, dini algıdan ve bu algının oluşturduğu zihniyetten ekonomik hayata doğru bir etkileşim mekanizması kurması açısından bir ilktir. İktisadi geri kalmışlığın ekonomi tarihçileri tarafından siyasi, iktisadi ve sosyal nedenlerinin çözümlemelerine sıkça rastlanmaktadır; ancak zihniyet ve bu zihniyetin oluşumundaki din faktörünün bu kadar detaylı olarak analiz edilmesi ilk defa Ülgener tarafından gerçekleştirilmiştir. Max Weber’in 1904 tarihinde ortaya attığı tez ve bu tezin kavramsal çerçevesi, kaynakları ve metodu Ülgener için yol gösterici olmuştur. Ancak Weber’in Protestan ahlakı ve bu ahlakın kapitalist gelişim sürecindeki yansımaları hakkındaki fikirleri yüz yılı aşkın bir dönemde sayısız inceleme ve araştırmaya konu olur ve etraflıca kritik edilerek iktisadi ahlak üzerine yeni birçok araştırmaya kapı aralarken Ülgener’in tezi kendi coğrafyasında aynı ilgiyi görmemiş ve yeterince kritik edilmemiştir. Bu tez, iktisadi zihniyet ve ahlak dünyalarının kurgulanmasında Weber ve Ülgener arasında karşılaştırmalı bir analizi konu edinmekle birlikte Ülgener’in iktisadi zihniyet üzerine ortaya koyduğu eserlerin ve fikirlerin detaylı bir şekilde değerlendirilmesini ve kritik edilmesini amaçlamaktadır.

Weber’in çalışması Ülgener için ne kadar yol gösterici olduysa Ülgener’in çalışmasına eleştirel açıdan yaklaşan bir çalışmanın da Weber’in eleştirmenlerinden aynı ölçüde istifade etmesi kaçınılmazdır. Diğer taraftan Ülgener kavram, fikir ve metot açısından

bazı farklılıklar bulunmakla birlikte Weber'den çok büyük ölçüde etkilendiği için bir Ülgener araştırmacısının Weber'in Protestan ahlakını analiz etmeden Ülgener'i ele alması tablonun eksik kalmasına yol açacaktır. Bu açıdan tezin ilk bölümünde Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışması detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Kapitalizmin ruhu, kapitalist sürecin Reform dönemi öncesi ve sonrasındaki formları açısından ayırt edici ve Protestan ahlakının sürece katkısını ortaya koyan bir kavramdır. Bu ruh sayesinde Weber'in ideal formdan özellikle ayrı tuttuğu Ortaçağ kapitalizmi ile Reform hareketi sonrası ortaya çıktığını iddia ettiği ideal kapitalizm süreci ayırmakta ve bu ayrışma Protestan mezheplerinin “meslek ahlakı”na verdikleri önem sayesinde mümkün olmaktadır. Weber, meslek ahlakını protestan hareketin doğuşundan itibaren, Luther ile birlikte ortaya çıkışı ve Kalvenizm ve Püritenizm mezhepleri başta olmak üzere geçirdiği değişim ile birlikte ele almaktadır. Weber'in terminolojisinde kapitalizmin ruhu ve meslek ahlakı kadar yer tutan bir başka kavram “asketizm”dir. Protestanlığın meslek ahlakını ideal forma ulaştırmasını sağlayan unsur manastır hücrelerindeki asketik yaşamın Protestanlığın ardından dünyevileşmesi ve dış dünyaya açılmasıdır. Bu üç unsurun tarihsel süreçte bir araya gelmesiyle Weber'in “ideal tip”i ortaya çıkmış ve kapitalist ruhu taşıyan, asketik bir karakter taşıyan ve meslek ahlakını hayat felsefesi ve amacı haline getirmiş bu tip ideal kapitalist sürecin ortaya çıkmasında belirleyici güç olmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde Weber sistematigi ele alındıktan sonra Weber'in tezine yönelik eleştiriler ana başlıklar halinde tasnif edilerek detaylıca ele alınmaktadır. Bu alanda Weber'in tezinde kullandığı tarihî örgü, ele aldığı kaynaklar, kapitalizm yorumu, “meslek ahlakı”, ideal tip ve kapitalizmin ruhu kavramları, Protestan mezheplerinin iktisat yorumu ve Weber'in “ideal tip”inin taşıyıcısı burjuva sınıfının iktisadi zihniyetine yönelik eleştirilere yer verilmiş ve son olarak bu alanda yapılan ampirik çalışmaların sonuçları değerlendirilmiştir.

Ülgener ve iktisadi zihniyet oluşumu tezin ikinci kısmını teşkil etmektedir. Ülgener'in iktisadi zihniyet hakkındaki değerlendirmelerine geçmeden önce kullandığı

terminoloji ve kilit kavramlar tanımlanmalı ve hangi bağlamda Ülgener tarafından bu kavramların kullanılacağı açıklanmalıdır. Örneğin iktisadi ahlak ve iktisat zihniyeti arasındaki fark, tavan ve taban ayrımı, iktisadi zihniyet araştırmalarında kullanılan kaynaklar ve Ülgener'in tarihsel etkileşim sürecini nasıl kurguladığı Ülgener'in tezinin anlaşılmasında kritik öneme sahip hususlardır. Tasavvuf ve iktisadi zihniyet analizine girmeden önce değinilmesi gereken bir başka husus da Ülgener'in gözünde "ideal tip" in yani burjuvanın karakteri ve kapitalizm arasındaki ilişkinin nasıl ele alındığıdır. İslam toplumunda ortaya çıkmayan bir "ideal tip" üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde tasavvufun etkisi negatif yönde ele alınacağı için öncelikle Ülgener'in kapitalizme ve ideal tipe yaklaşımı bilinmelidir.

Din ve iktisat etkileşiminde Ülgener için önemli olan tasavvufun açtığı yolda yürüyenler için önceki dönemlere göre maddeye karşı olan yaklaşımda ne gibi değişiklikler olduğudur. Bunun tespit edilebilmesi için öncelikle İslam dininin ekonomik hayata ve maddi dünyaya olan yaklaşımının ortaya konulması gerekmektedir. Ancak bu tespitten sonra Ülgener'in çözülme devri olarak isimlendirdiği tasavvufun batınî yorumunun İslam dünyasında iktisadi zihniyet üzerindeki etkisi ele alınabilir. Bu konuda öncelikle çözülme devrindeki ekonomik yaşam ve aktörlerin karakteristik özellikleri ortaya konulmuş, sonrasında ise bu karakteristiklerin oluşumunda tasavvufun hangi yönde ve şiddette bir etkisinin olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. Ülgener'in iktisadi zihniyet analizinde kullandığı bir yöntem olarak, madde, zaman ve mekâna karşı "mesafe bilinci", ortaçağın iktisadi aktörü esnafın zihniyet oluşumundaki rolü, batını tasavvuf ve Melamilik arasındaki zihniyet farkı ve rant ekonomisi ile tasavvufun zihniyet potasında bir araya gelmeleri de konuyu detaylandırmak için kullanılan başlıklar olmuştur.

Weber ve Ülgener'in konuya olan yaklaşımları ayrı ayrı ele alındıktan sonra son bölümde Weber ve Ülgener karşılaştırması ve Ülgener kritiği yapılmıştır. Ülgener'in iktisadi zihniyetinin kritik edilebilmesi için öncelikle Weber ile aralarındaki farklılıklar ve benzerlikler sıralanmış, ardından daha çok benzerlikler baz alınarak ve Weber'e yöneltilen eleştirilerden de istifade edilerek Ülgener'in tezinde gelişime açık

olan alanlar tespit edilmeye çalışılmıştır. İktisadi zihniyet araştırmalarında gerçekleştirilecek bundan sonraki çalışmalar için bu gelişim alanlarının yol gösterici olması beklenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

İKTİSADİ ZİHNİYET OLUŞUMU VE WEBER

Dini değerler ile ekonomik gelişmişlik seviyesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalardan kendisinden sonraki çalışmalara ışık tutması açısından en etkili Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü" adlı çalışması olmuştur.¹ Günümüzde Weber'in görüşleri iktisat, sosyoloji, din, hukuk ve ahlak araştırmalarında aktüalitesini korumakta ve halen tartışılmaktadır.² Materyalizmin, maddenin değer sistemi üzerindeki tartışılmaz etki gücü iddiasını tartışmaya açan Weber, madde ve din etkileşiminin sebep-sonuç bağlamındaki ilişkisini tek yönlülükten kurtarmış ve bu etkileşimin gücünün tarihin her döneminde aynı olmamakla birlikte dinden maddeye yani ekonomik hayata doğru da olabileceğini göstermiştir.

1.1. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü

Weber'e göre tarihte din-ekonomi etkileşiminin en yoğun izlenebildiği dönem Avrupa'nın tecrübe ettiği Reformasyon çağı ve bu çağın ardından ortaya çıkan Protestan mezheplerinin kapitalizmin ruhu olarak tanımlanan, maddi refahı tarihte hiç görülmemiş bir hız ve yaygınlıkta yükselten girişim kabiliyeti olmuştur.

Weber'in söz konusu tezi 20. yüzyılda sosyoloji, din, tarih ve ekonomi alanında birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve tezin değişik coğrafyalar üzerinde ne derece geçerli olup olmadığını incelemek üzere birçok tarihi ve istatistiki çalışma yapılmıştır.³

---

¹"Weber, dindar bir kişiliğe sahip olmamakla birlikte, araştırmacı enerjisinin önemli bir bölümünü dinin insan davranışları ve hayatı üstündeki etkilerini incelemeye ayırdı. Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhü adlı çalışmasının ilk kısmını 1904'de yayınladı. Dünyaca meşhur olan bu eser ancak 1986'da dilimize tercüme edilerek yayınlanabildi." Münir Koştaş, "Max Weber'e Din ve Zihniyet", **Felsefe Dünyası**, Aralık 1993, s. 31.

² Orhan Türkdoğan, **İslami Değerler Sistemi ve Max Weber**, İstanbul, IQ Kültür Sanat, 2005, s. 26.

³ Malcolm H. Mackinnon, "The Longevity of the Thesis: A Critique of the Critics", Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber's Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 211.

Weber'e göre ise tezinin özellikle açıklamaya çalıştığı tarihi dönemin yanı sıra günümüzdeki modern işletmelerde dahi üst düzey yönetici olarak çalışan kesim ağırlıklı olarak Protestan'dır. Diğer taraftan Weber, madde ve din arasındaki etkileşimi Marx'tan rövanşı alırcasına materyalizmi yok sayarak tamamen din cephesinden ele almamaktadır.⁴ Bu etkileşim karşılıklı zikzaklar çizerek gerçekleşmiş olup örneğin Almanya'da reform döneminde hali hazırda zengin olan birçok şehrin 16. yüzyılda Protestanlığı seçmeleri, maddi mevcudiyetin yol ayrımına gelindiğinde dini tercihleri etkilediğinin açık bir göstergesidir. Maddi olarak gelişmiş olan bölgelerin kilise devrimine karşı yatkın olmaları daha sonraki çalışmalarda Weber'in tezine karşı çıkanlarca kullanılan argümanlar arasında olmakla birlikte Weber bu durumu çok önceden kabul etmiş ve reformcuların maddi açıdan en gelişmiş ülkelerde ortaya çıktığını söylemiştir.⁵ Weber'in tezi içerisinde kendisi ile aykırılık teşkil eden diğer hususlar ve çalışmasının ardından bu teze karşı yapılan onlarca eleştirel çalışmanın genel değerlendirmesi daha sonraki bölümlerde yapılacağı için bu kısımda sadece Weber'in tezi kapsamlı bir şekilde incelenecek ve eleştirilere yer verilmeyecektir.

Weber'e göre Protestanların ekonomik hayattaki başarısı sadece bu mezhebin ortaya çıktığı dönemde devraldığı tarihsel miras ile açıklanamaz. Maddi olarak benzerlik göstermeyen bölgelerde, örneğin Baden ve Macararistan'da Katolikler ile Protestanların çocuklarını yönlendirdikleri yükseköğretim alanlarının niteliği dahi Protestanların dünyevi başarı konusunda kanaatkâr davranmadığını ortaya koymaktadır. Katoliklerin yükseköğrenim kurumu mezunları arasındaki payı nüfus içindeki paylarına oranla düşüktür, ayrıca daha çok hümanist liselerin verdiği eğitimi tercih etmektedirler. Kalfalık düzeyindeki Katolikler buldukları zanaatta kalmaya ve ustalasmaya daha fazla eğilim gösterirken, Protestanlar üst kademe yönetici ve

---

⁴ Weber'in yaklaşımı din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi tek yönlü bir etkileşim zinciri halinde ele almak değildir. Her ne kadar Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu çalışması dinin ekonomik hayat üzerindeki etkisini ortaya koymak üzerine de olsa diğer çalışmalarında tam tersi etki yönünü de göstermeye çalışmıştır. Bkz.: Roger Mehl, **The Sociology of Protestantism**, Çev. James H. Farley, London, SCM Press, 1970, s. 18.

⁵ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Milay Köktürk, Ankara, Bilgesu, 2011, s. 9.

vasıflı işçi kadrosunu doldurmaya yönelmekte ve iş gücü piyasasında fırsatları değerlendirmeye yönelik daha mobilize bir davranış göstermektedirler.⁶

Mezhepsel farklılıkların ekonomik gelişmeye olan etkisini çözümlenmek üzere yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda şüphesiz karşılaştırılan bölgelerin diğer karakteristik özellikleri de dikkate alınmalı ve sonuca olan etkileri ayrıştırılabilmelidir. Diğer taraftan Weber'in tüm bu çalışmaların ardından vardığı sonuç her ne kadar çalışmasının detayları içerisinde bu kesinliği kaybetmiş de olsa açıktır: Katolikler kapitalistçe kazanca Protestanlar kadar ilgi göstermemektedir ve bu durum bu mezhep mensuplarının ister yöneten, ister yönetilen olsunlar, ister azınlık, ister çoğunluk konumunda bulunsunlar, ekonomik akılcılık yolunda gösterdikleri davranış biçimlerinde farklılaşmaya yol açmaktadır.⁷ Bu farklılaşmanın nedeni bu mezheplerin dünya sahnesinde yaşamış/yaşıyor oldukları geçici tarihsel ve siyasal konumda değil; kalıcı, karakteristik, içsel özelliklerinde yatmaktadır.⁸

1.1.1. Kapitalizmin Ruhü

Weber'de "kapitalizmin ruhu" kapitalizmden ya da daha genel bir ifade ile maddi gelişim sürecinden çok daha büyük bir öneme sahiptir. Kapitalist gelişim süreci Weber'e göre her çağda ve her coğrafyada var olmuştur. Antik çağda ve ortaçağda, Çin'de, Hint'te ve Babil'de kapitalizm örneklerine rastlamak mümkündür, ancak bu

---

⁶ Weber, bu konudaki tezlerini referans olarak Offenbacher'in istatistiki çalışmalarına dayandırmaktadır. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 58.

⁷ Weber, **a.g.e.**, s. 13.

⁸ İktisadi olaylara etki bakımından mezheplerin ortaya çıktıkları bölgede verili bulunan siyasal, iktisadi ve sosyal koşullar tabii ki önemlidir. Weber, ekonomik koşulların mezheplerin ortaya çıkış sebepleri arasında kabul edilebileceğini de söylemektedir. Ancak sonuçlar, nedenlerine tekrar neden teşkil edebilirler. Bu döngü tekrarlanırken Weber'in vurgulamak istediği nokta, tarih sahnesine çıkmalarının ardından oynayacakları iktisadi rolde mezheplerin içlerinde barındırdıkları ve süreç içerisinde değişen siyasi ve sosyal güçten çok daha fazla itikadi, içsel ve dini motifleri etkili olmuştur. Bu bakımdan Protestanlığın ortaya çıktığı koşul, beslendiği iklim ve onu kabul edenlerin mevcut ekonomik yaklaşımları ile Protestanlığın ortaya çıkışı ardından itikadi olarak ekonomik hayata yaklaşımı ve iktisadi zihniyete olan etkisi iki ayrı konudur. Weber, Protestanlığın ekonomik yaklaşımlarını veri olarak kabul etmiş ve tarihsel materyalizmi yok saymayarak döngünün hiç ele alınmamış olan kısmını incelemeye ağırlık vermiştir.

çağların ve coğrafyaların kapitalizmlerinde, Weber'in ortaya koyduğu ruh bulunmamaktadır.⁹ Bu açıdan yaklaşıldığında Protestanlığın kapitalizmin ortaya çıkmasındaki önemi dolaylı hale gelmekte ve Weber'in tezi, Protestanlığın ortaya çıkardığı bir ruh üzerinden kapitalist gelişmeyi tetiklediği¹⁰ yönünde daha makul bir çerçeveye oturmaktadır.

Weber, Benjamin Franklin¹¹'in 18. yüzyılın ilk yarısında yazdığı eserinin kapitalizmin ruhunu birebir yansıtmaya da karakteristik özellikleri itibarıyla bu ruhun çok güçlü bir örneği olduğunu ifade etmektedir. Franklin 1736'da yazılan "Zengin Olmanın İpuçları" ve 1748'de yazılan "Genç Bir Esnaf İçin Tavsiyeler" isimli eserlerinde sadece ticari bir zekânın örneklerini değil, aynı zamanda kendisine özgü bir ticari ahlak anlayışını ortaya koymaktadır. Bu ahlak anlayışının özünde aynı anda hem "kendi sermayesinin artışını kendi başına bir amaç olarak hedefleme", hem de bu hedefin topluma karşı "bireyin yükümlülüğü" olarak algılanması ve bireyin iç dünyasında bir ahlak haline getirilmesi söz konusudur. Para kazanma aktivitesi daha önceki dönemde olduğu gibi kişinin bu dünyadaki maddi ihtiyaçlarını karşılama vasıtası değildir, para

---

⁹ "Weber, Doğu'da kapitalizmin doğuşu için gerekli olan pek çok şartın bulunmasına ve hatta Batı'da kapitalizmin önündeki pek çok engelin Doğu'da bulunmamasına rağmen modern akılcı kapitalizmin Doğu'dan ortaya çıkmamasını işte bu kapitalist ruhun eksik olmasına bağlamaktadır." Lütfi Sunar, **Marx ve Weber'de Doğu Toplulukları**, İstanbul, Ayrıntı, 2012, s. 181.

¹⁰ Weber, tezinin birçok yerinde ısrarla kapitalist gelişmenin Reform sonucu ortaya çıkan Protestan hareketin meydana getirdiği ekonomik bir süreç olduğunu iddia etmediğini söylemektedir. Kapitalist gelişme birçok farklı çağda ve coğrafyada yaşanmıştır ve hatta modern anlamda kapitalizmin nüveleri 16. yüzyıldan daha gerilere gitmektedir. Ancak tüm bu kapitalist oluşumların Weber'e göre ideal bir kapitalist yapı olduğu söylenemez, hepsinde eksik olan kapitalist ruh, ideal yapının ortaya çıkması için dini bir motifin devreye gireceği reform döneminin beklenmesini gerektirmiştir. Bkz.: Hüseyin Canbay Tatar, "Din ve Kapitalizm", **Sosyoloji Konferansları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, No: 45, 2012-1, s. 153.

¹¹ 1706'da on yedi çocuklu bir mum imalatçısının oğlu olarak dünyaya gelen Benjamin Franklin bir basımevinde çırak olarak on iki yaşında başladığı meslek hayatında basamakları adım adım tırmanarak siyaset, yayıncılık, sigortacılık, posta servisi, bilim ve daha birçok alanda zirveye çıkmış ve başarılarına imza atmıştır. Sadece iki yıllık örgün eğitim geçmişi olan Franklin, dönemin önemli gazetelerinden biri olan The Pennsylvania Gazette'nin yayıncılığını yapmış, Poor Richard's Almanac isimli dönemin en önemli periyodik yayınına çıkarmış, Pennsylvania Meclisi'ne girerek siyasete atılmıştır. Posta servisinin Genel Müdürlüğü'nü yaparak bu işte de türlü başarılarına imza atmış, elektrik üzerine yaptığı deneyler ile paratoneri keşfetmiş, İngiltere ile müzakereleri yürütmek üzere büyükelçi olarak görevlendirilmiş, Bağımsızlık Bildirgesini hazırlamıştır. Küçük adımlar ile başladığı her kulvarda başarıya ulaşan Franklin'in karakteri ve yaşam hikayesi Birleşik Devletler tarihinin en büyük ve önemli başarı hikayelerindedir. George L. Rogers, **Benjamin Franklin's The Art of Virtue**, Minnesota, Acorn Publishing, 1990, s. 9-11.

kazanma kişinin yaşamının amacı haline gelmiştir. Ancak bu amaç kişinin eylemlerinin başlangıç noktasını değil, dolaylı şekilde sonucunu teşkil eder. Franklin'e göre kişiyi çalışmaya teşvik eden şey onu mesleğinde ustalaşmaya yönlendiren ve kendisi deist olmasına rağmen katı Kalvinist olan babasının ona gençliğinde tekrar ve tekrar ezberlettiği İncil ayetidir.¹² Weber'in her ne kadar bu açıdan çok eleştiri olsa da tezinde aslında deist olan Franklin'in yazdıklarını kullanması onun kapitalizmin ruhunu kişinin çalışma ahlakına ve meslek bilincine ve bunları da İncil ayetlerine dayandırması nedeniyledir. Weber'e göre paraya yönelik hırs insanlığın tarihi kadar eskidir ve kapitalizmin ruhu insanın içinde taşıdığı bu hırsı dizginleyen, onu sistematik ve akılcı çalışma örgütlenmesi çerçevesinde en yüksek iyiyi ortaya çıkarmaya yönelik kutsal bir çaba haline getiren ve sermayeyi akılcı ve işletme düzenine uygun bir kullanım içinde üretimle buluşturan bir ruhtur. Bu ruh tarihin her döneminde hiç bir kurala içten bağlı olmayan gaddarca kazanç hırsına karşı ilahi öğretilerde gelişen katı yargılayıcı üsluba ve bu hırsın şekillendirdiği ekonomik ilişkilerde kendisini gösteren gelenekçi mali yönetim ve algı biçimlerine karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹³ Para kazanma arzusu insanın ekonomik ilişki alanına münhasır, ahlaki olmayan bir alana ait çabalarının ürünü olmaktan çıkarılarak, meslek edinme ve çalışma ahlakı ile bütünleşmiş ilahi bir vazife şuurunun dünya hayatındaki somut karşılığı olarak kabul görmüştür.

Weber, işçilerin ücretlendirme politikaları üzerinden de kapitalizmin ruhunu açıklamaya çalışmış, aynı zamanda gelenekçi kapitalizm tanımına da bu yoldan açıklık getirmeye çabalamıştır. Tarım işletmelerinde işçi başına marjinal üretkenliğin artırılması için işçilere kazançlarını artıracak bir teşvik unsuru olarak üretim birimi başına ödenen ücretler artırıldığında, işçilerin ücret yükselişine günlük verimlerini artırarak değil, azaltarak karşılık verdikleri görülmektedir. Bu durumun temel sebebi işçilerin kendilerine “işimde göstereceğim maksimum performansa karşılık bir günde ne kadar kazanabilirim” sorusu yerine “bu güne kadar kazandığım ve ihtiyacımı karşılamaya yeten kazanç miktarına ulaşmak için ne kadar çalışmam gerekir” sorusunu

---

¹² “İşinde usta adamı görüyor musun? Öylesi krallara bile hizmet eder” Prov. 22-29.

¹³ Weber, **a.g.e.**, s. 29.

sormasıdır. Bu durum para kazanma hırslının geleneksel kapitalist sistemde çalışan kesim tarafından algılanışının kişisel ihtiyaç ve tüketim ekonomisi odaklı oluşundan kaynaklanmaktadır. İşçiler, çok para kazanmak değil, sadece alıştıkları gibi yaşamak istemektedirler. Gelenekçi kapitalist sistemin bu duruma verdiği yanıt ise parça başına ücretleri düşürmek ve işçileri alışık oldukları standardı korumak için daha fazla çalışmaya zorlamak olmuştur. Weber, işçi başına marjinal üretkenliğin artırılması için sürdürülen bu politikanın tahmin edilenin aksine büyük bir verimsizlik doğurduğunu düşünmektedir. Kapitalizmin ihtiyaç duyduğu ruh bu noktada devreye girmiş ve gelişmiş bir sorumluluk duygusuyla en az performansla olağan ücretin nasıl kazanılabileceği sorusundan sıyrılan ve işini/mesleğini kendi başına bir amaç olarak algılayan bir sınıfın doğmasını sağlamıştır. Weber'e göre bunu sağlayan ruh, girişimcilerin ücret politikaları ile şekillendirebilecekleri işçi algılarının ürünü değildir. Bu ruhun karşısında yer alan çalışma tutumu, gelenekten kaynaklanan bir teslimiyetçiliğin eseridir ve yıkılabilmesi ve kapitalizmin talep ettiği şekilde bir amaç olarak meslek fikrinin ortaya çıkabilmesi için önce kişilerin ve ardından kitle olarak toplumun algılarında değişikliklere yol açabilecek dinsel unsurların devreye girmesi gerekmektedir.¹⁴

Sombart, orjinal adı “Der Moderne Kapitalismus”¹⁵ olan eserinde kapitalizmin iki büyük sürükleyici güdüsünü “tüketim” ve “kazanç” olarak formüle etmektedir.

---

¹⁴ Diğer taraftan bu ruh gündelik kazancın ötesine geçerek en yüksek iyiyi nasıl ortaya çıkarabileceğini düşünen bireyi ortaya çıkarmakla kalmamış, bir adım sonrasında bu iyi için diğerlerinin sömürülmesine kapı aralayan bir sistemi doğurmuştur. “Çok çalışan ve her türlü tüketim ve hazcı etkinlikten kendisini uzak tutan Protestan girişimcinin bu dindarlığıdır ki batılı sömürüye meşruiyet kazandıran temeli sağlamıştır. Zira (Protestanlığın sekülerizme evrilmesiyle birlikte homo-economicusa dönüşecek olan) Protestan girişimci, kendisi de durup dinlenmeksizin çalışmaktadır ve bu dünyadaki işe adanmışlık genel olarak dini adanmışlığın bir güvencesi sayıldığından, yanlarındaki işçileri çok çalıştırarak sömürmelerinin bir meşrulaştırıcısı haline gelmiştir. Dolayısıyla, Protestanlık öncesinde Hıristiyan birey dünyevi-iktisadi bir etkinlik için böylesi bir adanmışlık zemini bulamazken Protestanlık sonrasında hem kendisi, hem ailesi hem de yanında çalıştırdıkları için neredeyse bütün dünyalarının dünyevi etkinlik ve bu etkinlik sonucunda sağlanan başarıdan ibaret olduğu bir yeni yaşam tarzına evrilmişlerdir.” Şennur Özdemir, “Din Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar”, (Çevirimiçi) http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/Makaleler/2044360064_20072307066.pdf, 11 Haziran 2014, s. 154.

¹⁵ Werner Sombart'ın 1902 yılında yayınlanan “Der Moderne Kapitalismus” adlı eseri dönemin ekonomistleri arasında çok büyük tartışmalara yol açmıştır. Tarihçi olmamasına karşın ekonomi tarihine yönelik kapitalizmin oluşumu, sermaye ve kazancın kökeni, kapitalizmin arkasındaki yapısal köken ve sosyal ruh hakkındaki dönemin yaygın fikirlerini sarsan iddiaları oldukça ilgi uyandırmıştır. Sombart, kitabının ilk baskısında birçok faktör arasından sermaye birikimini sağlayan asıl aktörlerin ortaçağdaki

Weber'e göre bu ayrım, tüketim ekonomisi olarak adlandırılan ve kişisel gereksinimler çerçevesinde hareket eden ekonomik yapı kendisinin ekonomik gelenekçilik olarak tasvir ettiği yapı ile benzerlik göstermektedir. Özel girişimciler tarafından yönetilmesine, üretim araçlarının alım satımının yapılmasına, ürünlerin satışı yolu ile kâr edilmesi için sermayenin kullanılmasına ve tüm bunlar için kapitalist işletmeler olarak görülebilecek organlar tarafından şekillendirilmesine rağmen bu ekonomilerin büyük kısmı kazanç ekonomileri kategorisinde yer almamakta ve tüketim ekonomileri sınıfına dâhil olmaktadır. Kapitalist yapı ile kapitalizmin ruhu bu noktada ayrılmaktadır. Kapitalizmin ruhu profesyonel, akılcı, sistemli ve meşru bir kazancı amaçlamaktadır. Bu anlayış kendisine en uygun formu modern kapitalist işletmelerde, modern kapitalist işletme ise kendisi için en uygun ateşleyici algıyı bu ruhta bulmuştur.¹⁶

Kapitalizmin ruhu, geleneksel ticaret yapısında büyük değişimlere yol açmış ve süregiden sakin tüccar hayatını yıkıcı rekabet ortamında hareketlendirmiştir. Kapitalizmin ruhu özünde ekonominin sosyal ve siyasal aktörlerinin konumu, gücü,

---

toprak sahipleri ile tüccar sınıf olduğunu ortaya koymakta ve kapitalist ruhun kökenlerini sorgulayarak "rasyonelleşme"ye özel bir önem atfetmektedir. Bkz.: Hartmut Lehmann, "The Rise of Capitalism: Weber versus Sombart", Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber's Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 196.

¹⁶ Bankalar, büyük ihracat şirketleri, perakende ve toptan satış yapan büyük firmalar şüphesiz kapitalist bir yapı içinde faaliyet göstermektedir, ancak hepsi geçmişten gelen katı gelenekçi ruh ile yönetilmektedir. Weber, bu noktada kendisine yöneltilen kapitalizmin doğuş tarihinin çok daha geçmiş tarihlerde (reformdan sonra değil) olduğu eleştirilerine de böylelikle cevap vermeye çalışmaktadır. Kapitalizm Çin'de, Hindistan'da, Babil'de, Roma'da ve Floransa'da faizciler, savaş zenginleri, devlet memurları ve vergi tahsildarları tarafından zaten yaşanmaktadır ancak batıya özgü modern akılcı işletmelerin ruhu olarak idealize ettiği kapitalizmin ruhu hiç birisinde, tarihin hiç bir döneminde ortaya çıkmamıştır. Weber'e göre bu ruh ticaret aristokrasisi içindeki kapitalist işletmelerde değil, daha çok sanayi sektörü içinde yükselen orta sınıf katmanlarında bulunmaktadır. Benjamin Franklin'in küçük bir esnaf işletmecisi olması Weber tarafından kapitalizmin ruhu için örnek gösterilmesinde en önemli etkenlerden biridir.

Diğer taraftan Yahudilik, kapitalizm ile özdeşleşen ve tüccar sınıfının baskın karakter olarak vücut bulduğu bir din olması sebebiyle Weber'in tezi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Kapitalist ruhun, Reformasyon sonucu değil, çok daha öncelerde Yahudiler tarafından ortaya konulmuş olduğu iddiasına Weber şu şekilde cevap vermektedir: "Yahudilik siyasal ya da kurgusal odaklı "maceracı" kapitalizm tarafında durmaktaydı. Bu kapitalizmin ethosu tek kelime ile parya-kapitalizmin ethosu idi... İngiliz Püritenlerine göre kendi zamanlarındaki Yahudiler, savaşların, devlet kaynaklarının, devlet tekelinin, karaborsaların, inşaat ve finans projeleri odaklı kapitalizmin temsilcileriydi ve bunlardan da nefret edilmekteydi. Gerçekte bir bütün olarak karşıtlık, şöyle dile getirilebilir: Yahudi kapitalizmi parya kapitalizmidir, Püriten kapitalizmiyse sivil çalışma düzenidir." Weber, **a.g.e.** s. 34, 153, 231.

politikaları veya üretim araçlarının örgütlenmesi, kullanılması vb. olay ve olgularla ilgili değil, öncelikle tek tek kişilerin ve ardından toplumun hayata ve maddeye olan yaklaşımları ile ilgilidir. Bu ruh ile eski sakin ve güvenli yaşama standardı yerini ruhsuz bir ölçülülüğe bırakmıştır. Yeni girişimciler, harcamak için değil, sadece para kazanmak için ekonomik hayata katılmışlar, yükselmişler ve elde ettikleri kazancı tekrar sermaye olarak yeni girişimlerde kullanmışlardır.¹⁷ Weber'in idealize ettiği kapitalizmin ruhuna sahip girişimciler arasında spekülörler, maceraperestler, bankacılar ve büyük para babaları yoktur. Bu girişimciler, ağır şartlar altında yetişmiş, akılcı kararlar alan, ölçüp biçen, istikrarlı, katı burjuva görüşlere sahip, ilkeleri ve politikaları ile kendilerini işlerine adanmış yeni bir sınıftır.¹⁸

“İdeal kapitalist girişimci tipi gösterişten ve gereksiz harcamalardan, kendi gücünün bilinçli hazzından, dıştan kendisine yönelen ve ona oldukça rahatsız edici gelen toplumsal ilgiden utanır. Diğer bir deyişle onun yaşama biçimi, Franklin'in alıntı yapılan vaazında açıkça ortaya çıktığı gibi kendinde belli bir asketik nitelik taşır. Soğuk bir alçakgönüllülük bu ideal tipte seyrek değil, çok sık rastlanan bir özelliktir. O, Benjamin Franklin'in açıkça önerdiği tedbirlilik konusunda gerçekten samimidir. Sözü edilen bu tipin, kendi şahsı ve kendi servetiyle, irrasyonel bir duygu olan “işini iyi yapma”nın dışında hiçbir ilgisi yoktur.”

Para kazanma güdüsünün sapık bir içgüdü olarak yerleştiği kapitalizm (ideal anlamda) öncesi çağın insanı için meslek ideali ve işini iyi yapma öğretisi oldukça anlamsızdır. Bu durumda insanın iç dünyasını, zihniyetini ve ahlakını şekillendiren hangi tarihi sürecin kapitalist insan tipini ortaya çıkardığı sorusu büyük önem kazanmaktadır. Weber'e göre günümüzün modern ekonomik yapısı içerisinde bu soruya cevap aramak oldukça yanlış bir tutum olur. Modern kapitalizm bugün tam bir zafer kazanmıştır ve

---

¹⁷ “Weber'e göre ticari ortaklıkların gelişmesinde ve modern akılcı işletme yapısının ortaya çıkmasında hane ile işin ayrışması önemli bir noktadır. Hane ile iş yerinin ayrışması, sadece mekânsal bir ayrışmayı değil aynı zamanda yönetim ve muhasebe bakımından ayrışmayı da kapsamaktadır. Bu aynı zamanda işletme sermayesi ile bireysel servetin ayrılması anlamına gelmektedir.” Sunar, **Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari**, s. 182.

¹⁸ Weber, **a.g.e.**, s. 39.

zafere giden yolda kullandığı eski dayanaklarına ihtiyacı kalmamış bulunmaktadır. Ekonomik yaşam biçimi ile dinsel referanslar arasındaki ilişki oldukça zayıflamıştır, kurulabilecek bir ilişki varsa da olumsuz yöne kayma eğilimindedir. Kapitalist ruhla dolu olan insanların dine karşı oldukça ilgisiz oldukları gözden kaçmamaktadır. Ancak günümüz manzarasının Weber'in tezinin ortaya koyduğu ilişkinin aksini ifade etmesi kapitalizmin geçirdiği tarihi sürecin bir sonucudur. Modern kapitalizm, modern devletin gücünü arkasına alarak Orta Çağdan kalan ekonomik yaşantıya dair eski formları nasıl parçaladıysa aynı durum kapitalizm ile dinsel güçler arasındaki ilişkilerde de yaşanmıştır.¹⁹

Tarihin her döneminde dinsel öğretilerin iş hayatına, para kazanma amacına ve genel olarak maddeye olan yaklaşımları hep mesafeli olmuştur. Kapitalizmin ruhunun ortaya çıktığı dönemde ise kâra yönelik uğraşın meslek kategorisine dâhil edilmesi ve bireylerin bu düşünceye ahlaki bir yükümlülük olarak yaklaşmaları mümkün olmuştur. Benjamin Franklin'in ortaya koyduğu anlamda “meslek” fikrinin ahlaki olarak kabul edilebilirliğini sağlayan süreç Weber'e göre reform hareketidir.

1.1.2. Reformasyon ve Luther'de Meslek Anlayışı

Weber'e göre “meslek”²⁰ sözcüğünün bugünkü anlamına kavuşması ve meslek algısının zihinlerde yerleşmesi Reformasyonun bir ürünüdür. Reform sonrası dönemde insanların çalışma hayatına yönelik algıları dinin bu yeni yorumunun getirdiği güdülerle değişikliğe uğramış, “meslek” dünya içinde insanların Tanrı tarafından çağrıldıkları bir görev olarak algılanmış ve bu görevleri yerine getirmenin Tanrı'ya hoşnut etmek için biricik yol olduğuna inanılmıştır. Almanca'da meslek anlamına gelen “beruf” sözcüğünün kökü “berufen” fiilidir ve bu fiil İngilizce'deki karşılığı

---

¹⁹ Weber, **a.g.e.**, s. 40.

²⁰ Weber, meslek kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Meslek (Beruf) terimi, bir bireyin sürekli gelir ve geçim kaynağını oluşturan işlevlerinin uzmanlaşma, özgülleme ve bileşme biçimini anlatmak üzere kullanılacaktır.” Max Weber, **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem, 2011, s. 223.

“calling” olan çağırma, çağrı göndermek ve görevlendirmek anlamlarına gelmektedir.²¹ Weber’e göre “meslek” kelimesinin kökeninin Protestanlığın doğduğu topraklarda “çağrı” kelimesi ile buluşması kesinlikle tesadüfi değildir. Çağrı, inananlara kendisini hoşnut etmeleri için Tanrı tarafından belirlenmiş görevlerde çalışmaları için ilahi bir davettir. Weber, yaptığı araştırmalarda Katolik olan halklarda, klasik antikçağda olduğu gibi yukarıda ifade edilen meslek/çağrı benzeşmesinin etimolojik olarak görülmediğini, buna karşılık Protestan olan halklarda bu sözcüğün var olduğunu ifade etmektedir.²² Protestan halkların din dışı edebiyatında meslek kelimesinin çağrı anlamlı kullanımına rastlanmazken, dinsel metinlerde ise önce Luther’i²³ etkilediği bilinen bir Alman mistiğinde, daha sonra ise tüm Protestan halkların günlük dillerinde yer almıştır.²⁴

Protestanlık bu çağrısını manastır hücrelerinde çile dolduran keşişler de dâhil olmak üzere tüm inananlara yapmaktadır. İnsanın Tanrı ile münasebetinde aracı rolü oynayan, nefsin arındırılmasında, dünya ile kişinin arasına mesafe koyabilmesinde ve keşişçe yaşama ritüellerinin belirlenmesinde hâkim konumda bulunan kilise bu merkezi konumunu kaybetmek üzeredir. Protestanlık, kişi ile Tanrı arasındaki aracılık

---

²¹ “Weber, Almanca ve İngilizce’deki “meslek (beruf-calling)” sözcüğünde, -Tanrı tarafından verilen bir ödev anlamında- açıkça dinî bir tasarım görür. Meslek, ona göre, belli bir maksadın ve özellikle Tanrı katında makbul bir işin icrası için “kişinin çağrıldığı yer” demektir.” Abdurrahman Kurt, “Bireyselden Toplumsala Geçişte Din”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 18, S: 1, 2009, s. 54.

²² Weber’in bu görüşünü Kurtuluş şu cümle ile ifade etmektedir: “Büyük çoğunluğu Katolik olan halklar bizim ‘meslek’ (yaşamın amacı ve sınırsız çalışma alanı anlamında) dediğimize benzer bir ifadenin vurgusunu Eskiçağ Klasikleri kadar az bilirlerken büyük çoğunluğu Protestan olan halkların hepsinde bu kavram vardı.” Berrak Kurtuluş, “İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde”, (Çevrimiçi) <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusskd/article/view/1023000269>, 18 Ocak 2014, s. 745.

²³ Luther, Reform hareketinin ilk lideri olarak bilinmektedir. Protestan kiliseler Luther öncülüğünde Katolik kiliseye karşı 16. yüzyılda Almanya’da başlatılan Reform hareketi sonrası ortaya çıkmıştır. Luther’in başlattığı Reform hareketinin temel felsefesi Hristiyanlığın Ortaçağ Katolik kilisesinin din yorumundan kurtarılıp doğrudan İncil’e dayalı, saf dini tekrar ortaya çıkarmak üzerinedir. Bkz: Robert McAfee Brown, **The Spirit of Protestantism**, New York, Oxford University Press, 1965.

²⁴ Luther, kendi İncil çevirisinde meslek kavramını Tanrı vasıtasıyla sonsuz kurtuluş için çağırma anlamında kullanmıştır. “Bireyler bu kutsal düzeni ilke edinmiş, yaşamın ayrıntılarında tamamen özel bir ilahi boyun eğişi kesin şekilde iman edilmiş, aynı zamanda dünyevi düzen her zaman Tanrı tarafından istenilen (yaratılan) bir şey olarak görülüp buna da gittikçe daha fazla inanılmıştır. Vocatio (Latince çağrı) özellikle manastırda ya da ruhani kişi olarak kutsal bir yaşama ilahi çağrı anlamında kullanılmıştır. Bu anlam, Luther tarafından ise dünya içi “meslek” uğraşısı olarak kabul edilmiştir.” Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu.**, s. 81.

rollerinden kiliseyi azat ederken, inananların kalben dünyaya uzak kalmalarının fiziken de kalmalarını gerektirmediğini, dahası manastıra kapanan asketik²⁵ yaşantının Tanrı'nın çağrısına cevap vermemek anlamına geldiğine inanmaktadır. Weber'in tezi açısından Hristiyan teolojisindeki bu dönüşüm çok büyük bir kırılma noktası oluşturmaktadır. Hayatta Tanrı'yı hoşnut edecek vasıta keşişçe asketizm yolu ile manastır hücrelerinde uzlete çekilerek kişinin nefsinin dünyadan, maddeden ve her türlü hırdan temizlemesi değildir. Asketizm, zahitlik ve dünyadan kalben uzaklaşma öğretisi manastır hücrelerinden çıkarak dünyaya açılmış ve bireyin Tanrı'nın kendisini çağırdığı meslek görevini yerine getirme yükümlülüğü ile birleşmiştir.

Dünyevi meslek yaşantısının ahlaki olarak bu formda ele alınması Weber'e göre Reformasyonun ve Luther'in en büyük başarılarından biridir.²⁶ Diğer taraftan Luther, kapitalizmin ruhunun talep ettiği anlamda dünyevi meslek algısının oluşumuna çok da yakın durmamıştır. Luther, bu noktada bir kapı açmış ve ardından gelenler bu kapıdan geçerek kapitalist ruh ile dinsel motivasyonu aynı potada buluşturmuştur. Luther'in kendisi ise kapitalizme yaklaşmayı kesinlikle reddetmiş ve meslek düşüncesinin dünyevi yaşantının içselleştirilmesine yönelik tavrına daima kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu açıdan Luther'in meslek anlayışı gelenekçi dini öğretilerin maddeye olan yaklaşımıyla çoğunlukla paraleldir. Mesleğe ve dünyevi çalışmaya fazla önem vermek bu kısa

---

²⁵ En genel tanım olarak asketizm Tanrı için çabalamak, dünyevi olana meyiletmemek, nefesine hakim olmak ve zahitçe bir yaşam sürmek gibi anlamlara sahip olsa Weber'in kullandığı terminolojide asketizmin dünyevi ya da uhrevi olmasının çok büyük bir anlamı vardır. Uhrevi asketizm (manastır asketizmi) kişinin tamamen dünyadan el ayak çekmesi, inzivaya çekilmesi ve dünya ve madde ile gereken dışında hiçbir irtibat kurmaması anlamında çilecilğe varan bir yaklaşım iken dünyevi asketizm dünyaya kalben değer vermemek ancak sadece ve sadece Tanrı'nın rızasını kazanmak için çalışmak, onun gösterdiği işte sabırla ve dürüstçe, en iyisine ulaşmaya çabalamak anlamı kazanmaktadır. Weber, asketizmi şu şekilde tanımlamaktadır: "Kurtuluş, Tanrı'nın ahlaki eylemi yönettiği, yani aktörün Tanrı'nın bir aracı olduğu bilincinde gerçekleştirilen aktif ahlaki eylemin özgün hediyesi olarak görülebilir. Dinsel kurtuluşa ulaşmanın metodlu bir prosedürü tarafından karakterize edilen, kurtuluşa yönelik bu yaklaşım türünü "asketik" olarak isimlendireceğiz. Bu adlandırma buradaki amacımıza yöneliktir ve bu terimin başka ya da daha geniş anlamda kullanılabilceğini ve kullanılmış olduğunu herhangi bir biçimde inkar etmiyoruz." Max Weber, **Din Sosyolojisi**, Ed. Ephraim Fischhoff, Çev. Latif Boyacı, İstanbul, Yarı, 2012, s. 291.

²⁶ Weber'in bu görüşünü Tatar şu şekilde özetlemektedir: "Hristiyanlık tarih boyunca dünya karşısında birbirleriyle savaş halinde iki tutum geliştirmiştir: Dünyaya karşı ilgisiz kalmak ve onunla uzlaşmak. Protestanlık ile birlikte Luther dünya ile uzlaşma sağlamış, Protestanlığın bu tutumuyla kutsal dışı maddî bir medeniyet doğmuş ve kapitalizm kilisenin bahsi geçen tavrına, daha doğrusu geniş tesirine son vermiştir." Tatar, "**Din ve Kapitalizm**", s. 152.

ömürde anlamsız bir uğraştır. Temel gereksinimleri aşan maddi kazanç çabası Tanrı'nın o kişiye yönelik lütuf ve bağışlayıcılığının eksikliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmeli ve hatta dünyevi uğraş zaman ve eylem yönünden başka uğraşların ertelenmesi pahasına gerçekleşeceği için doğrudan kınanmalıdır. Luther'in meslek fikri Tanrı'nın kişi için tayin ettiği ve onu çağırdığı mesleğe ve statüye rıza göstermek, ekonomik gelenekçiliğe uygun bir biçimde Tanrı'ya koşulsuz itaatin göstergesi olarak bu meslekte sebat etmek ve kendisine verili sunulan koşulları kaza ve kadere koşulsuz uyma inancıyla kabullenmektir.²⁷

Weber'e göre Luther'in açtığı meslek anlayışı kapısından girerek kapitalizmin ruhunu şekillendiren akım Kalvenizm²⁸ ve diğer Püriten mezhepler olmuştur.

1.1.3. Dünyevi Asketizm, Meslek Ahlakı ve Kapitalizm

Weber'in Protestan etiği ve kapitalizmin ruhu arasında kurduğu ilişkinin sonuç kısmını teşkil eden kapitalizm cephesinde, madde ile onu ortaya çıkaran ruh arasında bir fark

---

²⁷ Luther'in sahip olduğu meslek anlayışının özünde kişilerin çalışma eylemleri ile Tanrı'ya ulaşmaları ya da maddi hayattaki eylemlerinin sonuçlarından (işlerindeki başarılarından) kendileri için kurtuluşun ve bağışlanmanın bir göstergesini bulmaları yatmamaktadır. Çünkü Tanrı, kişilerin eylemlerinden değil, itaatlerinden hoşnut kalmaktadır. Kişiler sonuçları ne olursa olsun sadece Tanrıyı hoşnut etmek için çağrıldıkları meslek görevinde sebat etmeli ve kaderlerine rıza göstermelidir.

Weber, Luther'in öğretilerini kendi tezi için aramakta olduğu kapitalizmin ruhuna ulaşmakta bir ara durak olarak görmüştür. Reformun ardından kendi tezi için oldukça büyük öneme sahip olan meslek fikri ilk defa Luther'de ortaya çıkmış ancak fikir oldukça gelenekçi bir ifade ile ortaya konularak akılcı bir meslek ahlakının dinin şekillendirdiği psikolojik altyapısını kuramamıştır. Bkz.: Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu.**, s. 51.

²⁸ 1509'da Fransa'da bulunan Noyon kasabasında doğan Calvin, Reform dönemi sonrasında kendi adı ile bilinen Protestan mezhebinin kurucusu ve dönemin en önemli teologlarından. Ailesi tarafından avukat olması için hukuk tahsiline verilen Calvin kendi yolunu ilahiyat alanında bulmuş, 1530'lu yıllarda Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılarak Protestan hareketine katılmıştır. Bkz.: William J. Bouwsma, **John Calvin: A Sixteenth Century Portrait**, New York, Oxford University Press, 1988, s. 9-31.

Calvin Protestanlığın kendi adı ile bilinen en önemli din adamlarından biri olmasına rağmen bir rahip yaşantısı sürdürmemiş, üniversitelerde hocalık yapmış ve toplum içindeki ortalama insana ulaşmanın yolunu takip etmiştir. Ortaçağ kilisesinin tahakkümüne karşı çıkarak Tanrı'nın yolunda insanın kendi iradesini takip etmesini kutsal saymıştır. İnsanın temel sorumluluğunun bir birey olarak kiliseye değil, Tanrı'ya karşı sorumluluğunun ne olduğunu sorgulamasına ve her bireyin Tanrı'nın kendisini çağırdığı yolda ilerlemesi gerektiğine inanmıştır. Bkz.: J. Leslie Dunstan, **Protestantism**, New York, George Braziller, 1962, s. 155.

olduğunu ortaya koyması tezinin en önemli ayrımlarından birisidir.²⁹ Diğer ayrım ise tezin sebep kısmını teşkil eden Protestan etik kısmında vücuda gelir ki kapitalizmin ruhunu ortaya çıkaran unsurlar tam anlamıyla Reform, Protestanlık, Kalvenizm ve üzerinde önemle durulan diğer mezhepler değildir. Zamanın ahlak ilmi-halleri ve kilise öğretisinin vaaz yoluyla insanlara ulaştırılması kapitalizmin ruhunu ortaya çıkarmakta belki de ters yönde etkide bulunmuştur. Ancak dinsel inanç ve yaşam pratiğinin oluşturduğu, doğrudan yaşama biçimini etkileyen ve bireyin dinsel öğretilerin pratik hayat içinde yoğrulmuş hali olarak okunabilecek psikolojik güdüleri kapitalizmin ruhunu ortaya çıkaran başlıca unsurdur.³⁰ Weber'in tezine en büyük karşı çıkışların tarihsel gerçeklikler (kapitalizmin siyasi, ekonomik ve sosyal oluşum aşamaları, kapitalizmin bilinen tarihsel insan tipolojisi) yolu ile olmuş olması kaçınılmazdır. Kapitalizmin kendisinden değil ruhundan, Protestan etiğin itikadî unsurlarından değil onun bireyin psikolojik, yaşamsal güdülerinde yol açtığı etkilerden söz eden ve bu ikisini sebep sonuç ilişkisi ile birbirine bağlayan Weber, kurguladığı ideal tip³¹ üzerinden bu ilişkinin gözlenebileceğini söylemekte ancak bu tipe tarihsel gerçeklik

---

²⁹ “Kapitalizmin evrensel gerçekliği ve tarihsel ve mekânsal açıdan geniş ölçekli olarak gözlemlenebilen varlığına karşılık kapitalizmin ruhu, sadece Batı’ya özgü bir oluşumu tanımlamaktadır. Öyleyse herhangi bir coğrafyada görünen para kazanma arzusu ve bunun sonucunda oluşan gözü karalık, Batı’da olduğu kadar Doğu’da görülebilen bir gerçekliktir. Buna karşılık söz konusu kazanma hırsını manevi bir çerçeve içine alarak, sistemli biçimde iktisadi yaşamın tümüne yayarak akılcılık ekseninde âdeta yeniden yaratmak, Batı kapitalizminin niteliğidir. İşte bu manevi çerçeve iktisadi yaşamın gelişmesini tetikleyen kapitalist ruhtan başkası değildir.” Cemil Hakan Korkmaz, “Max Weber Düşüncesinde İktisadi Bakımdan Doğu-Batı Farklılığı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011, s. 212.

³⁰ Weber, **a.g.e.**, s. 93.

³¹ “İdeal Tip” yaklaşımı Weber’in metodolojisinde çok önemli bir yere sahiptir. Weber, sosyoloji biliminde ideal tip kullanımının yerini şu şekilde açıklamaktadır: “...tipik (örnek) olay denildiğinde hele bilhassa şüphe durumunda hep ideal tipler kastedilmektedir. Bu ideal tipler akılcı olabileceği gibi akıldışı da olabilir. Genellikle (iktisat teorisinde ise her zaman) akılcı olan bu ideal tipler her halükarda asıl manaya uygun şekilde tasarlanmışlardır... Toplumsal davranışlarla ilgili olarak tasarlanmış olan ideal tipler bir bakıma gerçek dışıdır. İdeal tipler, en azından gelenek baskıları, hissi tutumlar ve gayri iktisadi gaye ve kaygılar tarafından da belirlenmiş olan davranışın gerçek seyrini anlayabilmemiz için (hayali olarak) tasarlanmışlardır ve ideal durumda yani sadece iktisadi gayelere uygun akılcı bir tutum içinde nasıl davranıldığını göstermeye çalışmaktadırlar.” Max Weber, **Sosyolojinin Temel Kavramları**, Çev. Medeni Beyaztaş, İstanbul, Yarım, 2012, s. 39.

Ringer’a göre de Weber’in ideal tipleri aydınlatılmak istenilen gerçekliklerle karşılaştırma imkânı veren hipotezler oluşturma amacıyla atılmış, karmaşık fenomenlerin yalınlaştırılmış veya tek yanlı olarak abartılmış yani gerçek dışılık barındıran birer kurgudur. Bu tipler çoğunlukla rasyonel eylem modelleri ve yalınlaştırılmış neden kümeleri içermektedir. Daha detaylı bilgi için bkz.: Fritz Ringer, **Weber’in Metodolojisi**, Çev. Mehmet Küçük, Ankara, Doğu Batı, 2006, s. 12.

alanında seyrek rastlanabileceğini de kabul etmektedir. Bu yaklaşım Weber'e, ideal tipini örneklendirirken Benjamin Franklin gibi deist bir yazarı kullanabilme esnekliği kazandırmakla birlikte, eleştirmenlerine onun tarihsel gerçekliklerden oldukça uzaklaştığı ve sebep-sonuç zincirini muğlak ve ispatı güç bir çizgiye yerleştirdiği yönünde argümanlar da sağlamaktadır.

İnananların Tanrı'nın rızasını kazanmak ve kurtulmuşlardan olmak için dünyevi arzu ve istekleri terk etmesi anlamında kullanılan asketizmin Doğu toplumlarında mistisizme, Batı'da ise aktif riyazetçi yaşam tarzına dönüşmesi Reform sonrası dönemde asketik tavrın dünyaya açılması/dünyevileşmesi ile mümkün olmuştur.³² Asketizmin manastır hücrelerinden dünyaya açılması dışarıdan bakıldığında kapitalist ruhun oluşumunu engelleyen bir süreç olarak görünmektedir. Buna rağmen tarihsel süreçte tersinin yaşandığının iddia edilmesi Weber'in tezinin en çarpıcı ve ispata muhtaç tarafıdır. Ancak bu noktanın izahından önce Kalvenizm'in dünyevi asketizmi sahiplenecek olan inananların dünyaya ve dine olan yaklaşımlarını itikadî olarak nasıl değiştirdiğine değinmek gerekir. Çünkü asketizmin dünyevileştirilebilmesi (ya da dünya algılarını keşişçe yaşama hazır hale getirecek) ve kilisenin tekelden çıkarılabilmesi için Kalvenizm'in inananları kurtuluş algısı üzerinden yalnızlaştırması gerekmektedir. Kalvenizm'e göre Tanrı insan için değil, insan Tanrı için vardır. Tanrı, insanlardan sadece küçük bir kısmına kurtuluşu lütfetmiş ve bunu yaparken herhangi bir yasaya bağlı olmaksızın karar vermiştir. İnsanların kurtuluşa ermelerinin tek anlamı Tanrı'nın şanının yüceltilmesi için birer vasıta olmaları ve hayatlarını bu uğurda geçirmeleridir. Tanrı'nın insanların kurtuluşa ulaşmalarında herhangi bir dünyevi adalet kıstası ile hareket ettiğini söylemek, Tanrı'yı bir yasaya bağlı hareket eden iradesi öngörülebilir bir güç olarak algılamak anlamına geleceği ve bu düşünce de Tanrı'nın yüceliğine aykırı olacağı için anlamsızdır. Tanrı bazı insanları aşağılık

---

³² "Mistisizmde bu dünya kötü, günahkâr ve nefret edilesi bir mekandır; dünyevi değerler ve faaliyetler insanı günaha sürükleyen ve manevi derinliğinden uzaklaştıran unsurlardır. Weber'e göre mistisizm ve aktif riyazeti birbirinden ayıran iki durum vardır. Bunlar, dünyaya yönelik asketizm ve dünya dışı asketizmdir. Asketizm, dünya içinde ise aktif riyazet, ahirete yönelik ise mistisizm olarak ortaya çıkar." Ahmet Yavuz Çamlı, "Max Weber'de Rasyonelleşme ve İktisadi Gelişme İlişkisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2013, s. 22.

yaratmış olabilir, hayvanların insan olarak doğmamış olmaları konusunda olduğu gibi bu konuda da yapılabilecek bir şey yoktur. İnsanların bir kısmı seçilmiştir, kurtuluşlarına Tanrı tarafından karar verilmiştir, bir kısmı ise kurtulamayacaktır. Sonuca insanların eylemlerinin, sevap ya da günahlarının etkide bulunduğunu iddia etmek Tanrı'nın herhangi bir sınıra, yasaya tabi olmadan verdiği kararlarının insani eylemlerle değiştirilebilir kararlar olduğunu iddia etmektir.³³ Weber'e göre reformun yeşerttiği bu düşünceler insanı dehşet verici bir iç yalnızlık duygusuna itmiştir. Sonsuz kurtuluş için her birey Tanrı'nın kendisi hakkında aldığı karar karşısında yalnızdır; ne rahiplerin vaazı, ne de kilisedeki dinsel törenler kendisine yardımcı olabilir. İnananların kilise ve kutsal ayinler yolu ile kurtuluşa ermeleri Reform döneminde yeşeren bu düşüncelerin şekillendirdiği Protestan mezhepleri ve özellikle Kalvenizm ve Püritenizm³⁴ ile ortadan kalkmıştır. Bu mezheplerin takipçilerine göre kişinin kurtuluşundan ve seçilmiş kişi olduğundan emin olmasının hiçbir yolu yoktur. Bu bakımdan dünya baştan sona endişeli ve gergin bir disiplin içinde münce bir yaşam ve Tanrı'nın yolunda gösterilecek çaba ile geçirilmeli ve maddi yaşamda "kurtuluşun" işaretleri aranmalıdır. Ekonomik başarı, dünyevi çabanın sonunda Tanrı'nın bu çabayı kutsadığının en önemli işaretlerindedir.³⁵

Weber'e göre kapitalist ruhun oluşumu aşamasında Reformasyonun birinci etki adımı bireyin kurtuluş ümidi ile Tanrı ile karşı karşıya kalması ve kilisenin aracı rolünün

---

³³ Weber'e göre reformun ortaya koyduğu insanın kendisi hakkındaki hükmün ezelden belirlenmiş olduğu inancı, mutlak bir kadercı anlayışla bu dünyadaki eylemlerin önemsenmemesi sonucunu doğurmamıştır. Bu noktada Weber, bireyin sonsuz kurtuluş inancını kiliseden kopuş, dinin cemaat algısından bireysel algıya yönelmesi ve kişilerin kurtuluş işaretlerini kilisede değil kendi dünyevi yaşantılarında aramaları sonucuna bağlamıştır. Ancak, kurtuluşun ezelden tayin edilmiş olması ve kilise dâhil kimsenin bunu değiştirememesi inancının bireylerde dünyevi çabaya dair nafilelik güdüsünü neden oluşturmadığı, tersine pozitif katkı sağladığı Weber'in tezinde önemli bir ikilemdir.

³⁴ Püritenizm mezhebi Protestan mezhepler arasında bulunan, aşırı tutucu olarak bilinen, her türlü yeniliğe karşı, zenginliği dini olarak da Tanrı'nın bir lütfü ve seçkinlik göstergesi sayan ve bu yorumu ile burjuva sınıfı arasında oldukça fazla taraftar bulan bir akımdır. Hançerlioğlu'na göre Püritenizm, feodal düzenin destekçisi olan Hristiyanlığı sermaye sınıfının değer sistemi ile uyumlu hale getirebilmek için 16. yüzyıl İngiltere'sinde atılmış bir adımdır. 1642 yılında İngiltere'nin bütün tiyatrolarını kapattırarak kadar tutucu olan bu akım 17. yüzyılda Cromwel ile birlikte bütün İngiltere'ye egemen olmuştur. 1660 yılında yeniden kurulan Krallığın sermaye sınıfı ile birlikte hareket etmeye başlaması üzerine Prütenerin siyasal arenada etkisi zayıflamış ve bu tarihten itibaren mezhep taraftarları Amerika'ya göç etmeye başlamıştır. Bkz.: Orhan Hançerlioğlu, **Dünya İnançları Sözlüğü**, İstanbul, Remzi, 1993, s. 423.

³⁵ Mehl, **The Sociology of Protestantism**, s. 16-17.

ortadan kaldırılmasıdır. İkinci adım ise bireyin kurtuluş ümidi ile birebir ilintili olan dinsel eğiliminin onun eylemlerine olan etkisini ve bu eylemlerin de kapitalist ruhun oluşumundaki rolünü yine Reformasyonun ortaya çıkardığı mezheplerin ışığında açıklamaktır. Bu noktada Weber, yalnız kendi kurtuluşu ile meşgul olan Püriten inanç sahibinin ruh hali ile kendi hücrelerinde (tamirhanesinde) kap-kacakları kalaylayarak parlatan tamircinin ruh halinin özdeş olduğunu söylemektedir. Bu dünyaya içlerinde taşıdıkları kurtuluş ümidi ile gelen ve tek vazifelerinin Tanrı'nın şanını yüceltmek olduğunu bilen inananlar bu vazifeyi onun kendilerini çağırdığı (takdir ettiği) meslek alanında ibadet aşkı ile ve nefisleri ile mücadele ederek, bir dervişin öz disiplini üzerinde her daim taşıyarak gerçekleştirmektedirler.³⁶

“Dünya Tanrı'nın şanını yüceltmek için, yalnızca bunun için vardır... Tanrı ise Hristiyanların sosyal güce sahip olmalarını ister; çünkü o, yaşama dünyasının toplumsal yasalarının kendi yasalarına göre ve sözü edilen amaca karşılık gelecek şekilde düzenlenmesini arzu eder. Kalvinistin dünyadaki toplumsal uğraşısı, yalnızca in majorem gloriam Dei (Tanrı'nın büyük zaferi için) çalışmaktır. Bu dünyadaki yaşamın tamamına hizmet eden meslek uğraşısı da bu özelliği taşımaktadır.”

İnananlar seçilmiş olup olmadıkları yönündeki kuşkuları bertaraf ederek Tanrı'nın yüceliği uğruna çalışmayı kendilerine görev edinmelidirler. Kiliseden kopan ve hayat karşısında yalnız olan bireyin bu kuşkulardan kendisini sıyrarak kurtuluş inancını içinde kesinleştirmesinin en mükemmel vasıtası durup dinlenmeden mesleğiyle uğraşmasıdır. Sadece meslek uğraşısı dinsel kuşkuyu dağıtıp bağışlanmayı garanti edecek güce sahiptir.³⁷ Weber'in bu noktada çizdiği ideal tip, kapitalist ruhun oluştuğu 17. yüzyılın, prensiplerinden asla taviz vermeyen, meslek ahlakı ve iş disiplini

---

³⁶ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu.**, s. 102.

³⁷ “The Protestant Ethic and Spirit of Capitalism” adlı eserinde Weber, yalnızca Tanrıyı yüceltmek isteyen ilk Püritenlerin, dürüstlük ve tutumluluk gibi sermaye birikiminin oluşmasına son derece yardımcı olan bazı erdemler geliştirdiklerini göstermiştir. Protestanlıkta imanla icra edilen bütün mesleklerin kutsal bir nitelik kazandığına; imanın, her şeyden önce meslekte tamamlandığına inanılır.” Kurt, **“Bireyselden Toplumsala Geçişte Din”**, s. 54.

ayrılmayan, kendinden emin ticaret azizlerinde, yani Püriten tüccarlarda kendisini bulmaktadır.³⁸

Kalvenist, kendi kurtuluş güvencesini kendisi sağlamakta, ancak bunu yaparken Katoliklerde olduğu gibi erdemli bireysel eylemleri yavaş yavaş biriktirerek ve ruhsal bir yükselişe yönelerek değil, her zaman kurtulmuş ya da kurtulamamış olma ihtimallerini içinde taşıyarak ve dünyevi hayatını bu duygunun sağladığı bir özdenetim ile yaşayarak sağlamaktadır. Katolik rahipler günahları bağışlar, Tanrı'nın lütfunu yeryüzünde diledikleri kimseye dağıtır ve inananlara bağışlanma güvencesi verirken Kalvenistler için şüphe ve gerilim dolu iç dünyalarını rahata kavuşturacak manevi bir telkin söz konusu değildir. Katolikler için söz konusu olan günah ve tövbe arasındaki gelgitler Kalvenistler için sistematik olmayan plansız ve sonu belirsiz bir hayatın göstergeleridir. İç denetimden uzak, zaaflarla iç içe bir hayat, kendisine sunulan günah çıkarma, tövbe etme ve anlık yüksek duygularla kuşanma seremonileriyle devam ettirilemez. Bu nedenle Kalvenistler için yaşamın her anında ve her eylemde kendilerini kuşatan ve hareketlerine yön veren bir akılcılık hâkim olmuş ve bu rasyonel yaklaşım onları Tanrı'nın şanını yüceltecekleri dünyevi uğraşlarında bir aziz gibi davranmaya itmiştir.³⁹

Weber'e göre Ortaçağda Katolik manastırlarında hücrelerine kapanmış keşişlerin yaşamı tamamen rasyonel⁴⁰ bir görünüm arz etmektedir. *Bu asketizm, insanı akıl dışı*

---

³⁸ Harvey s. Goldman, "Weber's Ascetic Practices of the Self", Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber's Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 161.

³⁹ Bu noktada Weber'in özdenetim olarak isimlendirdiği davranış aslında hayatın bir bütün olarak belli bir amaca hizmete odaklı sistematik bir düzenlenişi ve yorumlanmasıdır. Katoliklikteki günah çıkarma, örnek olarak, inananların özdenetim duygusunu zayıflatan ve onları hayatlarını sistematik olmayan bir tarzda yaşamaya yönelten bir unsurdur. Kalvenistlerde ise, ruhban sınıfı dışında kalan Katoliklerde (yani bu incelemede daha fazla önem arz eden Katolik halkın bizatihi kendisinde) görülmeyen titiz, soğukkanlı, disiplinli, sistematik bir görev (yani dünyevi çabaya dönüşmüş haliyle meslek) aşkı dâhilinde hayatı yaşama anlayışı görülmektedir. Weber'in kapitalist ruh olarak idealize ettiği tip işte bu hissiyat içerisinde vücuda gelmiştir. Bkz.: Guy Oakes, "The Thing That Would Not Die: Notes on Refutation", Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber's Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 286-289.

⁴⁰ "Weber'in en önde gelen kavramlarından biri olan "rasyonellik" bütün çalışmalarında kullanılmış olan bir kriterdir. Kapitalizm, dünyaya bağlı "Kalvinist zühd"ün insanlara hesaplı bir hayat önermesi açısından her ne kadar bir hazırlık safhasından geçmişse de "rasyonellik" yolu ile bilinen çağdaş birikimci kapitalizm şeklini almıştır." Koştaş, "Max Weber'e Din ve Zihniyet", s. 31.

*dürtülerin gücünden, dünyaya ve doğaya bağlanmaktan kurtarma, tam planlı iradenin üstünlüğüne bağımlı kılma, keşişin kendi davranışlarını sürekli kendisinin denetlemesini ve bu davranışların ahlaki kapsamını kılı kırk yarar biçimde düşünmesini sağlama, keşişi –nesnel olarak- Tanrı'nın krallığının hizmetinde bir işçi olarak eğitme ve böylelikle onun yeniden –öznel olarak- ruhsal arınmasını güvence altına alma amacıyla, sistematik olarak geliştirilen akılcı yaşama biçimi metoduna dönüşmüştür.*⁴¹ Bu akılcı yaşama biçimi Katolik halk için değil, sadece manastır hücrelerinde çile dolduran keşişler için söz konusudur. Reformasyonun, daha doğrusu Kalvenizm ve Püritenizm mezheplerinin başarısı ise bu rasyonel, hayatın her anını belirli bir disiplin içinde yorumlayan ve sistematize eden hayat algısını manastır hücrelerinden çıkarmak ve sıradan inananların gündelik yaşamına ve meslek hayatlarına bu disiplinin hâkim olmasını sağlamak olmuştur.⁴²

Reformasyonun kapitalist ruhu ortaya çıkarmaktaki başarısı manastır keşişlerine has sistematik ve rasyonel dünya görüşünü sıradan inananların meslek algıları ile bütünleştirmiş olmasıdır.⁴³

“Sebastian Franck⁴⁴’a göre her Hristiyan yaşamı boyunca bir keşiş olmalıdır ve bu reformasyonun anlamıdır... Böylece asketizmin, günlük yaşamın dünyevi boyutundan dışlanmasına karşı bir set oluşturulmuştu. O zamana kadar keşişliğe en iyi temsilcileri sunan tutkulu ve samimi ruhlar, artık dünyevi meslek yaşantısının içinde asketik idealleri izlemeyi önerdiler. Kalvenizm’se kendi gelişim sürecinde buna, inancı dünyevi

---

⁴¹ Weber, **a.g.e.**, s. 112

⁴² “Reformasyon akılcı Hristiyan asketikliğini ve yaşam metodunu manastırdan alıp dünyevi meslek yaşamına taşımıştır.” Weber, **a.g.e.**, s.188.

“Hristiyan asketizmi, başlangıçta dünyadan kaçıp inzivaya çekilerek manastırdan yardım görmüş; terki dünya ettiği için de dünyaya kilise egemen olmuş, bu asketizm dünyadaki gündelik yaşamın doğal niteliğine karışmamıştı. Şimdiyse asketizm, yaşamın nabız attığı dünyaya ayak bastı, manastırın kapılarını arkasında bırakarak kapattı ve kendi metotlarıyla dünyevi gündelik yaşamı doldurmaya, bu dünya uğruna ya da bu dünya için olmamak kaydıyla, dünya içinde akılcı bir yaşamı yeniden düzenlemeye girişti.” Weber, **a.g.e.**, s. 141

⁴³ Weber, **a.g.e.**, s. 114

⁴⁴ Sebastian Frank (1499-1542), Katolik bir rahip iken Luther'den etkilenerek Protestanlığa geçen bir Alman teologdur. Yaşadığı fikir ayrılıkları ve Reform hareketinin tasvip etmediği ahlaki sonuçları nedeniyle bir süre sonra Luther'den de ayrılan Frank, Anabaptist harekete katılmış, ancak bir süre sonra bu hareketi dogmatik ve dar fikirli olması nedeniyle terk etmiştir.

meslek yaşamında kanıtlamak gerektiği düşüncesini ekledi ve bu da olumlu bir katkıydı. Böylelikle Kalvenizm dinsel eğilim taşıyan geniş bir kitleye, onları asketizme özendiren olumlu bir güdü hediye etti. Onun ahlakının sonsuz lütuf öğretisine eklenmesiyle dünyanın üzerinde ve dışında kalan ruhani aristokrat keşişler yerine, dünyada yaşayan ve Tanrı'nın ezelden itibaren bağışladığı kutsanmışlar aristokrasisi ortaya çıktı.”

Dünyevileşen asketizm algısı ile bilinç kazanan Kalvenist Protestanlığın müritlerinin en önemli özelliği kendi bağışlanma durumlarını sürekli kontrol eden bir özdenetim mekanizması geliştirmiş olmalarıdır. Artık kendilerine kurtuluş vadedecek ve günahlarını bağışlayacak bir kilise mevcut değildir.⁴⁵ Bu noktada, ilahi takdir düşüncesinin (Tanrı'nın kurtulacaklar ile ilgili herhangi bir yasaya bağlı olmaksızın karar vermiş olması) kaderci bir yaklaşıma sebep olmaması noktası Weber için açıklanması gereken önemli bir noktadır.⁴⁶ Weber, bu noktada Kalvenistlerin geliştirdiği akılcı dindarlık eğilimlerinin ilahi takdiri duygusal ve ruhsal bir olay olarak algılamalarının ve böylelikle kaderci bir yaklaşımla dünyadan ellerini çekmelerinin önüne geçtiğini iddia etmektedir. Dünyevi meslek yaşantısı içinde keşişçe bir yaşama yönlendirilen inananlar bu sayede Tanrı'dan ümitlerini kesmeden öbür dünya mutlulukları için dünyevi çabalarını elden bırakmamış ve manastıra benzer bir toplumsal örgütlenme içine girmemişlerdir. Weber bu konuda tüm Protestan mezheplerinin aynı doğrultuda hareket etmediğini kabul etmektedir. Örneğin

---

⁴⁵ Kalvenizm bu anlamda Katolik kiliselerinde büyük öneme sahip olan kutsal ayinlerin değersizleştirilmesini sağlamış ve Protestan dünyasında bir anlamda dinin ruhsal ve duygusal boyutunu ve adeta inananları iç dünyalarından yakalayan büyü atmosferini ortadan kaldırmıştır.

⁴⁶ “Weber’e göre eş değerdeki diğer bir gelişme de Kalvenizmdeki kaderin belirlenmişliği (predestination) fikridir. Bu fikre göre birey dünyada Tanrı'nın emellerini gerçekleştirmek için bir alettir. Hristiyanlığın kötümser insan görüşünü daha da radikalize eden Yahudilikle birlikte ortaya çıkan insandan farklı aşkın bir tanrı imgesi büyüünün bozulmasının en önemli unsurudur. Zira Tanrı'nın insandan ayrışması dinde büyüünün önemini ortadan kaldırmıştır. Kalvenizmdeki “Ben korunmuş nasipliler arasında mıyım? Ben statümün seçilmişlerden biri olduğuna nasıl emin olabilirim?” soruları insanın selamet arayışını aktif bir çalışma ve dünyayı dönüştürme sürecine çevirmektedir. Pratik bir düzeyde basitçe Tanrı'nın kendisine yardım edenlere yardım ettiği anlamına gelen bu öğretiye göre “Kalvenist kendi selametini kendisi yaratır”. Katolikliğin zıddına Kalvenizmde selamete ermenin kesinliği yoktur. Böylece Kalvenist, selamete ermek için yaşamın her alanında “her anda gerekli sistemli özkontrol” sahip olmaktadır. Bu da yaşam içerisinde sürekli aktif, dünyayı dönüştüren bir bireyin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu fikir Tanrı'nın inayeti için çalışma fikrini de beraberinde getirmiştir.” Sunar, **Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari**, s. 174.

Metodistler⁴⁷ inananların ruhsal yükseliş yolunda mükemmellik çabasını reddetmektedir. Onlara göre insanın kurtuluşu duygusal olarak hissetmesi ve kurtuluşu garantileyerek öbür dünyada mutlu olmayı hedeflemeleri yerine akılcı çalışma yoluyla bu mutluluğu kendi yaşamlarında oluşturmaya çalışması gerekmektedir. Bu düşünce akılcı yaşam ve çalışma ahlakının uç noktasını teşkil eder. Diğer taraftan Alman Pietizmi⁴⁸'nin izlediği yol tam tersi istikamette olmuş ve akılcı dünyevi çabanın yerini Weber'in "Tanrı ile bu dünyada uzlaşma" olarak tanımladığı ruhsal yükseliş çabası almıştır.⁴⁹ Dünyadan ve varlıktan vazgeçme, alçakgönüllülük ve iç deneyim yolu ile yaşanan duygusal coşkunluklar planlı ve akılcı bir çabanın yerini almış; gelecekteki kurtuluşla ilgili kesin bilgiye ulaşma yolunda dünyevi asketizm ideali yerine Tanrı ile bu dünyada hemhal olma tercih edilmiştir. Weber bu tercihi ekonomik yaşamda günün zevkleri peşinde koşarak, gelecek beklentisini güvence altına almayı amaçlayan akılcı çabadan ve ekonomik tercihlerden vazgeçme eğilimine benzetmektedir. Kalvenist ve Püritenist yaklaşımlar manastır asketizmini dünyevi asketizme dönüştürürken, diğer mezheplerde mistikliğe kayan yaklaşımlar görülmektedir. Yapılan karşılaştırmalı analizler ışığında Weber'in ulaştığı sonuç kapitalizmin ruhunu ortaya çıkaran dini

---

⁴⁷ "18. yüzyılda Protestan ilahiyatçı John Wesley'in öğretileri neticesinde ortaya çıkmış mezhep mensuplarıdır. Dua ve oruçlarında yeni bir yol tutmaları, Oxford hapishanesindeki tutukları düzenli ziyaret etmeleri, yoksul çocukların eğitim ve öğretimlerini üstlenmeleri, dini günlerde ve benzeri konularda metodik bir düzen takip etmelerinden dolayı "Metodistler" diye adlandırıldılar. Amerika'da bir Metodist piskoposluk kuruldu. Metodistler aktif, küçük bir grup olarak başladılar, fakat devamlı arttılar. İngiltere'de Metodistler arasında bölünmeler ve farklılaşmalar oldu. Bugün dünyada Metodistlerin toplam sayısı 25-30 milyon kadardır." Ali Erbaş, **Hristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi**, İstanbul, İnsan, 2004, s. 113.

⁴⁸ 17. ve 18. yüzyıl Alman reform hareketinin bir ürünü ve Protestanlığın bir kolu olarak doğan Pietizm, 16. yüzyıl Reform hareketinin aksine dinsel yaşantıyı tutucu, disiplinli ve aşırı dindar bir biçimde algılayan bir mezheptir. Pietistler dünyevi hazları reddeder, ruhsal yükselişe ve tecrübelerine büyük önem verirler, oruç tutmak ve çok sıkı bir ibadet düzeni takip etmek temel dini yaklaşımlarıdır. 17. yüzyılda Pietizmin en önemli ismi ve fikri önderi "True Christianity" (Gerçek Hristiyanlık) kitabının yazarı Johann Arndt'tır. Daha fazla bilgi için bkz.: "Pietism", **The Encyclopedia of Protestantism**, Ed. Hans J. Hillerbrand, New York - London, Routledge, 2004, Vol.3, s. 1485.

⁴⁹ Kıta Avrupası Pietizminin Anglo-Amerikan kolu olan Metodizm'de de aynı şekilde halka açık toplantılarda tövbe ve pişmanlık dolu yakarışlar ve yüksek dinsel coşkuların hâkim olduğu görülmektedir. Protestan mezhepleri içerisinde batını yorumu oluşturan bu kolların ana düşüncesi Tanrı'nın hak edilmemiş lütfuna karşı inananların sürekli şükür ve tövbe yakarışlarında bulunması ve ruhi yükselişler ile Tanrı'ya yaklaşılarak ondan af ve kurtuluş onayı alınması yatar. Kalvenistlerin iç karartıcı kaygısı, şüpheciliği onları disiplinli, öz denetimli, tavizsiz bir meslek/dünya yaşantısına iterken bu mezheplerin hoşnut kılıcı güven veren telkinleri Reformasyonun ortaya çıkardığı akımların yayıldığı geniş yelpazeyi göstermektedir. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 130.

eğilimlerin çok geniş bir yelpazede değerlendirilebilecek olan Protestanlık mezheplerinden ziyade özellikle Kalvenizm ve Püritenizm kaynaklı olduğudur.⁵⁰

Weber, Kalvenizm ve Püritenizm ile birlikte Protestan asketizminin ikincil derecede önemli taşıyıcıları arasında Babtist⁵¹ hareketini de saymaktadır. Babtizm’de de, Kalvenizm’de olduğu gibi, yalnızca Tanrı’ya gösterilmesi gereken saygının yöneltildiği her kurum, kişi ve eylem “yaratılanları tanrılaştırma” hükmündedir. Kutsal ayinlerin büyümlü atmosferi ve ruhban sınıfının yönlendirici telkinleri yerine bireyin vicdanı konulmuş ve vicdanın Tanrı’nın bireysel vahyi olduğuna inanılmıştır. Aralıksız gelen bu vahiy Tanrı’nın kutsal kitabında yazılanları anlamak için yeterlidir, dolayısıyla herhangi bir aracı ya da yol göstericiye ihtiyaç yoktur. İnsanın öznelliğinin, tutkularının, irrasyonelliğinin ve içgüdüsellüğünün aşılması için inanan ruhun kendi içinde sessiz bir bekleyiş ile Tanrı’nın sesine kulak vermesi gerekir. Yaratılmış olanların sustuğu yerde Tanrı’nın konuştuğuna inanılması, dünyayı, insanı, eylemi sakince değerlendirme ve kişinin disiplinli ve öz denetimli bir duruş ile kendi vicdanının sesine tavizsiz kulak vermesi ile paraleldir. Weber’e göre bu geçiş insan doğası gereğidir.⁵²

“Dünyanın kökten büyü bozumu, kendi yapısı gereğince, dünya içi asketizmden başka bir yola izin veremezdi”.

Tanrı’nın bireysel vahyi olarak vicdanını kabul eden ve yaratılmışların disipline edilmiş sessizliği altında bir keşişin hücrelerinde günahlarına karşı takındığı tavizsiz tutumu prensiplerine karşı takınmış olan meslek erbabı, Weber’e göre kapitalist ruhu ortaya çıkaran ana unsurlardan biridir.

---

⁵⁰ Goldman, “Weber’s Ascetic Practices of the Self”, s. 168.

⁵¹ “Hollanda’da doğmuş bir Protestan mezheptir. 25-30 milyon mensubu vardır. Bu mezhep eski Anabaptistler ile İngiliz Kongregasyonalistlerin inançlarının bir karışımından ibarettir. Bapizm, vaftizde vücudun suya tamamen batırılmasına dayanan, bunu kişinin İsa’ya kendi iradesiyle imanının kesim bir sembolü olarak gören ve dolayısıyla sadece yetişkinlere bu işin (vaftizin) uygulanabileceğini kabul eden bir gruptur.” Erbaş, **Hristiyanlık’ta Reform ve Protestanlık Tarihi**, s. 113.

⁵² Weber, **a.g.e.**, s. 138

1.1.4. Dünyevi Asketizm ve Kapitalizmin Ruhü

Dünyevi asketizm ile kapitalizmin ruhu arasındaki bağı ortaya çıkarılmasında Weber, Kalvenizm merkezli bir bakış açısı ile konuya yaklaşırsa da meslek düşüncesinin en ideal halini İngiliz Püritenizmde yakaladığı için bu mezhebin önde gelen isimlerinden Richard Baxter'ı analizinin merkezine yerleştirmiştir. Weber'e göre Baxter'ın Hristiyan Rehberi⁵³ isimli eseri Püritenizm'i tüm boyutları ile ele alan özet bir eserdir.

Püritenizmin zenginleşmeye, dünyevileşmeye ve maddenin baştan çıkarıcılığına karşı oldukça katı olan duruşu bu eserlerde de göze çarpmaktadır. Tanrı'nın gerçek dünyası var iken mal ve para peşinde ömür tüketmek ahlaki olarak kaygı verici bulunmakta ve kınanmaktadır.⁵⁴ Diğer taraftan Weber'e göre asıl kınanan, insanların dünyevi uğraşlar peşinde koşması değil, mal ve para hırsının inananların kalbinde yer etmesi; zenginliğin bizatihi kendisi değil, onun tembellik ve cinsel haz doğuran sonuçlarıdır. Tanrı, insanlardan kendi şanını yüceltmeleri için çalışmalarını istemektedir ve sonuçları eğlence ve zevke yönelen çalışma eylemi kınanmakta, bu eylemin sadece Tanrı'nın rızasını kazanmak için gerçekleştirilmesi istenmektedir.⁵⁵

“Ahlaki olarak gerçekten kınanan şey, mülkiyetten huzur duyma ve özellikle kutsal yaşam peşinde koşmaktan geri bırakan tembellik ve cinsel haz doğuran sonuçlarıyla birlikte zenginlikten duyulan hazdır. Mülkiyetin kendisi bu huzur duyma tehlikesini getirdiği için kuşkuludur. Çünkü azizlerin ebedi huzuru öteki dünyadadır. Yeryüzündeysen insan bağışlanma durumunu garantilemek için tüm gündüz vakitlerinde onu gönderenin işlerini yapmak zorundadır. Onun açıkça vahyettiği irade gereğince, Tanrı'nın şanını yüceltmeye eğlence ve zevk değil, sadece eylemler hizmet

---

⁵³ Weber, bu eser ile birlikte Baxter'ın “Azizlerin Ebedi Huzuru” isimli eserini Püritenizmin anlaşılmasındaki temel eserler arasında sayar. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 143.

Weber'in Baxter'ın eserlerine verdiği önem ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Kaspar von Greyerz, “Predestination, Covenant, and Special Providence”, Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber's Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 273-284.

⁵⁴ Lehmann, “**The Rise of Capitalism: Weber versus Sombart**”, s. 201.

⁵⁵ Weber, **a.g.e.**, s. 144.

eder. O halde zamanı boşa harcama bütün günahların ilki ve en ağır olanıdır. Yaşam süresi, kendi mesleğini düzgün biçimde yapmak için çok kısa ve çok değerlidir. Boş konuşma, lüks ve zamanı boşa harcama ve zorunlu olan uykudan fazlası ahlaki olarak mutlaka kınanması gereken şeylerdir. Bu Franklin'de olduğu gibi zaman paradır anlamına gelmez. Fakat bu yargı deyim yerindeyse ruhsal anlamda geçerlidir. Her kayıp saat Tanrı'nın şanının hizmetinde çalışmaktan uzaklaştırdığı için zaman sonsuzca değerlidir.”

İnananların Tanrı'ya ibadet için ayırdıkları vakit haricinde de Tanrı'nın karşısında buldukları gerçeğini her zaman akıllarında tutarak, kendi içlerinde geliştirdikleri öz denetim mekanizmasını hayatlarının her saniyesine yaymaları hayatın rasyonelleşmesinin önünü açmıştır. Yemek yeme, konuşma, uyuma, çalışma ve benzeri tüm günlük faaliyetlerin belirli prensipler, sınırlar ve amaç dâhilinde yerine getirilmeye başlanması manastır hayatı yaşayan keşişlerin hayata karşı takındıkları planlı ve hesap verilebilir tavrın dünyevi asketizm ile tüm inananlara yayılmasını sağlamıştır. İnsan zamanın kıymetini bilmeli ve boşa geçirmemelidir. Sürekli çalışmaya teşvik edilmeleri ve bu yolla, insanların günlerinin büyük bir bölümünü geçirdikleri meslek yaşantısında iç disiplinlerini sürdürmeye teşvik edilmeleri dinin kilise duvarları içinde yaşanan sistematik formunun dünyevileşmesinin bir sonucudur. Weber'e göre çalışma, Batı kiliselerinde, dünyadaki tüm diğer manastır kurallarına karşıt olarak, keşişler tarafından uygulanmış bir nefis terbiyesi tekniğidir.⁵⁶

Tanrı, bütün inananlara bildikleri ve çalışmak zorunda oldukları bir meslek (calling) hazırlamıştır. Bu noktada Luther'deki meslek fikri ile Püriten ve Kalvenist meslek fikri

---

⁵⁶ Weber, Baxter'ın eserinde yer alan “zamana karşı yüksek saygını muhafaza et ve her gün dikkatli ol ki, zamanın hiçbir kırıntısını ziyan etme, o takdirde sen, hiçbir altın ve gümüşünü kaybetmezsin. Zamanınızın herhangi bir parçasını çalan günahlar, giysiler, şölenler, boş konuşma, karsız şirket veya uyku, bunların herhangi biri.. Önlemimi buna göre artır” (Baxter'ın eseri s. 79) cümlelerini Püritenizmin zamana verdiği ehemmiyet için örnek gösterir ve kapitalist bir toplumda zamanın çeyreklere ayrılarak ölçüldüğünü ve hiç zamanı olmayan adam olarak tarif ettiği modern meslek çalışanı ile ilk Püritenler arasında bu yönde bir benzerlik olduğunu ifade eder. Diğer taraftan çalan kilise çalışanının manastırda yaşayan keşişlerin kendi zaman planlamaları için ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde zamanın kıymeti vurgusunun manastır hücrelerine kadar uzanabileceğini ve dünyevi asketizm ile bu vurgunun tüm inananların hayat prensiplerine işler hale getirildiğini, bu durumun da kapitalist ruhun ortaya çıkışında bir basamak olduğunu ifade etmektedir. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 219.

arasındaki fark tekrar gündeme gelmektedir. Luther'deki inananların boyun eğmek ve bir kader olarak algılayıp rıza göstermek zorunda oldukları bir meslek fikrinden çok inananların hayatlarının tümünü kuşatan disiplini bir ibadet bilinci içinde yansıtaçakları bir meslek uğraşısı söz konusudur. Baxter'ın eserinde yer alan “*Her zaman Tanrı'ya doğrudan hizmet etmeni sağlayacak bir görev olarak görebileceğin bir işe sahip olduğunu bil*”⁵⁷ ifadesi inananlara mesleklerinde geçirdikleri vakti Tanrı yolunda harcadıkları çabalardan ayrı görmemeleri yolunda bir çağrıdır.

Meslek algısı Weber açısından ilk dönem Protestanlar ile ideal formu ortaya koyanlar arasında “kader” ve “görev” bağlamında farklılık göstermektedir. Bu noktada Luther her ne kadar meslek vurgusunu inananlar için dinin önemli öğelerinden biri haline getirdiyse de geleneksel yorumdan çok farklılaşmamış ve örneğin Aquinolu Thomas⁵⁸ ile aynı çerçevede kalmıştır. Thomas'a göre çalışmak dini bir görev olmasından ziyade sosyal düzenin idame ettirilmesi, birey ve toplumun korunması ve sosyal harmoninin sağlanması için bir araçtır. Çalışmak, hiç bir zaman manastırdaki en kutsal vazife olan dua ve zikir faaliyetlerinin önüne geçecek şekilde Tanrı'nın şanını yüceltme ve onun rızasını kazanma aracı olamaz. Toplumdaki meslek düzeni ve işbölümü ilahi dünya düzeninin bir sonucudur ve doğrudan Tanrı tarafından takdir edilmiştir. İnsanların bir mesleğe çağrılmaları, ilahi bir görevden ziyade dünya düzeninin Tanrı'nın iradesi sonucu şekillendiğine ve inananların buna rıza göstermeleri ve kendilerine gösterilen işte sebat etmeleri gerektiğine yapılan bir vurgudur. Bu bakımdan meslek, kişinin dünyevi konumu ile irtibatlandırılarak sabır ve rıza gösterilmesi gereken bir uğraş olarak yorumlanmıştır. Luther'in meslek fikri de Thomas'ın yaklaşımı ile paralellik arz etmekte ve kişinin Tanrı'nın kendisini yönlendirdiği ve kendisinin kavradığı işte sebat etmesi ve bu sebatı Tanrı'nın takdirine

---

⁵⁷ Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 221.

⁵⁸ Thomas Aquinas, 1225 yılında Roma ve Napoli arasındaki Aquino'da doğmuş, çocuk yaşlardan itibaren manastır eğitimi ile yetişmiş bir Hristiyan teologdur. Thomas'ın Napoli Üniversite'sindeki eğitim yıllarında klasik manastır eğitimi haricinde Aristo ve İbn Rüşd'ün eserleri ile tanışması ve üniversiteden sonra katıldığı Dominiken Tarikatı hayatına ve fikirlerine yön veren iki önemli unsurdur. Hristiyanlık öncesi felsefî çalışmalara büyük ilgi duyan ve Hristiyan teolojisini yorumlar ve açıklarken felsefeden oldukça fazla yararlanan Thomas İbn Sina ve İbn Rüşd'ün Aristo yorumundan da oldukça istifade etmiştir. Bkz: Muhammet Tarakçı, **St. Thomas Aquinas**, İstanbul, İz, 2006, s. 15-19.

itaat olarak görmesi gerektiği yönündedir. Weber'e göre Püritenizmin ortaya koyduğu meslek ve dünyevi asketizm bağlantısını kuran ideal yaklaşım Luther'de görülmemektedir⁵⁹:

“Paulus⁶⁰’un ortaya koyduğu anlamda dünyaya ilgisiz kalma anlayışından hiçbir zaman tam olarak kurtulamayan Lutherci düşünce, ahlaki ilkeleri dünyanın yeniden yapılandırılmasında kullanamadı. Dünya olduğu gibi kabul edilmeliydi ve dinsel yükümlülük sadece bu kabullenme olabilirdi. Ama Püriten düşünüşte, özel ekonomik çıkarların iç içe geçtiği tabloda kader anlayışının niteliği farklılaşır. Meslek düzenindeki kader anlayışının bazı amaçları faydacı yorumdaki Püritenist şemaya uygun olarak onun meyvelerinden biri olarak bilinir.”

Püritenist yorumun faydacı olarak nitelendirilmesi onun dünyevi çaba ile dinsel yükümlülüğü aynı potada birleştirirken rasyonel ve sistematik bir dünya algısını ortaya çıkarmasından kaynaklanmaktadır. Baxter'a göre bir insanın belli bir mesleğin dışında çalışması, sabit bir iş kolunun bulunmaması onun iş sürekliliğini bozacak ve çalışmadığı zaman dilimini artıracaktır. Meslek sahibi çalışanlar ise kendi işlerini düzenli bir şekilde devam ettirmektedir. Süreklilik arz etmeyen, bir iş disiplininin ve metodik, sistematik ve mekanik bir iş sürekliliğinden mahrum olan meslek anlayışı dünyevi asketizmin ibadet olarak gördüğü meslek anlayışına aykırıdır.⁶¹ Tanrı tarafından yapılan çağrı sadece bir çalışma çağrısı değil, akılcı bir meslek uğraşısıdır. Bu yaklaşım inananların kendi kaderlerine rıza göstermeleri ve yönlendirildikleri

---

⁵⁹ Weber, **a.g.e.**, s. 146.

⁶⁰ Paulus, birçok Hristiyana göre Hristiyan teolojinin ve kurumsal yapının oluşturulmasında İsa'nın havarileri arasındaki en önemli ve etkili isimdir. Aziz Paulus'un düşünceleri Yeni Ahit'in kanunlarında, kilisenin oluşumunda ve Hristiyanlık tarihinin akışında çok büyük bir yer tutar. Yeni Ahit'in yirmi yedi babının on dördü Paulus'a dayanmakta, Havarilerin İşleri babının yaklaşık yarısı Paulus'un hayatını ve işlerini anlatmaktadır. Paulus'un teolojisinin her dönemde yeniden yorumlanması ve değişen devirlere uyarlanması Hristiyanlığın tarihsel sürecinde çok büyük dönüşümlere yol açmıştır. Büyük teologlardan Augustin, Martin Luther ve Karl Barth Paulus'un mektuplarını yeniden yorumlamış ve bu farklı yorumlar ile yaşadıkları döneme ışık tutmuşlardır. Bkz.: Gerd Lüdemann, **Paul: The Founder of Christianity**, New York, Prometheus Books, 2002, s. 13.

⁶¹ Bkz.: Weber, **a.g.e.** s. 147.

meslekte sebat etmelerini vazeden Luther ve Thomas öğretileri ile farklılık arz etmektedir.

Meslek algılarını asketik bir çizgiye çeken akılcı yorum, iş değiştirmelerine karşı da aynı faydacı yaklaşımı sergilemektedir. Genel iyi (kamu yararı) için faydalı olursa, kimseye zarar vermezse ve mesleklerin herhangi birisinin baştan savma yapılmasına neden olmazsa birden fazla meslekle uğraşılması ya da bir meslekten diğerine geçilmesi uygun görülmüştür. Bu konuda üç aşamalı bir karar mekanizması çalışır; uğraşılan mesleğin Tanrı'yı hoşnut etmesi, uğraşılacak meslek sonucu ortaya çıkacak ürünün (üretilen ya da satılan malın) ahlaka ve toplumun yararına uygun olması ve son olarak da özel ekonomik çıkara uygun olması. Tanrı, hayatın her anında ve eyleminde olduğu gibi kazancın dağıtılmasında da takdir sahibidir. İnananlardan birisine kazanç kapısını açtığı takdirde O'nun bu çağrısına kulak verilmeli ve gösterdiği yön izlenmelidir. Eğer Tanrı, kişiye başka bir yoldan daha fazla kazanmanın yolunu gösterdiyse meslek değiştirmek Tanrı'nın çağrısını izlemektir ve inanan bir kimsenin bu çağrıyı izlememesi Tanrı'nın buyruğuna karşı gelmesi anlamına gelir. Böylesi bir karar zengin olmak için değil, Tanrı'yı hoşnut kılmak için alınmalıdır. Meslek yükümlülüğünü yerine getirme çabasının zenginleşmeyi artırması Tanrı'nın inayetidir ve ahlaki olarak bu çaba uygun görülmüş ve hatta emredilmiştir.⁶² Bu noktada zenginliğin istenmesinden ziyade yoksulluğun istenmemesi vurgusu hâkimdir. Yoksul olmayı istemek, hasta olmayı istemekle eşdeğerdir. Zenginlik ise kendine inananlara bu dünyada dindarlıklarının karşılığını ödeyen Tanrı'nın bir lütfudur. Tanrı, kendi şanını yüceltmek için çaba gösteren kullarını sadece öteki dünyada değil, bu dünyada da -bu sefer maddi bakımdan- kutsamaktadır.⁶³ Zenginliğin, Tanrı'nın bu dünyadaki

---

⁶² Weber, **Din Sosyolojisi**, s. 294.

⁶³ Weber'in değerlendirmesine göre "püriten ahlâk meslekî görevin yerine getirilmesi açısından zenginliğe izin vermekle kalmaz aynı zamanda bunu emreder. Fakirlik arzu edilir bir şey değildir. Zira bu hasta olmayı istemekle aynı şeydir, iş kutsallığı açısından kınanır ve Tanrı'nın şerefine zarar verdiği inandır. Özellikle çalışabilir durumda olanın dilenmesi, sadece tembellik olduğu için değil, aynı zamanda insanın komşusuna karşı da işlediği bir günahtır... Zenginliğin peşinden koşmak reddedilmekle birlikte, meslekî uğraşının ürünü olarak zenginliğe ulaşmak Tanrı'nın kutsaması şeklinde görülmekle kalmamış, daha da önemlisi, durup dinlenmeden sürekli çalışmanın dinî değerlendirmesinin asketizme ulaştırarak en yüksek araç olduğu ifade edilmiştir." Tatar, "**Din ve Kapitalizm**", s.153-155.

çabaları kutsadığının bir işareti olarak algılanması öncelikle Püriten ve Kalvenist bir yaklaşım olmasına rağmen, diğer bazı Protestan mezheplerinde de, örneğin Quaker'larda⁶⁴ mevcut bir yaklaşımdır.⁶⁵

Püritenlerin tüm hayatı kuşatan disiplinli ve dini yorumun faydacı yaklaşımından azade olamayacak tutumundan spor, tiyatro, edebiyat ürünleri ve her tür sanatsal faaliyetler de nasibini almıştır. Bu tür uğraşlar ya yaşam disiplininin uzak, ayartıcı, serbest dürtülerin dışı vurumu ve irrasyonel güdüler ve aşırı arzuların birleşimi olarak ya da akıldışı, amaçsız ve Tanrı'nın hizmetkârları için boş uğraşlar olarak tanımlanmıştır. Ancak Püritenlerin ve Kalvenistlerin bunlardan daha çok kınadıkları şey lüks tüketim olmuştur.⁶⁶ Sportif ve sanatsal faaliyetler de aslında bunlara yapılan harcamaların Tanrı'nın bahşettiği maddi zenginliği boşa savurmak olarak görülmesi nedeniyledir.⁶⁷

---

⁶⁴ Bir diğer ismi "The Society of Friends" olan Quakerlar Protestanlığın bazı karakteristik özelliklerini taşımamaları dolayısıyla ayrı bir mezhepsel grup olarak ele alınmaktadır. Hareketin kurucusu İngiliz George Fox (1624-1690) mevcut dini inanç ve yaşayış üzerine sahip olduğu bir takım şüphe ve eleştirilere "İçsel Işık" ile yeni bir yorum getirmiştir. Quakerlar'da içsel yolculuk ve Tanrı'nın varlığını kişinin iç dünyasında ve ruhunda hissetmesi dışsal ibadetlerden ve törenlerden çok daha ön plandadır. Bu bakımdan diğer mezheplerde var olan ve şekli unsurları sabit olan ibadet ve ayin formları Quakerlar'da bulunmaz, onun yerine grup konuşmadan, sessizce "Ruh"un kendilerine yol göstermesi için bekler. Bkz.: Robert McAfee Brown, **The Spirit of Protestantism**, s. 28.

⁶⁵ Daha fazla bilgi için bkz.: "Friends, Society of," **The Encyclopedia of Protestantism**, Ed. Hans J. Hillerbrand, New York - London, Routledge, 2004, Vol. 2, s. 779-784.

⁶⁶ Lüks tüketim içine kişilerin süslenmeleri ve pahalı kıyafetler giymeleri de girmektedir. Bu konuda Weber, yaşama üslubunun tek biçimli hale getirilmesi ve insanların dikkat çekmeyecek sıradan giysileri tercih etmeye yönlendirilmesi ile kapitalizmin en verimli çağındaki üretimin standartlaştırılması arasında bir bağ kurar. Üretimin tüm kitlelerin standart kullanımına ve lükse kaçmayacak harcamalarına uygun düşecek şekilde tek tipleştirilmesi "yaratıkların kutsallaştırılmaması" prensibi ile paralellik teşkil etmektedir. Weber'e göre bu sürecin en azından düşünsel temelleri dini prensiplerce şekillendirilmiş olabilir. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 154.

Diğer taraftan Baxter'ın eserinde yer verdiği "Kendiniz, çocuklarınız ve arkadaşlarınız için ödeyeceğiniz her kuruş, Tanrı'nın kendisi, onun memnuniyeti ve merhameti için olmalıdır. Hırsıza benzer bedensellikten Tanrı'ya hiçbir şey kalmayacaktır" cümleleri kişisel hazlar uğruna yapılan tüketimi Tanrı'nın hazinelerinden çalmakla eşdeğer tutulduğunu göstermektedir. Lüks tüketim ve gösterişe karşı tutum sadece Püriten ve Kalvenist ekollerde değil, örneğin Quakerlar'da da kınanan davranışlar arasındadır. Cemiyetin önemli yazarlarından Barclay'e göre "Kaçınılması gerekenler: 1. Yaratanların kibri, dolayısıyla gösteriş ve hiçbir pratik amacı olmayan ve sadece az buldukları için kıymetli olan şeylerin kullanılması; 2. Mülkiyetin vicdansızca kullanımı, yani yaşamak için zorunlu olanların dışında ve geleceğe hazırlık için de pek gerekli olmayan aşırı harcamalar"dır ve caiz olarak görülen yaratılanların lüks ve abartıya kaçmayan ortalama kullanımınıdır. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 238.

⁶⁷ Weber, **a.g.e.**, s. 155.

“(Bu tür faaliyetlere izin verilmesinin tek koşulu) Onların herhangi bir maliyeti olmamalıdır. İnsan Tanrı’nın sonsuz lütfuyla ona verdiği malların sadece yöneticisidir. O İncil’in hizmetkârı olarak kendisine emanet edilen her kuruşun hesabını vermekle yükümlüdür ve Tanrı’nın şanına değil kendi hazzına yönelik bir amaç için harcama yapması en azından kuşkuludur.”

Mülkiyet, Tanrı’nın kullarına bir emanettir. Bu emanetin sadece boşa harcanmaması değil, aynı zamanda artırılması, verimli işlerde kullanılarak büyütülmesi de Tanrı’nın kullarından istediği yükümlülükler arasındadır:⁶⁸

“Mülkiyet ne kadar büyük olursa, bu mülkiyeti Tanrı’nın yüceliğini eksiltmeyecek şekilde kabul etme ve durup dinlenmeden çalışmayla çoğaltma sorumluluğu duygusu da o kadar ağır olur... Bu üslup tutarlı ahlaki dayanağını, ilkin asketik Protestan ahlakında bulmuştur... Protestanlığın dünya içi asketikliği sınır tanımayan mülkiyet hazzına karşı tüm kuvvetiyle etkili olmuş, tüketimi, özellikle lüks tüketimi sınırlandırmış, buna karşılık mal edinmeyi, geleneksel ahlaktaki psikolojik duyguların engellemelerinden kurtarmıştır. Bu asketik tavır, kazanma çabasının zincirlerini, mal edinimini hem yasal hale getirerek hem de doğrudan doğruya Tanrı’nın isteği olarak görmek suretiyle parçalamıştır.”

Tanrı, kullarına bahsettiği maddi zenginliğin hem bahsettiği kişiye hem de topluma en yararlı şekilde kullanılmasını istemektedir. Akıl dışı, ihtiraslı, gösterişli ve lüks kullanımlar ise daha önceki dönemde mevcut olduğu kabul edilen ancak ruhunun bulunmadığı ifade edilen kapitalizmin feodal duygularına yakın bir anlayışı temsil etmekte ve yaratılanların tanrılaştırılması olarak görülmektedir. Dünyevi asketizm, asketizmin manastır sınırları içinde maddeden olabildiği kadar uzak ve hatta onu inanan bir kalbi Tanrı’dan uzaklaştırıcı bir unsur olarak gören formdan uzaklaşmıştır. Bu yeni formda asketizm mülkiyetten kaçınılmasını değil, onu akılcı yollarla kullanmak ve daha da artırmak üzere Tanrı’dan alınan emrin uygulanmasını gerektirmektedir. Zengin olmayı amaçlamak, açgözlülük, para hırsı, lüks tüketim ve

---

⁶⁸ Weber, a.g.e., s. 155.

gösterişin manastır asketikliğindeki yeri değişmemekte ve tüm bu eylemler kınanmaya devam edilmektedir. Dünyevi çaba Tanrı'nın verdiği bir zenginliği O'nun lütfu olarak görmek ve O'nu en akılcı şekilde genel iyiyi artırmak üzere kullanmak üzerine yöneltmiştir. İnananların, dini yaşantılarının dışında (ama onu da dinin içinden yorumlayarak) bir meslek uğraşısına, sistematik, akılcı ve disiplinli bir çaba içine girmeleri dinsel olarak en üst düzey bir asketik davranış olarak yorumlanmış ve bu uğraşları içsel yenilenme, aydınlanma ve dini kimliklerini hayatlarına aksettirme vasıtası olarak görülmüştür. Lüks tüketimin engellenmesi ve inananların manastır keşişleri kadar olmasa da maddi başarılarının mütevazı yaşantılarında değişikliğe yol açmaması yönündeki telkinler kazanılan servetin tüketim yolunda harcanmak yerine yatırım sermayesi olarak tekrar üretime yöneltmesini sağlamıştır.⁶⁹

Dünyevi asketizm lüksü ve maddi yaşam anlamında dünyevileşmeyi engelleyerek sürekli üretime aktarılan servet oluşumunu sağlarken diğer taraftan bu girişimcilere işlerinde kullanabilecekleri dürüst, vicdanlı, yetenekli ve sadık işçiler vermiştir. Weber'in tezinin ana amacı kapitalizmin ruhunun ortaya çıkış sebeplerini analiz etmektir. Bu ruh temelde girişimci (burjuva) sınıfın eylemleri ile ilgili olduğu için işçi sınıfına analizinde çok az yer vermiştir. Protestan işçi sınıfının maddi yaşama dair kaderci yaklaşımı onların mevcut statülerini Tanrı'nın bir takdiri olarak görmelerini ve kabullenmelerini sağlamıştır. Diğer taraftan düşük ücretlerle çalışan işine sadık işçiler de işverenleri gibi Tanrı'nın kendilerini çağırdığı göreve koşmakta ve işyerindeki çabalarını Tanrı'nı affını kazanmak için bir vasıta olarak görmektedir.⁷⁰

---

⁶⁹ Weber, yatırım sermayesi birikimi ile ilgili Protestan bölgelerdeki istatistiki verilere ulaşmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Yine de yedi yıllık bir Kalvenist yönetimin ardından Hollanda'da sade yaşam biçiminin aşırı bir sermaye birikimine neden olduğunu, hatta 17. yüzyılda İngiliz merkantilistlerinin Hollanda'nın sermaye gücünün İngiltere'den fazla oluşunu, Hollanda'da yeni kazanılan servetin toprağa yatırılmamasına, (sermayeyi toprağa yatırmak açgözlülüğün ve feodal bir davranışın tezahürüdür) feodal yaşama biçimi alışkanlıklarına geri dönmemesine ve kapitalist değer yaratma mekanizmasının etkin olmasına bağladıklarını ifade etmektedir. Bkz.: Weber, **a.g.e.**, s. 158.

⁷⁰ Weber, dünyevi asketizmin işçi işveren arasındaki ilişkide, işçilerin bu güdüyle hareket ederek emeklerinin sömürüsüne müsait bir koşul oluşturulduğunu kabul etmektedir. Diğer taraftan işçilerin kaderci yaklaşımı, düşük ücretli çalışanların emek sömürüsü, hemen hemen tüm Protestan mezheplerinde rastlanıldığı kabul edilen işçilere yönelik fakirliği özendirici çağrılar ve Weber'in tezinde işçi sınıfına oldukça az yer vermesi teze yönelik eleştiri konuları olmuştur. İlgili kısımda bu eleştirilere tekrar yer verilecektir.

1.1.5. Burjuva Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu

Protestan etiğinin kapitalizmin ruhunu ortaya çıkarması sürecinde burjuva⁷¹ sınıfının çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Temelde dünyadan yüz çevirmeyi esas alan manastır asketikliğini dünyevi asketizme çeviren ve bu sayede kapitalist ruhu ortaya çıkaran sınıf burjuva sınıfıdır.

Weber'e göre her ne kadar kapitalizmin temel öğeleri (para kazanma hırsı, kapitalist işletmeler, uluslararası ticaret, sermaye birikimi, bankacılık faaliyetleri, vb.) daha önceki yüzyıllarda dünyanın değişik coğrafyalarında ortaya çıkmış olsa da kapitalizmin üzerinde yükseldiği ruhu taşıyan bir sınıf olmadan asıl ivmelendiği çağa erişmesi mümkün olmamıştır. Kapitalizmin ruhunu taşıyan burjuva sınıfı daha önceki kapitalist yapıyı temsil eden ticaret aristokrasisi içinden değil, daha çok sanayi sektöründe yükselen orta sınıf katmanlarından oluşmaktadır.⁷² Yeni tür girişimciler orta ve ortanın altı sınıftan doğmuş ve Kalvenist ve Püriten inancın ve kapitalist ahlakın taşıyıcıları olmuştur. Weber'e göre büyük sermayedarlar ve ticaret aristokrasisi olarak tanımlanan kendisini devlete dayamış yarı sivil örgütlenmeler her zaman var olmuş ancak sivil ve endüstriyel emeğin akılcı ve kapitalist örgütlenmesi ortaçağ ve modern dönem arasındaki zaman diliminde bu yeni sınıfın taşıdığı ruh sayesinde ortaya çıkmıştır⁷³:

---

⁷¹ Yer aldığı tarihi dönemler boyunca burjuva ya da burjuvazi kavramlarından tarihi vesikalarda söz edilmemiş olup, Batı uygarlığı tarihi için daha sonra yapılan tanımlamalarda bu terim ortaya atılmıştır. Kelime köylü, işçi ya da soylu aristokrat sınıfa dâhil olmayan daha çok sanayi ve ticaret ile uğraşan, şehirde yaşayan, sanayi devrimine giden yolda sürükleyici aktör olarak ön plana çıkan ve siyasi ve iktisadi gücünü ortaçağdan itibaren sürekli artırarak feodal düzenin ardından yönetimde söz sahibi olan kapitalist orta sınıftır. Bkz.: Regine Pernoud, **Burjuvazi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İletişim, 1991, s. 7-28.

⁷² Weber'in tezine yöneltile en ciddi sorulardan biri de kapitalizmin tarihsel süreç içerisinde herhangi bir kırılmaya uğramış olup olmadığıdır. Daha önceki kapitalist dönemi maceracı kapitalizm, parya kapitalizmi ve feodal kapitalizm olarak adlandıran Weber'e göre bu kırılma Protestan etiğini taşıyan burjuva sınıfı tarafından gerçekleştirilmiş olup dünyevi asketizmi yansıtan ve meslek ahlakına dayanan yeni dünyevi iş algısı modern dönem kapitalizmine kapı aralamıştır. Ancak modern dönem kapitalizmine Weber'in ruhsuz olarak nitelendirdiği orta çağ kapitalizminin mi yoksa dünyevi asketizm kapitalizminin mi yol açtığı ciddi bir tartışma konusu olup Weber'in tezine yönelik eleştirilerin inceleneceği bölümde detaylı ele alınacaktır.

⁷³ Weber, **a.g.e.**, s. 38.

“... bu süreçte pervasız ve acımasız spekülâtorler, ekonomi tarihinin her döneminde rastlanan türden ekonomik maceraperestler, dışarıdan göze çarpmayan ve ekonomik yaşantının bu yeni ruhla işleme için kararlı dönüşüm sağlayan büyük para babaları pek yoktur; tersine, ağır yaşama şartları altında yetişmiş, aynı zamanda ölçüp biçen, cesur, her şeyden önceyse ölçülü ve istikrarlı, katı burjuva görüşleri, ilkeleri ve politikalarıyla kendilerini tamamen işlerine adanmış insanlar vardır”

Weber’in tüccar aristokrasisi olarak tanımladığı ekonominin başat aktörü orta sınıfın dine olan yaklaşımı tarihin tüm dönemlerinde birbirinden çok farklı tezatlar içermektedir. Ancak ortaçağ kapitalizminin karakteristik özelliklerinden olarak ticari sınıf devlet ile olan ilişkilerinde ne kadar imtiyazlı hale geldiyse bu sınıfın uhrevi olana eğilimi o kadar az olmuştur. Genel bir yaklaşım olarak dine yönelik kayıtsızlık ve şüphecilik büyük ölçekli tüccarların ve finansörlerin yaygın tutumları olmuştur. Ekonomik gelişmenin taşıyıcısı olan sınıfların aynı zamanda ahlak ve dini kurtuluş akımının taşıyıcısı da olması Avrupa’daki Protestan mezhepler haricinde tarihin hiçbir döneminde gözlenmemiştir.⁷⁴

“Ahlaki din ve rasyonel ekonomik gelişme –özellikle kapitalizm- arasındaki en yakın bağlantı, hem Batı hem de Doğu Avrupa’daki asketik Protestanlık ve mezhepçilik formlarından, yani Kalvinistler, Baptistler, Menonitler, Quakerlar, Metodistler ve Pietistler’den ve ayrıca Rus ayrılıkçılığı, sapkın ve rasyonel dindar mezheplerden, çok farklı formlarda da olsa özellikle Stundist’ler ve Skoptzi’den etkilendi.”

Hem ahlak hem de kapitalizmin taşıyıcısı olan burjuva sınıfının bir diğer özelliği ise herhangi bir toplumsal ve dinsel cemaat olgusundan çoğunlukla kopuk, bireyci bir yaşam tarzının ilk temsilcileri olmalarıdır.⁷⁵ Protestan etik ile birlikte üzerlerindeki

---

⁷⁴ Weber, **Din Sosyolojisi**, s. 198.

⁷⁵ “Reformcular için ruhun Tanrı’yla doğrudan ilişkisi, esas meseleydi; ruhlar, bir kurum olarak Kilise oldukça, ikincildi. Böylece başlangıcından itibaren Roma kilisesine karşı Protestan ayaklanma, ilahiyatın doğası gereği bireyci bir ayaklanmaydı.” Christopher Hill, “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı”, Ed. David S. Landes, Çev. Süleyman E. Gündüz, **Kapitalizmin Doğuşu**, İstanbul, İnsan, 1998, s. 33.

dinsel örgüt baskısı ve denetiminin azalması ile dünyevi yaşamlarını tamamen iç dünyalarındaki rasyonel muhasebe ve disiplin üzerine kurgulamalarının altında yatan bu bireyselliktir. Kendi hareketlerinin ceza ya da mükâfatları ile baş başa kalmaları ve bu yalnızlık duygusu sarsılmaz ve tavizsiz bir disiplin ve çalışma ahlakı geliştirmelerini sağlamıştır. Doğu toplumlarındaki ahilik teşkilatının Batı'daki karşılığı olan lonca sisteminin doğudakine göre cemaat görünümünden çok daha uzak ve bireyci yapısı da bu karakteri beslemiştir.⁷⁶

Weber, Reformasyon ile ortaya çıktığını iddia ettiği kapitalist ruhun taşıyıcılarını ideal bir tip üzerinden karakterize etmekte ve bu tipi burjuva sınıfı üzerinden gerçek hayata taşımaktadır. İdeal kapitalist girişimci tipi gösterişten ve gereksiz harcamalardan uzak durmakta, gitgide artan sermaye gücünün hazzından ve kendisine yönelik toplumsal ilgiden kaçınmaktadır. Dünyevi asketizmin taşıyıcıları, büyük sermaye sahiplerinin gösterişli yaşamından da, senyörlerin, aristokrat sınıfın asil ama tembel hayat tarzından da uzak durmuşlardır. Weber, bir soylunun debdebe ve gösteriş dolu saray yaşantısının karşısında bir burjuva evinin oldukça sade, temiz ve rahat olduğunu söylemektedir. Disiplin, rasyonel düşünce, işe bağlılık, alçakgönüllülük ve tedbirlilik bu tipin en karakteristik özelliklerindedir. İdeal kapitalizmin öncesinde yaşanan kapitalizm benzeri çağın insan tipine göre bu özellikler gizemli ve değersizdir; çünkü işini iyi yapma güdüsüyle hareket eden asketik tipe karşın eski dönemin ekonomik aktörlerinin tek amacı büyük bir servete sahip olmaktan ibarettir. Burjuva sınıfı sahip olduğu iş ahlakının ve disiplinin gururuyla ahlaki bakımdan kuşkulu bir sınıf olarak gördükleri büyük ölçekli iş sahibi, kapitalist görünüm taşıyan saraylı çevrelerle bağlantı kurmayı reddetmiştir.⁷⁷

---

⁷⁶ “Bu iki düzeni ortaçağda iktisadi hayata dair düzenlemeleri içermesi bakımından adeta birbirine özdeş kurumlar gibi ele almaya alışığızdır. Ama bu iki düzene biraz yakından ve derinlemesine bakıldığında görülmektedir ki durum hiç de öyle değildir. Öncelikle ve genel olarak lonca düzeni özellikleri itibarıyla sadece iş yaşamına dair düzenlemeleri içermesi dolayısıyla teknik-mekanik ve genelde tüccar ve sanatkâr üyelerin özlük haklarını korumak amacıyla güden bir dayanışma örgütlenmesi niteliğine sahipken ahilik/fütüvvet örgütlenmesi dini ve kültürel boyutları da içermek suretiyle bütün bir toplumsal yaşama dair düzenlemeleri bünyesinde barındırmak suretiyle bütüncül ve içerici bir özelliğe sahiptir.” Özdemir, **Din Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar**, s. 155.

⁷⁷ Weber, **a.g.e.**, s. 70, 149, 156, 163.

1.1.6. Dünyevi Asketizmin Sonu

Weber'e göre dünyevi asketizm kapitalizmin ruhunu oluşturmada bir kapı aralamış, ancak bu ideal hayat ve madde algısı zenginliğin baştan çıkarıcılığı karşısında direnemeyerek modern dönemin kapitalist yaşam formuna teslim olmuştur. Ortaçağın manastır keşişlerinin kiliselerin zenginleşmesi karşısında kendilerini dünyadan soyutlayan ve Tanrı'ya adayan saf tutumları nasıl bozguna uğradıysa Püriten ve Kalvenist asketikliği de zenginliğin dünyevileştirici etkisi karşısında tutunamamış ve kendisini madde karşısında sadece Tanrı'nın bir görevlisi olarak gören ruh kaybolmuştur. Weber, bu konuda Leben Wesley'den şu alıntıyı yapmaktadır:⁷⁸

“Korkarım ki zenginliğin arttığı yerde dinin içeriği de aynı oranda cılızlaşmaktadır... Din zorunlu olarak hem çalışkanlığı (endüstri) hem tasarrufu (tutumluluk) üretmek zorundadır. Bunlar da sadece zenginlik getirebilir. Fakat zenginlik artarsa, o zaman tüm biçimleriyle gurur, tutku ve dünya aşkı da artar... Sonuçta dinin biçimselliği kalsa da ruhu gitgide kaybolur.”

Weber'e göre inananların maddeye karşı asketik bir tutum takınmaları ve Tanrı'nın kendilerini çağırdıkları göreve dünyevileşmeden dünya içinde koşmaları dinsel coşkunun zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bu ideal formun hemen ardından ise kalplerine dünyayı sokmadan işlerinde çaba gösterenlerin Tanrı'nın affını arama sancıları yavaş yavaş sönmekte ve geriye sadece sistematik, rasyonel, disiplinli bir iş ahlakı kalmaktadır. Bu ahlak dinsel kökün ortadan kaybolduğu tamamen faydacı bir dünyevileşme döneminin ahlakıdır. Dünyevi asketizm dünyayı inşa etmeye çalışırken ortaya çıkardığı servet inananlar üzerinde karşı koyamayacakları bir güç kazanmış ve kazanç hırsına dayalı kapitalizm dünyevi asketizm karşısında kesin bir zafer kazanmıştır.

---

⁷⁸ Weber, a.g.e., s. 159.

1.2. Weber'e Yönelik Eleştiriler

Weber'in tezi yayınlandıktan sonra ortaya çıkan büyük tartışma bugün de devam etmektedir.⁷⁹ Felix Rachfall (1909), Weber'e ilk karşı çıkan isim olmuş ve kapitalizmin Reformasyondan çok daha önce başladığını ve oluşumunda mezhepsel faktörlerden çok daha fazlasının etkili olduğunu iddia etmiştir. Lujo Brentano (1916), kapitalizmi daha erken tarihe dayandıran bir başka isimdir ve Haçlı Seferleri'ni, Roma Kanunlarının kabulünü⁸⁰ ve Rönesans'ı kurucu faktörler arasında saymaktadır. H. M. Robertson (1935), Reformasyon'a rakip olarak Fiyat Devrimi'ni ve Rönesans'ı göstermiştir. Robertson ve Brentano birlikte yaptıkları çalışmada iddiaları bir üst noktaya taşımış ve Roma Katolikliğinin kapitalizmin oluşumunda Protestanlıktan daha fazla etkisinin olduğunu savunmuşlardır. Sombart bu tartışmada orta yolu izlemiş ve konumu çelişkili bir pozisyona sahip olmuştur. *Der Moderne Kapitalismus* adlı eserinin ikinci baskısında kapitalizmin tarihini Reformasyon'dan çok daha gerilerde başlatmış, sonraları ise kendi metodunu bularak Püritenizm ile Museviliği özdeşleştirmiştir.⁸¹ Weber'in tezine yönelik eleştirileri Buck şu şekilde özetlemektedir:⁸²

---

⁷⁹ Weber'in tezi sosyal bilimler içerisinde kendisinden sonraki çalışmaları tetikleme açısından oldukça provokatif ve kompleks bir tezdur. Bu kadar çok tartışılmasının en önemli sebeplerinden birisi sosyolojik araştırmalar içerisinde hem tezi destekleyecek hem de teze karşı çıkacak çok sayıda argüman bulunabilmesidir. Tarihi ağırlığı çok yüksek bir tez olmasına rağmen karşılıklı süregiden tartışmalarda çok az tarihi doküman kullanılıyor olması bu tartışmanın bir diğer ilginç özelliğidir. Bkz.: Richard L. Means, "Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine", **The Journal of Religion**, Vol. 45, No: 1, January 1965, pp. 1-11.

⁸⁰ M.Ö. 450 yılında yazılı olmayan Roma Kanunlarının yazılı bir metin haline getirilmesi bugünkü Avrupa Hukuku'nun temelini oluşturmuştur. Yazılı hale getirilen metinler içinde *aile hukuku, veraset hakkı, dava hakkı, borç ve ceza kanununa dair hükümler* de bulunması kapitalizmin oluşumunda bu yazılı kanunların da etkisinin bulunduğu fikrini doğurmuştur.

⁸¹ P. C. Gordon Walker, "Capitalism and the Reformation", **The Economic History Review**, Vol. 8, No: 1, November 1937, s. 2.

"Werner Sombart Yahudiler ve Modern Kapitalizm adlı eserinde püritan ahlakın özünün Yahudi dininden kaynaklandığına ve Avrupa'da kapitalizmin ilk aşamasında ve kolonileşme sürecinde Yahudi sermayesinin önemine dikkat çekmekteydi. Sombart'a göre kapitalizmi üreten Protestanlık olmayıp Yahudilik idi." Kurtulmuş, "**İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde**", s. 750.

⁸² Robert Enoch Buck, "Protestantism and Industrialization: An Examination of Three Alternative Models of the Relationship between Religion and Capitalism", **Review of Religious Research**, Vol. 34, No: 3, March 1993, s. 211.

“Weber’in tezi, onun metodolojisinin yanlışlığını (Samuelsson, 1964), Luther’in “çağrı” nosyonunu yanlış anlamasını (Giddens, 1976), kapitalizmin tarihini kronolojik olarak yanlış değerlendirmesini (Sombart, 1925), Kalvenist teolojiyi ve onun sosyal aksiyon ile bağı ve özellikle servet birikimini yanlış yorumlamasını (Robertson, 1933; Hudson, 1949; Hill, 1975; Giddens, 1976; MacKinnon, 1988), Protestan doktrinin köşe taşını ilahi sözleşme yerine önceden takdir edilen seçilme olarak yanlış tanımlamasını (Zaret, 1985), Katolikliğin ekonomik gücünü tespit etmede yanılması (Tawney, 1926; Giddens, 1976), Büyük Britanya gibi önemli bir unsurla tezinin uyuşmamasını (Trevor-Roper, 1953, 1955; MacFarlane, 1988), Kalvenist doktrin ve tecrübenin birey üzerindeki etkisini birbirine karıştırmalarını (Poggi, 1983) ve “kapitalizmin ruhu” ve onun özellikle kapitalist gelişme ile ilişkisini net bir şekilde tanımlamada yetersiz kalışını (Gough, 1969; Marshall, 1982; Poggi, 1983) eleştiren çok sayıda araştırmaya rağmen sosyolojide oldukça merkezi bir yere sahiptir.”

Weber’in tezine yönelik yapılan eleştirilerin genel bir değerlendirmesinde tartışmanın bir takım ana eksenler üzerinden yürüdüğü görülmektedir. İlk olarak kapitalizmin başlangıç tarihi ve Weber’in iddia ettiği geleneksel ortaçağ kapitalizmi ile ideal kapitalizmin arasındaki farklar en temel tartışma eksenidir. İkinci olarak Reformasyon sonrası ortaya çıkan mezheplerin maddeye dair görüşlerinin Weber’in tezi ile ne kadar uyduğu büyük bir sorunsal olarak ortaya çıkmaktadır. Üçüncü tartışma konusu kapitalizmin ortaya çıkışında Weber’in ön planda gördüğü burjuva sınıfının tarihte oynamış olduğu gerçek rol üzerinedir. Son tartışma eksenine ise istatistiksel bir takım araştırmalar üzerinden yürümektedir ve 20. yüzyılda farklı örneklem grupları üzerinden farklı coğrafyalarda din faktörü değişken olarak ele alınarak ekonomik gelişme ile din arasındaki irtibatı bulma üzerine yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

1.2.1. Ortaçağ Kapitalizmi/Geleneksel Kapitalizm ve Yeni Ruh

Kapitalizmin ve kapitalist ruhun tarihin önceki dönemlerinde hayat bulmuş olduğu ve 16. yüzyıla has bir oluşumdan söz edilemeyeceği tezi tarihçilerin Weber'e yönelik eleştirilerinin odak noktasını oluşturmaktadır. Weber'e yönelik eleştirilerden kendisinden sonra yapılan eleştirel çalışmalara da yol göstermesi ve etkisi bakımından en önemlilerinden biri Felix Rachfahl tarafından yapılan eleştiridir.⁸³ Rachfahl'dan sonra gelen ve Weber'in en büyük eleştirilenleri kabul edilen H. M. Robertson (1935), Lujo Brentano (1923), Herbert Luethy (1964-68), R. H. Tawney (1926) ve H. Trevor-Roper (1967) ve benzeri birçok akademisyenin tezi Rachfahl kökenli veya bir şekilde Rachfahl'ın etkisi altında şekillenen tezlerdir.⁸⁴

Kapitalizmin siyasal-ekonomik bir sistem olarak Reform öncesi dönemde başlayan bir süreç olması Weber'e yöneltilen eleştirilerin paylaştığı temel noktalardan biridir. Rachfahl'a göre Weber'in geleneksel ve kapitalist ekonomik sistemler arasındaki değerlendirmesi bu ikisinin birbirinin zıddı iki farklı yapı olduğu yönündedir. Ancak tarihi araştırmalar kapitalist sistem ile Weber'in çizdiği geleneksel ekonomik sistem arasındaki farkın çok cüzi bir fark olduğunu göstermektedir. Weber'in burada düştüğü hata, tezini, çizmeye çalıştığı ideal tip üzerinden şekillendirmesi ancak bunu yaparken tarihi verilerden istifade etmemesidir. Tarihin her döneminde gelenek tarafından çizilmiş sınırlar içinde tanımlanan iş ve hayat algısından hoşnut kalan bireyler de; ihtiyaçlarını, hırslarını ve bunların şekillendirdiği eylemlerini geleneğin sınırlarını zorlayarak belirleyen insan tipi de mevcut olmuştur. İkinci tip insanın tarihin hiçbir döneminde değil de Reform sonrası Avrupa'da ortaya çıktığının iddia edilmesi ve dahası Kalvenizm'in ortaya çıkışı ile bu tipin ortaya çıkmasının zaruriyet ilişkisi ile birbirine bağlanması tarihi olarak oldukça yanlış bir yorumdur. Bu açıdan Weber'in tezi aynı anda hem çok dar hem de çok geniş bir tezdur. Tezin genişliğine geleneksel

---

⁸³ Rachfahl ile Weber arasında Weber'in tezinin yayınlanmasının ardından birbirini izleyen makalelerin oluşturduğu yazılı bir tartışma gerçekleşmiştir. Rachfahl, o yıllarda Kiel Üniversitesi'nde öğretim görevlisidir. Weber ile olan karşılıklı makaleleri 1909 ve 1910 yılları arasında basılan 4 adet makaleden oluşmaktadır.

⁸⁴ Wallace M. Davis, "Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber", **American Journal of Sociology**, Vol. 83, No: 5, March 1978, pp. 1105-1131.

ekonomik sistemi aşmaya çalışan her türlü adımın kapitalizmin ruhunun bir manifestosu olarak algılanması örnek gösterilirken; darlığına ise bu adımın sadece Reform dönemi sonrası ideal tipin dini saikler neticesinde sermaye birikimine yönelmesi olarak tanımlanması ancak dinin haricindeki güç, şeref, güvenlik ve benzeri saiklerin göz ardı edilmesi sebep olmaktadır. Rachfahl'ın analizinin en temel noktası ekonomik kazanım motivasyonunun dini unsurlara hasredilmesinin diğer saikleri dışlayan izole bir tez olduğunu göstermesidir. Geleneksel ekonomik ilişki tarihin birçok döneminde temel saik olarak dinin haricindeki siyasi ve insani faktörler tarafından tetiklenerek aşılmaya çalışılmıştır. Daha da ileri giderek bu dönemlerde bu dönüşüme karşı çıkan dini unsurlar ile ekonomik karlılığın karşı karşıya geldiğini gören topluluklar için vazgeçilen her zaman dini unsurlar olmuştur.⁸⁵

Robertson'a göre de Weber'in tezi her ne kadar çok büyük bir kitle tarafından kabul edilmiş gibi görünse de tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Weber'in kapitalizm sürecini başlatan kapitalist ruhunun tarihin çok daha önceki yıllarında ortaya çıkmış olduğu bir gerçektir. Robertson, kapitalist ruhun nitelikleri ile bir Katolik olan Fugger ailesinin sahip olduğu özellikleri karşılaştırmakta ve Weber'in aynı Yahudilerde olduğu gibi kapitalizm sürecinden dışlanamayacak bir takım tarihi unsurları analizinin dışında bıraktığını düşünmektedir.⁸⁶

Kapitalizmin, Reform ile hayat bulan yeni bir ruhunun bulunduğu iddiası Protestanlık öncesi dünyada bu ruhun ve onun şekillendirdiği ekonomik düzenin ortaya çıkmadığı iddiasını doğurmaktadır. Diğer taraftan Weber'in yeni ruh olarak tanımladığı ve bileşenlerini ideal tipin karakteristik, imanî ve ameli yönlerinin şekillendirdiği bu ruhun en temelde bireycilik, rasyonel yaklaşım, görev ahlakı, tutumluluk, hesap verilebilirlik ve kazanç güdüsü bileşenlerinden oluştuğu görülmektedir. Tüm bu bileşenlerin Reformasyon ile ortaya çıktığı ve daha önceki dönem kapitalist formunda hiç yer almadığı iddiası oldukça tartışmalıdır. Weber, Ortaçağ dönemini spekülatif

---

⁸⁵ Davis, "Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber", s. 1106.

⁸⁶ Hector M. Robertson, "A Criticism of Mex Weber and His School", Ed. Robert W. Green, **Protestantism, Capitalism, and Social Science**, London, D. C. Heath and Company, 1973, s. 53-56.

kazanç dönemi olarak betimlemekte ve endüstri tarzındaki kapitalizmin sebatlı, dakik ve görev ahlakı ile bezenmiş iş yapış şeklinin spekülâtif kazançlardan tamamen farklılaştığını iddia etmektedir. Ancak örneğin bu tür yapıya Reform öncesi dönemin Belçika’ında rastlanılmaktadır. İhraç pazarlarına yönelmiş sanayi üretim kolları, işçilerin uzmanlık alanlarına göre ayrıştığı küçük atölyelerde ürettikleri ürünlerin nihai tüketiciye ulaşana kadar geçirdiği aşamalar ve bu atölyelerin çevresinde birleştiği organizasyonel yapı reform sonrası dönemde gözlenen kapitalist üretim birimlerinin çok daha önceden hayat bulduğunu göstermektedir.⁸⁷

Bu konuda İtalyan şehirlerinde gözlenen yapılar da Weber’in tasvir ettiği ekonomik örgütlenme ve iş yapış biçimine uygun düşmektedir.⁸⁸ Sombart da İtalyan şehir devletlerindeki ekonomik yapıyı incelediğinde çok büyük miktarda el işçisinin bulunmasının ve bunlardan büyük kısmının lonca üyesi olmasının kapitalist sanayi örgütlenmesinin ortaya çıkmadığına kanıt olduğunu ileri sürmektedir. Diğer taraftan tarihi kaynaklar, Flamanların şehirlerde elbise dokumaya başladığı dönemde, imalat şehirlerinin ve madencilik köylerinin büyük bir etkinlikte ayrıştığını ve kendi işlerinde uzmanlaştığını göstermektedir. Çok büyük ticaret hacimlerine ulaşan ve ihraç sanayini oluşturan bu büyük imalatçılar ile kent pazarı için üretim yapan ve el işçiliğine dayalı zanaatkar kesim birbirinden tamamen ayrılmıştır. Yine Floransa’da yünlü kumaş ve

---

⁸⁷ Kürşat Haldun Akalın, “Avrupa’da Rasyonel-Ekonomik Bireyciliğin Yükselişi ve Max Weber’in Protestan Ahlakı Yorumu”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S: 31, Aralık 2011, s. 336.

⁸⁸ “Jere Cohen’e göre, Weber’in Protestan ahlâkının tarihî etkisi hususundaki değerlendirmesi muhtemelen abartılmaktadır, çünkü rasyonel kapitalizmin başlangıçta ve esas olarak Protestanlığın etkisi altında geliştiği doğru değildir. Çünkü Weber, rasyonel kapitalizmin Reformasyon öncesi İtalya’sındaki gelişme derecesinin farkında değildi. Hâlbuki eldeki veriler göstermektedir ki, rasyonel kapitalizm, Protestanlığın değil, Katolikliğin egemen olduğu Reformasyon öncesi İtalya’sında doğmuştur. Bu dönemde her ne kadar küçük kasabalar ve kırsal kesim geride kaldıysa da, birkaç anahtar ticaret merkezi imalat, ticaret, madencilik ve faizle ödünç vermeye dayalı başarılı bir kapitalist iktisadî düzen geliştirmişlerdi. Floransa, Piza, Roma, Cenova, Venedik, Siena, Prato, Lucca ve diğer şehirler yüzlerce ticaret şirketi bulunan önemli ticaret kentleri oldular.” Tatar, “**Din ve Kapitalizm**”, s. 156. Weber de ortaçağda İtalyan şehir örgütlenmesinin başka hiçbir yerde eşine rastlanmayan bir özellikte olduğunu kabul etmektedir: “İtalyan şehirlerinin, patrimonial yahut feodal bir birliğin bağımlı bir parçası olmaktan, bağımsız yönetim veya devrimci hareketleri müteakip kendi seçkinlerince yönetilmeye, ardından loncalar rejimi ve signoria ve nihayet görece rasyonel bir patrimonial ile birlikte, bağımsız bir konuma doğru döngüsel bir gelişimi olmuştur. Bu döngünün, Avrupa’nın başka hiçbir yerinde tam bir muadili yoktur.” Max Weber, **Şehir, Modern Kentin Oluşumu**, Çev. Musa Ceylan, İstanbul, Yarın, 2012, s. 250.

ipek sanayilerinde benzer kapitalist işleyiş ve denetim mekanizmalarının kurulduğu ve bu mekanizmanın hammadde ve nihai ürünlerin uzak pazarlara getirilip götürülmesine imkân sağladığı görülmektedir.⁸⁹ Sombart'a göre Weber'in de tezinde defalarca vurguladığı sömürge, yağma ve talan ekonomisi özellikle Doğu Akdeniz ticaretinin gelişimi için oldukça önemlidir. İlk birikmiş sermayelerin yağma ve ganimet kazançları sayesinde ortaya çıktığı bilinen gerçeklerdir. Diğer taraftan İtalyan kentlerinde saf kazanç amacı doğrultusunda sergilenen rasyonel örgütlenme de ilk defa koloni tüccarlarının sömürge düzenini örgütleyebilmesi için teşekkül ettirilmiştir. Sombart, aynı zamanda tüm bu gelişmelerin 12. ve 13. yüzyılların ilk kapitalizm tarihi olarak görülmesini sağlayan olaylar olduğunu söylemektedir.⁹⁰ Cohen'de Weber'i Reform hareketi öncesinde İtalya'daki kapitalist gelişmeleri dikkate almadığı için eleştiren ve ilk kapitalist gelişmelerin Katolik İtalya'da gözlemlendiğini ifade eden akademisyenler arasındadır.⁹¹

Kapitalizmin daha önceki dönemlerde ortaya çıktığını iddia eden akademisyenlerin işaret ettiği önemli bir etken Reformasyondan iki yüzyıl önce gerçekleşen Fiyat

---

⁸⁹ 10. ve 11. yüzyıllar itibariyle dokumacılık Avrupa'da oldukça yaygın ve daha çok Kuzey Fransa'da ve Flandra'da (bugünün Belçika'sı) yoğunlaşmıştır: "Ortaçağ'da en geniş ve yaygın sanayi kolu, dokumacılıktı. Kumaş Avrupa'da her ülkede, her bölgede ve hatta her evde imal ediliyordu. Fakat 11. yüzyıldan itibaren bazı bölgeler bu alanda ihtisaslaşmaya başlamıştı." Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul, Acar Basım, 2003, s. 65.

Daha sonraki iki yüzyıl içinde ise İtalya'nın farkı ortaya çıkacak ve ihtisaslaşma ve uzak mesafeli ticarete rakiplerini sindiren İtalya öne çıkacaktır.

⁹⁰ "Kapitalist zihniyetin ilk ortaya çıkıp yaygınlaştığı ülkenin İtalya olduğu söylenebilir... Ortaçağ boyunca bu ülkede kapitalizmin ulaştığı düzey ve yoğunluğun bir benzeriyle başka bir ülkede karşılaşmak olanaksızdır. Bu döneme ait kapitalizmin durumu, görünümü, özellikleri ve ifadeleriyle ilgili bilgilerin büyük çoğunluğunun kaynağı İtalya'dır. "Burjuva zihniyeti" olarak adlandırdığım psikolojik niteliklerin tamamıyla ilgili ilk somut belirtilere yine İtalyan kentlerinde rastlanmaktadır." Werner Sombart, **Burjuva**, Çev. Oğuz Adanır, Ankara, Doğu Batı, 2008, s.141-142.

Ülgener, Sombart'ın kapitalizmin tarihini 3 evreli bir süreç olarak ele aldığını ifade etmektedir. Birinci süreç ticaret kapitalizmi diyebileceğimiz, özellikle Avrupa'nın coğrafi keşifler ve uzak deniz seferleri ile uluslararası ticarete hakim olduğu dönemdir. İkinci dönem 18. yüzyılda sanayi devrimi ile başlar ve ticaret kapitalizminin gözü pek, atılgan müteşebbis tipi yerine devlet müdahalesi ve yönlendirmesinden öncesine göre daha fazla kurtularak kendi ayakları üzerinde durmuş, hesapçı rasyonel iş adamlarının başat güç olduğu Sanayi Kapitalizmi evresidir. Üçüncü evre ise Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar uzanan Geç Kapitalizm evresidir. Sombart, ilk iki evreyi Erken Kapitalizm ve Yüksek Kapitalizm olarak da isimlendirmektedir. Bkz.: Sabri F. Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 427-429.

⁹¹ Özgün Burak Kaymakçı, "Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din İlişkisi", **İnsan & Toplum**, Y:2, No:4, 2012, s. 123.

Devrimi⁹² (Price Revolution)'dir. İşçi ücretlerinden çok daha hızlı yükselen fiyatlar kar peşinde koşanların önünde yatırım imkânlarını açmış ve Avrupa'nın güneyi bir üretim merkezine dönüşmüştür. Roma'nın kapitalizme karşı olan yaklaşımının kırılması da aynı dönemde yaşanmıştır. Fiyat devriminin sonuçlarının tam olarak gözlendiği 16. yüzyılda üretim tekniklerinin basit bir takım araçlarla zenginleştirildiği ve üretim kapasitesinde bir devrim meydana getiren bu erken sanayileşme çağının en büyük amili ücretlerden çok daha hızlı artan fiyatların doğurduğu kar marjlarıdır. Fiyat devriminin Reformasyona oldukça yakın bir tarihte olması kapitalizm ile fiyat devrimini ilişkilendiren akademisyenlerin Reformasyonu kapitalizmin çıkışına bir sebep değil, fiyat devriminin dolaylı bir sonucu olarak görme eğiliminde olmasına yol açmıştır. Yeni ortaya çıkmakta olan burjuva sınıfının siyasi ve ekonomik taleplerinin karşılanması yeni bir sosyal düzene ihtiyaç duyulduğunu göstermiş, değişen güç dengeleri zaman içerisinde bu yeni sınıfın toplumdaki sosyal, siyasal ve ekonomik etkinliğini artıran ve kazançlarına ve sınıf mevcudiyetlerine meşruiyet kazandıran süreci yani Reformasyonu doğurmuştur.⁹³ Ortaçağ'da yaşanan kapitalist hareketlere

---

⁹² 16. yüzyılın en önemli olaylarından biri sayılan Fiyat Devrimi, 1525-1620 yılları arasında kendisinden önceki ve sonraki yıllara göre fiyatların oldukça fazla bir oranda arttığı ve ekonomide gelir dağılımında bozulmanın yaşandığı bir dönemdir. Fiyat devriminin yaşanmasına bazı ekonomi tarihçileri Avrupa'ya akan kıymetli madenlerin para miktarını artırmasını, bazıları ise nüfus artışı dolayısıyla artan talep miktarının fiyatları artırmasını sebep olarak göstermektedir. Fiyat devrimi tüccar sınıfı üzerinde gelir artırıcı bir etki oluşturması açısından kapitalizmi doğuran unsurlar arasında gösterilmektedir.

⁹³ Walker'a göre Reformasyon'un Weber'in iddia ettiği gibi asketik unsurları manastır duvarlarından dış dünyaya açtığı kabul edilmesi hiçbir soru için çözüm değildir. Önemli olan Reformasyonun sebeplerine inmek ve "neden asketik bir hareket bu dönemde vuku buldu?", "neden Katoliklikteki diğer itikadî unsurlar aynı kalırken asketizm ve madde ile ilişkili unsurlarda bir değişim meydana geldi?" sorularına cevap bulmaktır. Asketizm ile ilgili daha önce 13. yüzyılda da bir değişim yaşanmıştır ki o dönemde de mevzuu değişen koşullara Katolik inancının uyum sağlamasıdır. Reformun sebepleri, yol açtığı iddia edilen sonuçlardan çok daha önemlidir. Katoliklikten hangi noktalarda farklılaştığı ve Reformun toplumdaki hangi ihtiyaca binaen geliştiği irdelenmelidir. Avrupa'nın o dönemde hangi olayın etkisi altında bulunduğu, hangi tetikleyici sürecin etkisi altında olduğu irdelendiğinde tüm bu sorulara yanıt verebilecek tek bir olay karşımıza çıkmaktadır: Fiyat Devrimi. Bu nedenle Reformasyon, kendisine düşen düzenleyici görevi yerine getirdikten sonra gücünü kaybetmeye başlamıştır. 17. yüzyılın başı itibarıyla Protestanlık itikadi heyecanından, tazeliğinden ve manevi pozisyonundan uzaklaşmaya başlamıştır. Fiyat Devrimi ardından siyasi, toplumsal ve ekonomik sahada yeni bir sınıf bilinci ile hareket edecek olan burjuva sınıfı ile düzeni uyumlaştırmak olarak tanımlanabilecek en önemli görevini yerine getiren Protestanlık başka gelişmeler için yerini diğer etkin güçlere, seküler devlet ve bilime devredecektir. Bu süreci Reformasyon olmadan da yaşayan coğrafyalar mevcuttur. Kapitalizmin Protestanlığın tekelinde olmadığını gösteren bu coğrafyalar (örneğin Colbert Fransa'sı) kapitalizmde geriden geldikleri için, sadece 16. yüzyılda bir geçiş ve uyum süreci olarak ihtiyaç duyulan Protestanlık aşamasını atlayarak doğrudan yukarıda sayılan ikinci aşamaya geçmişlerdir. Tüm bu süreçler bize Reformasyonun kendi dışında gelişen dışsal bir faktöre karşı bir reaksiyon olduğunu

örnek gösterilen bir diğer olay Çevirme Hareketi'dir (Enclosure Movement)⁹⁴. Bu hareket ortaçağda Katolik İngiltere'de bireylerin otoritenin ve çiftçilerin itirazlarına rağmen kapitalist ruhun etkisi altında hareket ettiğini göstermektedir. Yün ve yünlü mamul üretiminin büyümesi, ülkeyi üretim merkezi haline getirmesi, uluslararası pazara açması ve bireylerin tamamen kar merkezli bir bakış açısıyla hareket etmesi sebebiyle çevirme hareketinin tam anlamıyla kapitalist bir hareket olduğu söylenebilir.⁹⁵

Kapitalizmin Weber'in iddia ettiğinin aksine çok daha önceki dönemlerde hayat bulduğu tezine kanıt olarak gösterilen bir diğer güçlü unsur rasyonel muhasebe sisteminin orta çağlara kadar uzanan tarihidir. Muhasebe defteri tutmanın iş hayatına getirdiği rasyonel yaklaşımın Protestanlığın meslek öğretisinden çok daha güçlü bir etken olduğu iddiası birçok ekonomi tarihçisi tarafından dile getirilmiştir.⁹⁶

Sombart'a göre çifte kayıt usulü olmaksızın kapitalizmi anlamak mümkün değildir. Bu usul, kişilerin işleri ile ilgili gider ve gelirleri ve bunların dönemlik seyrini takip etmelerini ve denetlemelerini ve elde ettikleri sonuca göre daha sonra alacakları kararlarında daha rasyonel bir süreç içerisinde bulunmalarını sağlamıştır. Diğer bir katkısı ise şahısların özel harcamaları ile şirketlerin sermayelerine dayalı gelir ve gider hesaplamalarını birbirinden ayırabilmelerini sağlamasıdır.⁹⁷ Bu açıdan Weber'in

---

göstermektedir. Reformasyon kapitalizmin sebebi değil, belirli bir dönem ve coğrafyada kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı birtakım ihtiyaçların sonucudur. Bkz.: Walker, "**Capitalism and the Reformation**", s.10-19.

⁹⁴ 16. yüzyılda İngiltere'de başlayan ekilebilir toprakların çitlerle çevrilerek özel mülk haline getirilmesi olayıdır. Yünlü dokumanın yaygınlaştığı İngiltere'de koyun besiciliği ve koyunlar için de özel mera alanlarının ihtiyacı baş göstermiş ve ziraatın gerilemesi pahasına tarlalar mera haline getirilmiş, bir dönem Hükümet tarafından hareket durdurulmaya çalışılsa da başarıya ulaşamamıştır. Reform hareketinden sonra Kilise'nin mülkiyetindeki arazilerin de paylaşılması hareketi hızlandıran unsurlardan olmuştur.

⁹⁵ Means, **Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine**, s. 1-11.

⁹⁶ Akalın, bu ekonomi tarihçilerine Plotnik, Sombart, Bendix ve Glencoe'i örnek göstermektedir. Bkz.: Akalın, **Avrupa'da Rasyonel-Ekonomik Bireyciliğin Yükselişi ve Max Weber'in Protestan Ahlakı Yorumu**, s. 341-344.

⁹⁷ Sombart'a göre ticari hesap kitap işlemlerinin ilk ortaya çıktığı yer İtalya'dır. 13. yüzyıldan itibaren İtalya'da muhasebe tekniklerinin kullanılmaya başlandığını gösteren eserler mevcuttur. Uzun bir zaman en doğru muhasebe sisteminin ne olduğu, doğru kayıt tutmanın ilkeleri ve kullanılan rakam ve sistem üzerine geliştirmeler gerekmiş ve hesap kitap sanatının yaygınlaşması zaman almıştır. Yine de muhasebe teknikleri İtalya'da 14. yüzyıldan, Kuzey Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren çok hızlı gelişme göstermiştir. Bkz.: Sombart, **Burjuva**, s. 135-139.

ortaya koyduğu Tanrı'nın çağırıldığı meslekte asketik bir yaşam uslubu ile faaliyet gösteren ve hiçbir zaman dünyaya kalben yaklaşmayan ve ancak üstlendiği görevin gerektirdiği rasyonel uslubu bir yaşam felsefesi olarak benimseyen müminin elde ettiği getiriye dünyevi zevklere değil de yine aynı şekilde yatırıma dönüştürmesi düşünüldüğünde muhasebe sisteminin bu döngüde oynadığı rol daha iyi anlaşılabilir. Bu sayede kişilerin özel ve daha çok lükse, israfa kaçan harcamaları kutsal bir vazife olarak görülen işyerlerinin hesaplarından ayrılabilen ve kazancın rasyonel bir tutumla tekrar üretime aktarılması daha denetlenebilir, hesaplanabilir ve şeffaf bir sistem dâhilinde gerçekleşmektedir. Weber'in ideal insanının iş döngüsünde önemli yer tutan bu rasyonel hesap tutumunun Reform döneminden çok daha önce hayata geçirilmiş olması (Çifte kayıt usulü 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtalya'da uygulanmaya başlanmıştı.) bu ideal insanın karakteristik özelliklerinin, hayat algısının ve iş ahlakının Reformdan çok daha önce, kapitalizmin ilk çağlarında görülmeye başladığı eleştirisini beraberinde getirmektedir. Nitekim, bilimsel muhasebe defteri tutmada çok ileri düzeyde olan ülkelerin ekonomik gelişmede de aynı derecede ileri seviyede bulunmalarının tesadüfi olmadığını Weber de ifade etmektedir.⁹⁸

Bu noktada Weber tarafından kapitalizm olarak tanımlanan sürecin tarihin hangi döneminde hangi etkenler tarafından harekete geçirildiği, karakteristik unsurlarının ne olduğu ve modern kapitalizme bağlanma aşamasında nasıl bir dönüşüme uğradığı soruları daha bir anlam kazanmaktadır. Weber'e göre Reformasyondan önceki dönem çıkar-kapitalizmi ve macera-kapitalizmi olarak tanımlanmış olup ideal anlamda bir kapitalizm değildir. Modern kapitalizm ise Reform döneminin açtığı kapıdan giren insanoğlunun madde ile olan mücadelesindeki ilkeli duruşunu kaybettiği ve maddenin kendisini harekete geçiren manevi amillere ihtiyaç duymaması üzerine manevi yorumun aradan çekilmeye zorlanarak salt maddeci görüşün ekonomik hayata ve dahası dünya algısına hâkim olduğu bir dönemdir. Bu açıdan Weber'e göre modern kapitalizm, orta çağ kapitalizminde olduğu gibi yine tezinin konusu dâhilindeki ideal kapitalizme örnek teşkil etmemektedir. Weber'in kapitalizmi geçmiş ve gelecek ile

---

⁹⁸ Max Weber, **General Economic History**, New York, Greenberg, 1981, s. 63.

arası kopuk olan, tarihin oldukça ara bir döneminde şahit olunan ve hayata geçirdiği ekonomik dönüşümlerin üzerindeki hâkimiyetini kısa sürede kaybeden oldukça kendine özgü bir yoruma işaret etmektedir. Bu açıdan ekonomi tarihçilerinin kapitalizmi kendi tarihi içinde yorumlarken sergiledikleri geniş bir zaman dilimine yayılmış sebep-sonuç zincirlerinden oluşan analizlerini ve birbirleri ile bu sebep sonuç ilişkileri içinde kurulan ağ ile herhangi bir anlam kopması yaşanmadan bugüne taşınan kronolojik silsileyi Weber’de görmek mümkün değildir. Weber’in kapitalizmi Reform ile başlayan ve modern döneme yetişemeyen tarihin oldukça sınırlı bir döneminde hayat bulan ve tarihin diğer zaman dilimleri ile irtibatı netleştirilememiş bir kesitten ibarettir. Weber’in netleştirilmemiş kapitalizm tanımı tezinin en belirgin özelliklerindedir. Bu özellik birçok konu başlığında olduğu gibi Weber’in tezinin destekçileri ve ona karşı çıkanlar tarafından da devam ettirilmiştir.⁹⁹

Dünya tarihinde, Avrupa etkisinin kolonyalizm yolu ile yayılması ve toprakların, insanların ve ürünlerin sömürülmesi tüccarların kapitalizm tarihindeki en etkili ve uzun süreli başarısıdır. Erken dönem kapitalizminin en önemli ürünü olarak Avrupa yayılcılığı gösterilebilir. Bu yayılcılığa neden olan en büyük etkenlerden birisi de döneme damgasını vuran yeni şeyler keşfetme ve macera arzusudur. Ticaret, siyaset ve din deniz aşırı yayılcılığın nedenlerini oluşturan baskın unsurlar da olsa sadece dünyanın sunduğu yeni şeyleri görme arzusu da maceraperestleri denizlere açılmaya iten bir neden olmuştur. Weber’e göre maceraperestlik ortaçağ kapitalizminin temel

---

⁹⁹ Tarihin belirli bir döneminde ve belirli bir coğrafyada ortaya çıkan çerçevesi muğlak bir ruh üzerinden kapitalizmi tanımlamak ve ideal anlamda kapitalizmin oluşumu için bu ruhu tek yeter şart olarak öne sürmek Weber’in tezinin ona karşı yöneltilebilecek iddiaların birçoğundan koruyacak derecede esektir. Söz konusu ruhun kaynağı inanan ve Tanrı’dan kurtuluşunu ümit eden bir bireydir. Bu nedenle Brentano kapitalizmin ruhunu insan doğasına bağlamıştır. Maddenin tekamülünün insanlık tarihinin en yüksek seviyesine çıktığı bir döneme işaret eden kapitalizmin doğuşunu soyut kavramlara atfetmek ve tartışmanın bu zeminde devam etmesine sebep olmak niceliksel değişim ile niteliksel değişim (changes in quantity and changes in quality) arasındaki ayrım noktasında tarihi bir hata yapılmasına sebep olmuştur.

Weber’in tezi niteliksel değişime, zihinlerdeki ve davranışlardaki değişime odaklanmıştır. Niteliksel değişimi nicelikten ayırarak tarihsel süreci soyut kavramsallaştırmalar çerçevesinde açıklamaya çalışmak Weber’in tarihçileri yönelttiği yanlış bir yöntemdir. Tarihsel süreç içerisinde niteliğin ve niceliğin ayrılması gerçeküstü yorumlara neden olmuştur. Aslında niteliksel ve niceliksel değişiklikler birlikte gerçekleşmekte ve sebep-sonuç ilişkisi ile birbirlerine bağlanmaktadır. Walker’ın ifadesiyle; “miktarsal değişiklikleri izleyen tarihçiler, niteliksel değişikliklerin sadece niceliksel değişikliklerin bir sonucu olarak tezahür ettiğini görecektir.” Walker, **Capitalism and the Reformation**, s. 4.

bir vafıdır ve hiçbir rasyonel temele dayanmamaktadır. Korsanlık ve kumar ortaçağ kapitalizminin diğer kaynakları arasında sayılabilmektedir. Öyle ki korsanlıkla ticaretin sınırları birçok coğrafyada kaybolmuş ve korsanlık yatırım yapılabilir ve sermaye elde edilebilir bir aktif ve pasif kalemi olmuştur. Rabb'a göre bu sebeplerden dolayı eğer ikisi arasında bir tercih yapmak gerekirse kapitalizmin çok önemli bir safhasını temsil eden ve tüccar sınıfı tarafından gerçekleştirilen Avrupa genişlemesinin rasyonel hesaplardan ziyade içgüdüsel motivasyonlardan güç aldığı söylemek gerekir. Tüccar sınıfını bu yola sevk eden amiller şan ve şöhret, macera, merak ve ulusal prestijdir. Savurganlık, kumar düşkünlüğü, irrasyonelite, ticaret dışı amaçlar, milliyetçilik, din, nam salma ve görkemli bir hayat tüm bu süreç boyunca kapitalizmin Avrupa eli ile kendisine yayılacağı ve sömüreceği coğrafyalar bulmasında yardımcı olmuştur. 16. yüzyıla gelindiğinde arkasında böyle bir iz bırakan kapitalizmin Weber'in tanımladığı anlamda dünyevi asketizm ile yan yana getirilmesi ve aynı sürecin devamı olarak birbirine bağlanması mümkün değildir. Bu açıdan Weber, tarihsel gerçeklikle bağı zayıf, teorik, soyut, kavramsal bir ideal form düşüncesi üzerinden eski dönemi yok saymış ve tezini yeni dönem kapitalizm üzerine inşa etmiştir.¹⁰⁰

Mielants'a göre de Weber'in tezi kapitalizmin doğuşunu tarihsel olmayan modernist bir yaklaşımla ortaya koymaya çalışan hatalı tezler arasındadır. Mielants, spiritüel faktörlerin yanında kapitalizmin doğuşunu belirli bir dönemde baş gösteren teknolojik ilerlemeye bağlayan tezleri de modernist olarak görmekte ve hepsinin ortak özelliği olarak ortaçağın sosyoekonomik kurumlarını yanlış bir değerlendirme ile geri kalmışlığın ve arkaikliğin temsilcisi olarak görme yanlışı olduğunu ifade etmektedir. Mielants'ın bu değerlendirmesine örneklik teşkil eden en önemli kurum lonca teşkilatıdır. Lonca teşkilatı söz konusu tezler tarafından piyasaya getirdiği düzenleme

---

¹⁰⁰ İngiliz ve Hollandalı Doğu Hindistan Şirketleri gibi istisnai örnekler haricinde tüccarların, gezginlerin ve kolonyalistlerin dahil olduğu bu devrin aktörleri Weber'in çizdiği ideal tipten bir hayli uzakta, irrasyonel, öz disiplinden mahrum ve başıboş bir haldedir. Weber, eski dönemi kapitalizm olarak kabul etmemenin tezine getireceği zararın farkında olarak iki dönem arasındaki farklara değinmiş ve Reformasyonun kapitalizmin yeni çağına kapı açtığını iddia etmiştir. Bu yeni açılan kapının anahtarı da "kapitalizmin ruhu" olmuştur. Bkz.: Theodore K. Rabb, "The Expansion of Europe and the Spirit of Capitalism", **The Historical Journal**, Vol. 17, No: 4, December 1974, pp. 675-687.

ve yasaklamalar ile serbest rekabeti engelleyen, Ortaçağın muhafazakâr yapısının bir temsilcisi olarak görülmüştür. Ortaçağ ekonomisinin geneline yönelik manzara ise hep feodal, geri kalmış, hiyerarşik, aşırı muhafazakâr ve az gelişmiş olarak tasvir edilmiştir. Weber de söz konusu tasvirlerde bulunurken modernist tezlerden daha az sert değildir. Bu noktada modern dönemden ortaçağı ayıran büyük bir boşluk varmışçasına bu iki dönemi birbirinden bu kadar farklı değerlendirmek tarihsel sürecin doğasına aykırı görünmektedir. Modern dönemin canlılığını ortaya çıkararak dinamizmi ve yenilikçiliği içinde barındıran orta çağın lonca teşkilatını üretken olmayan muhafazakâr bir ekonominin geri kalmış bir parçası olarak görmek ne kadar haksızlıkta, Sanayi Devrimi'ni göklere çıkarırken ortaçağın Tarım Devrimi'ni görmezden gelmek de aynı derecede haksızlıktır ve tarihsel sürecin birbirini tetikleyen, doğuran kronolojik doğası ile örtüşmeyen yorumlardır.¹⁰¹

Weber'in tezi Marx'ın materyalist tarih yorumunu tersine çevirme çabası olarak da değerlendirilmiştir.¹⁰² Marx, manevi arenada cereyan eden olayların maddi âlemdeki olayların etkisi ile bu olayları destekler, sürdürür ve güçlendirir mahiyette cereyan ettiğini savunmuştur. Ona göre toplumların inançları herhangi bir dönüştürücü güce sahip olmaları bir tarafa, tamamen içinde buldukları koşullar tarafından şekillenmektedir. Bu bağlamda Reformasyon, 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren gelişim gösteren yurt içi ve yurtdışı para, ticaret ve üretim gibi ekonominin tüm alanlarındaki birikimli ilerlemenin önünü açmak için bu alanlardaki aktörlerin taşıyıcı gücünün etkisi ile meydana gelmiştir. Ekonomide meydana gelen gelişmelere ve bu gelişmelerin taşıyıcı güçlerine tüm bir Hristiyan dünyasında meşruiyet ve dini amillerin kuşatıcı etkisi ile bu alandaki çabalara kutsallık kazandırmak ancak

---

¹⁰¹ Mielants'a göre kapitalizmin oluşum süreci hem iç hem de dış faktörler ele alınarak izah edilebilir. 1500'den sonra kapitalist gelişmenin hız kazandığı ve yoğunlaştığı doğrudur, bunun nedeni ise modernistlerin ifade ettiği spiritüel, teknolojik vb. faktörlerden çok coğrafi keşiflerin ve bu keşifler sonucu gelişen deniz aşırı ticaret ve sömürgeciliğin getirdiği kârın birikmesidir. Ancak her şeyden önemlisi ortaçağın ekonomik ve sosyal hayatının 16. yüzyıldaki gelişmeleri hazırlayıcı gücünü hafife alma hatasına düşmeden modern dönemde gözlenen her türlü ekonomik ve sosyal gelişmenin köklerinin Ortaçağ'da bulunduğunu görebilmektir. Bkz.: Eric Mielants, "Perspectives on the Origins of Merchant Capitalism in Europe", **Fernand Braudel Center**, Vol. 23, No: 2, 2000, s. 238-270.

¹⁰² Tansel Güçlü, "Modern Dünya Ekonomisinin Doğuşu ve Kökenleri Hakkında Yapılan Tartışmalar Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmamış YL Tezi, Ege Üniversitesi, 2008, s. 17.

Reformasyon gibi güçlü bir karşı çıkış ile mümkün olmuştur. Weber'in tezi bu materyalist görüşü tersine çevirmeye çalışmış ve maddi ilerlemenin manevi arenada baş gösteren değişimler doğrultusunda ilerlediğini iddia etmiştir.¹⁰³ Ancak kapitalizmin gelişim süreci ile ilgili tarihsel kronoloji Weber'i değil, Marx'ı destekler mahiyettedir. Bu sorunu aşmak için Weber, geçmiş dönem maddi gelişimleri kapitalizm kategorisinden çıkararak farklı isimlendirmiş ve oluşturduğu ideal form üzerinden kavramsallaştırmalar ile kapitalizmi Reformasyondan sonraki döneme konumlandırmıştır. Bu çabanın sonucu olarak ise tarihsel gerçeklik ile beslenmeyen ve kendisinden sonraki ve önceki dönemler ile irtibatı kopuk ve soyut bir tez ortaya çıkmıştır.¹⁰⁴ Bu konudaki önemli çalışmalardan biri de Tawney¹⁰⁵ tarafından gerçekleştirilmiştir. Tawney'e göre Hristiyan etiğin 16. yüzyıldan sonra geçirdiği dönüşümde o döneme kadar gözlenen ekonomik aktivite birincil dereceden sorumludur. Kalvenizm dâhil Reformasyon sonucu oluşan diğer mezheplerden çoğunda belki niyet edilen bu yönde olmasa bile sonuç ekonomik güçlerin istediği doğrultuda gerçekleşmiştir. Bu açıdan sebep sonuç ilişkisinin Protestanlıktan orta sınıfın yükselişine doğru kurulması doğru değildir. Orta sınıf yükselişe geçmiş, Reformasyonun gerçekleşmesinde rol oynamış ve daha sonraki dönemde Protestan mezheplerinin ilerlediği doğrultuda belirleyici faktör olmuştur.¹⁰⁶

Kalven'in inananların madde ile olan irtibatına dair inancı Luther'inkinden ve Katolik inancından çok fazla ayırılmazken dönem itibariyle mezhebinin sürüklediği algı biçimi kendi isteğinden farklı noktalara gitmiştir. Dolayısıyla Reformasyonun maddi alanda getirdiği bir yenilikten ziyade maddi alandaki gelişmelerin Reformasyonu hangi yönde

---

¹⁰³ "Weber bahsi geçen süreci ve sonuçlarını zihniyet çerçevesinde ele almış, daha doğrusu önceliği dine vermiştir. Marx dinin değişmeyi engellediğini iddia ederken, Weber sosyal değişmeye sebep olabileceğini kabul etmiştir. Weber de Marx gibi dinin bir meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığını kabul eder, ancak o, sadece imtiyazsızlığın değil, imtiyazlılığın da bir dini açıklaması olduğunu ifade eder. Dolayısıyla karşılıklı olma ilkesini ihmal etmemekle birlikte dinin, daha doğrusu dinin bir yorumunun, sosyal değişmeye yol açtığını belirtir." Tatar, "**Din ve Kapitalizm**", s. 153.

¹⁰⁴ Sidney A. Burrell, "Calvinism, Capitalism, and the Middle Classes: Some Afterthoughts on an Old Problem", **The Journal of Modern History**, Vol. 32, No: 2, June 1960, s. 133.

¹⁰⁵ Tawney'in bu konudaki en önemli iki eseri "The Agrarian Revolution of the Sixteenth Century" (London, 1912) ve "Religion and the Rise of Capitalism" (London, 1926)'dir.

¹⁰⁶ Means, "**Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine**", s. 5.

kullandığı ve içini nasıl doldurduğundan bahsetmek daha mantıklı olacaktır. Tawney, bu konuya olan yaklaşımında Marx'la oldukça paraleldir.¹⁰⁷ “Din ve Kapitalizmin Yükselişi” adlı eserinde Tawney, kapitalizmin zaferini Protestanlığın başarısızlığı olarak yorumlamaktadır.¹⁰⁸ Thomas Hall da İskoçya'yı temel alarak yaptığı incelemede Reformasyonun oldukça etkili olduğu bu ülkenin 19. yüzyılın sonunda dahi sanayileşmeden oldukça uzak olduğunu ifade etmiştir. Hall'a göre harita üzerinde ekonomik gelişme ve Protestanlık yaşadıkları tarihsel serüven temel alınarak kronolojik olarak incelendiğinde kapitalizm güç kazandıkça Protestanlığın gerilediğini görmek güç değildir.¹⁰⁹ Kapitalizm, Reformasyonla başlayan sosyal devrime karşı bir reaksiyondur, dolayısıyla başarıya ulaşması Reformasyon sayesinde değil, ona rağmen gerçekleşmiştir. Kapitalizm ve Feodalizmi birbirinden çok farklı iki sistem olarak değerlendirmek yanlıştır. Reformasyon feodalizme ve eski kilise düzenine karşı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla feodalizmin parçalayıcı olduğu yerde bütünleştirici, kısıtlayıcı olduğu yerde genişletici, kurumsalcı olduğu yerde bireysel, disipline edici olduğu yerlerde özgürlükçü tavır takınmıştır. Dolayısıyla Reformasyon akımı, içerisinde feodalizmin eşitsizliğine karşı sosyal adaleti savunan fikirler de, kilisenin sömürüsüne karşı bireyciliği savunan fikirler de barındırmaktadır. Reformasyon bu açıdan değerlendirildiğinde kapitalizm için olduğu kadar sosyalizm için de bir araç olarak kullanılabilir. Tawney'e göre Kalven, bireyselciliği ve sosyal sorumluluğu aynı anda içinde barındıran bu ikili ahlak anlayışını aynı potada eritebilmiştir ancak onu takip edenler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Protestan liderler hareket üzerindeki kontrollerini kaybetmişler ve madde konusunda oldukça agresif olan burjuva sınıfı bu fikirsiz çeşitlilik içerisinde kendi fikir ve değerlerine en uygun olan bireyselci fikirleri alıp yüceltmişler ve sosyal adalet ve sorumluluk taraflarından uzaklaşmışlardır.¹¹⁰

---

¹⁰⁷ Burrell, “**Calvinism, Capitalism, and the Middle Classes: Some Afterthoughts on an Old Problem**”, s. 133.

¹⁰⁸ Richard H. Tawney, “Religion and the Rise of Capitalism”, Ed. Robert W. Green, **Protestantism, Capitalism, and Social Science**, London, D. C. Heath and Company, 1973, s. 55-89.

¹⁰⁹ Means, “**Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine**”, s. 3.

¹¹⁰ Tawney, her ne kadar Weber'in tezine karşı bu yönde eleştiriler de sıralasa da Reformasyonun sosyal tarihte gerçek bir dönüm noktası olduğu ve değişimi tetikleyen ana faktörlerden biri olduğu konusunda Weber ile hem fikirdir. Bu yüzden Weber'e yöneltilen eleştirilerin bir kısmı Tawney'e de yöneltilmiştir: Kapitalizm, reformdan önce de vardı (Robertson ve See); Kalvinizmin en zayıf olduğu zaman

Reformasyonun kapitalist gelişim üzerindeki pozitif etkisi göz ardı edilmemelidir. Ancak bu etki Weber'in iddia ettiği gibi Tanrı'nın müminlere yönelik kendi şanını yüceltmek için kendisinin işaret ettiği mesleklerde çalışmalarını "çağrısı" ve bu çağrıya uyanların kilise hücrelerine sıkışan asketizmi dünyaya taşımaları yoluyla gerçekleşmemiştir. Reformasyon toplum nezdinde, kendisinden daha önce şekillenen sosyoekonomik davranış kalıbının kabul görmesi için bir zemin oluşturmuş, Avrupa'da siyasi ve ekonomik dönüşümlere önyak olarak ekonomik aktivitenin yeni formları yolundaki bir takım sosyal engellerin yıkılmasını sağlamıştır. Bu açıdan yaklaşım, etkileşimin Weber'in ortaya koyduğu gibi dinden ekonomik sisteme yani manadan maddeye doğru değil, ekonomik sistemden dine ve ardından sosyal hayat üzerinden tekrar ekonomik sisteme yani maddeden manaya ve ardından tekrar maddeye doğru olduğunu göstermektedir.¹¹¹

Ekonominin dinin dünya yorumu üzerindeki etkisini sadece Reformasyon ile sınırlamak bu etkileşimin belli bir döneme özgü olmadığı ve tarihin her anında cereyan etmekte olan bir döngü olduğunu unutmak anlamına gelmektedir. Kapitalizmin 16. yüzyılda bir ivme kazandığı her ne kadar kabul edilse de günümüz dünyasına ulaşıncaya kadar alacağı çok mesafe vardır. Weber de bu iki dönemin arasındaki farkı modern dönem kapitalizminin ayrıştığı unsurları vurgulayarak ifade etmiştir. Modern döneme gelinceye kadar kapitalizmin geçirdiği aşamalar dinin dünyevi hayata ve özelde ekonomiye yönelik tutumunu etkilemeye devam etmiştir. Maddenin toplum üzerindeki tahakkümünün artması cemaat ve mezheplerin müntesiplerini maddi hayata karşı daha fazla sorumluluk almaya yani bu dünyadaki kaderlerini kendi elleriyle şekillendirmeleri gerektiğine yönlendirmelerini doğurmuştur. Bu durum şüphesiz Tanrı'nın yarattığı sistemde toplum, Tanrı ve düzen için kendi üzerlerine düşen görevin ne olduğunu bulmaya yönelik düşünce sistematüğinden bu dünyada kendileri

---

kapitalizm en güçlü halini yaşıyordu (Hyma); Kapitalizmin ruhu en iyi Yahudilikte ve yahudilerin üstlendikleri sosyal rolde gözlenebilir (Sombart); Katolik doktrin Luther'den önce zaten kapitalizmin yolunu açmıştı (Fanfani); Protestanlığın tefeciliğe karşı yaklaşımı kapitalizmin önünde büyük engeldi (Kautsky); Kapitalistlerin taşıdıkları dini motifler onların gerçek rollerini gizlemede kullandıkları bir örtüydü (Samuelson). Bkz.: Thelma McCormack "The Protestant Ethic and the Spirit of Socialism", **The British Journal of Sociology**, Vol. 20, No: 3, September 1969, s. 266-267.

¹¹¹ Davis, **Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber**, s. 1108.

için daha fazla ne elde edilebileceğini sorgulayan bireyselci anlayışa geçişi temsil etmektedir. Bu geçişte cemaat ve mezheplerin müntesiplerini koruyamadığı, tam tersi bu değişim sürecinde dinin muhafazakâr yorumunun sınırlarının madde lehine sürekli zorlandığı ve prensiplerin esnetildiği, maddeye yönelik çabanın giderek daha meşru hale getirildiği görülmektedir.¹¹² Ancak bu zorlayıcı sürecin gerçekleşmesi için Reformasyona göre en az iki yüzyılın daha geçmesi ve ekonominin dine karşı dönüştürücü gücünün biraz daha artması gerekecektir.

1.2.2. Dünyevi Asketizm/Kalvinizm ve Puritanizmin Ekonomik Yaklaşımı

Protestan iş ahlakı, işletme literatüründeki en bilinen ve üzerinde en fazla tartışma yapılmış olan iş etiği dalıdır.¹¹³ Weber'in eleştirmenleri açısından teze yönelik en fazla eleştirilen ikinci husus da bu noktada gerçekleşmiş ve Weber'in dünyevi asketizmi sadece Protestanlık ile Reform dönemi sonrasında gözlenen ve diğer dönem, coğrafya ve dinlerde gözlenmesi mümkün olmayan bir yaşam biçimi olarak tanımlaması yoğun eleştiri almıştır.

Rachfahl'a göre dünyevi asketizm zaten Katolik dünyanın kilise haricindeki kesimi için benimsenmiş bir yaşam tarzıdır. Dünyevi asketizmin Protestanlığa münhasır olduğunun kabulünde bile Reform ile modern kapitalizmin ortaya çıkışını deneysel olarak ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir. Kapitalizmin oldukça güçlü olduğu Hollanda'da mezhepsel bir mevcudiyet görülmezken, mezhepsel varlığın gözlemlendiği asketik bir toplum olan 17. ve 18. yüzyıl Birleşik Devletler'inin tam bir tarım toplumu

---

¹¹² Richard W. Pointer, "Philadelphia Presbyterians, Capitalism, and the Morality of Economic Success, 1825-1855", **The Pennsylvania Magazine of History and Biography**, Vol. 112, No: 3, July 1988, s. 373.

¹¹³ Protestan iş ahlakının bir ülkenin sosyal kimliğinin tanımlanmasında dahi yer ettiği görülmüştür. ABD'de politikacılar ve medya organları içerisinde Protestan iş ahlakının ülkelerinin bu kadar büyük olmasındaki payına sürekli atıfta bulunulur. Mayıs 2010'da yapılan bir araştırmaya göre Google'da "Protestan İş Ahlakı" ile ilgili 250.032 referans bulunmaktadır. "Protestan İş Ahlakı" adında bir şarkı bile yazılmıştır. Bkz.: Virgil O. Smith and Yvonne S. Smith, "Bias, History and the Protestant Work Ethic", **Journal of Management History**, Vol. 17, No: 3, 2011, s. 283.

olduğu, İngiltere’de ise kapitalist işletmelerin Protestan mezheplerden çok daha önceki tarihlere uzandığı görölmektedir.¹¹⁴

Weber’e yönelik bir diğer eleştirel yaklaşım tezinde kullandığı inananların sahip oldukları mesleklere/uğraşlara Tanrı tarafından çağrılmış oldukları inancının Reform sonrası döneme özgü olmadığı, hatta Katolik inanç içerisinde de bu yaklaşımın mevcut bulunduğudur. Weber’e göre asketizmin dünyevileşmesi ile birlikte inananlar bir taraftan dünyevi hırslara karşı keşişlerce benimsenen takvalı duruşu gündelik hayata taşımışlar, diğer taraftan ise mesleklerine karşı dünyevi ihtiyaçları temin etmek maksadından koparak Tanrı’nın çağırđıđı bir göreve koşma ve Tanrı adına çalışma, ibadet etme, Tanrı’nın verdiğini daha iyiye ulaştırma gayelerine sahip olmuşlar ve bu şekilde kapitalizmin temellerinin atılmasını sağlamışlardır. Weber’in yaklaşımının temel iki boyutundan biri dünyevi asketizm ise diğeri de meslek/çağrı algısındaki dönüşümdür. Bu ikinci boyut olmadan sadece ilkinin gerçekleşmesinin inananların hayata karşı algılarında zahitlik ve takva çizgisinin ağır basacağı ve kapitalist gelişme için gerekli olan maddi alanda daha fazla çaba, sermaye birikimi ve yatırım ayağının eksik kalacağı açıktır. Weber, bu açıklığı meslek anlayışının “Tanrı’nın çağrısı” inancı sonucu dünyevi çabaya dönüşmesi ile kapatmış ve böylelikle asketizmi dünyevileştirirken, dünyevi çabayı da kutsallaştırmıştır. Weber’in kullanmış olduğu bu ikinci boyut, tarihsel süreçte ortaya çıkmış olduğu dönem ve ayrıca Weber’in yüklemiş olduğu anlam bakımından iki ayrı eleştiriye konu olmuştur.

Hillerbrand’a göre meslek algısı açısından Katolikler ile Püritenler arasında çok fazla bir fark bulunmamaktadır. Hristiyanlıktaki meslek anlayışı Reformasyondan çok daha önce ortaya çıkmıştır. Bu konuda verilebilecek en iyi örnek Thomas Aquinas’tır. Aquinas’a göre meslekler, insanların toplum içerisinde sahip oldukları statüyü ve geçim koşullarını belirlemesi açısından din tarafından adalet kavramı çerçevesinde yorumlanmaktadır. İnsanların farklı uğraşlar içerisinde birbirlerinden ayrılmaları ve

---

¹¹⁴ Davis, **Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber**, s. 1107.

bu şekilde sahip oldukları koşulların farklı kılınması sadece ve sadece Tanrı'nın bunu böyle takdir etmiş olması nedeniyledir.¹¹⁵

Weber'in tezinde tarihsel gerçekliğe en fazla yaklaştığı husus Püriten iş ahlakı konusudur. Sıkı çalışma, makul sınırlar içerisinde, gösterişsiz ve mütevazı bir yaşam gerçekten Püritenizm tarafından takipçilerine vazedilen hayat prensiplerindedir. Zaten Weber'e yönelik eleştiriler bu prensiplerin söz konusu Protestan mezheplerinin öğretisi içinde bulunmadığı yönünde değil, bu öğretilerin pratik yaşantıda ne gibi sonuçlara yol açtığı konusundadır. Püriten iş ahlakının prensipleri Weber'in çizdiği çerçeve ile uyumludur, ancak bunun yeni bir durum olarak lanse edilmesi diğer mezheplerin öğretileri ve tarihsel gerçeklikle uyumlu değildir. Püriten iş ahlakı verimliliği dikkate almaması, kişinin çağrıldığı ve kendisine verili bulunduğu meslekte sebat etmesinin istenmesi ve ekonomik statükonun korunmasını amaçlaması açısından oldukça geleneksel bir ahlaktır. Bu açıdan Weber'in her ne kadar tanımını muğlak olsa da yeni bir kapitalist ruhun ortaya çıktığını ifade etmesi mezhep öğretileri ile içi doldurulamayan bir iddiadır.¹¹⁶ Tanrı'nın ilahi adaletine inanan müminler Tanrı'nın kendilerini çağırılmış olduğu yani kendileri hakkında tayin etmiş olduğu meslekleri ile ilgilenmeli ve bu konumdan razı olmalıdırlar. Bu noktada Weber'in Hristiyanlıktaki meslek algısını farklı yorumlamış olması, tarihsel süreçte Reformasyon ile başlayan bir yeni düşünce biçiminin ortaya çıkmış olduğunu savunması ile bağlantılıdır. Diğer taraftan Püritenlerin meslek öğretileri ile Katolik öğretinin karşılaştırılması, bu ikisi arasında büyük bir fark olmadığını göstermektedir. Püriten öğretinin özellikle ilk döneminde, inananların mesleklerini değiştirmek istemelerine hoş bakılmamış ve bu davranış halinden razı olmamak, günahkâr arzular, ihtiraslar ve hırs peşinde koşmak olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁷

Weber'in kurgulamış olduğu dünyevi çabayı ortaya çıkararak iş ahlakı ve meslek algısının kapitalizmin ortaya çıkışını en azından kolaylaştırıcı etkide bulunduğu genel

---

¹¹⁵ Akalın, **a.g.e.**, s. 347.

¹¹⁶ Lutz Kaelber, "Protestantism and Capitalism: The Mechanisms of Influence by Jere Cohen", **The Canadian Journal of Sociology**, Vol. 28, No: 4, Autumn 2003, s. 577.

¹¹⁷ Akalın, **a.g.e.**, s. 347.

itibari ile kabul edilse de bu algının Reformasyon sonucu ortaya çıktığı kabul edilmemektedir. Protestan iş ahlakının Weber'in çizdiği resimden çok uzak olduğu ve kapitalistik unsurların gerçeği yansıtmayacak şekilde bu ahlaka dâhil edildiği düşünülmektedir. Bu düşünceye göre özellikle Luther ve Calvin'in fikirleri Weber'in portresi ile oldukça zıt bir konumdadır. Robertson'a göre ise kapitalist gelişme tarihin her döneminde olduğu gibi Reform döneminden sonra da tamamen "seküler" bir alt yapıya ve algıya sahiptir. Weber'in çizmiş olduğu portrenin kapitalizmi ortaya çıkardığının savunulması oldukça zorlama bir yorumdur. Dini etkenler belki bir meslek ahlakı ortaya çıkarmakta etkili olabilir, ancak kapitalist örgütlenme, karakter, psikoloji ve bu unsurların günlük yaşama olan yansıması her dönemde olduğu dini dünyanın dışında, seküler motivasyonlara sahiptir.¹¹⁸

Luther'in fikirleri adalet merkezli erdem anlayışı açısından Platon geleneğinin devamı olarak görülmüştür. Platon ve Aristo'nun ekonomik ahlaka dair görüşleri birbirinden farklı da olsa ortak amacın toplumun geneli için en iyiye ulaşmak olduğu noktasında birleşmektedirler. Luther'e göre de inananların bireysel olarak faziletli yaşamaları ile adalete ulaşmaları mümkün değildir. Adalet ancak Tanrı ve toplum için yaşamayı inananların önüne amaç olarak koyan bir inanç sistemi ile korunabilir. Luther'e göre din, iş hayatında bireysel düşünceyi desteklemez. İnananların bireysellikten uzak kalmaları Tanrı ile olan ilişkilerinde inanç, toplumsal ilişkilerinde ise sevgi ile hareket etmeleri ile mümkündür. Bir Hristiyan kendisi için yaşayamaz ve erdemli yaşamının amacı da kişinin kendi mükemmelliği değildir. Bu açıdan manastır asketikliğinin dünyevileşmesi ile dünyevi çabalarındaki sabır, rasyonellik ve tevazu sayesinde

---

¹¹⁸ Robertson, "A Criticism of Max Weber and His School", s. 55.

Bu konuda Samuelsson da aynı fikirdedir. Bir tüccar ile bir rahibi karşılaştıran Samuelsson, Weber'in tezine göre dünyevi başarı için rahibin daha fazla motivasyonunun bulunması gerektiğini, ancak gerçek hayatta durumun böyle olmadığını, dini motifler ile dünyevi başarının her iki yönlü de sebep sonuç ilişkisi ile bağlanamayacağını ifade etmektedir. Bkz.: Kurt Samuelsson, "Religion and Economic Action, Ed. Robert W. Green, **Protestantism, Capitalism, and Social Science**, London, D. C. Heath and Company, 1973, s. 107.

bireysel anlamda kemale erme düşüncesi bir Hristiyan'ın hayatında olamayacak kadar bireysel bir düşüncedir.¹¹⁹

Weber'in tezinde büyük bir yer bulan "çağrı (beruf)", (Tanrı'nın inananları kendisinin takdir ettiği meslekte dürüstçe ve azimle çalışmaya çağırması) Reformasyonun ardından inananların iş hayatına ibadet aşkıyla sarılmaları ve ardından gelen ekonomik canlılık açısından hayati öneme sahiptir. Diğer taraftan Luther'in teolojisi genel olarak ele alındığında "çağrı"nın oldukça küçük bir öneme sahip olduğu görülür. Yapılan bir araştırmaya göre Luther'in eserlerinin derlenmesiyle oluşturulan 18 adet kitabın sadece bir tanesinin indeksinde "beruf" yer almaktadır. Luther'in vaazlarında "beruf"tan bahsettiği bilinmekle birlikte Luther'in bu kelimeyi kullandığı bağlam Weber'in ifade ettiğinden oldukça farklıdır. Beruf, Tanrı'ya ulaşmak için çağrıldıkları mesleklere koşan inananlara, kendi yollarının en az rahip ve rahibelerin yolları kadar kutsal olduğunu anlatmaktadır. Her statüden en alt meslek grupları dâhil tüm halka, harcadıkları emeğin Tanrı katında kutsal olduğu vazedilmektedir. Kast sisteminin hâkim olduğu ve halkın büyük bir kesiminin mecburi alt işlerde koşulduğu söz konusu dönemde inananlara Tanrı'nın rızası yolunda çalışmış oldukları müjdesi ile hayatlarını daha anlamlı kılma imkânı verilmektedir. Luther "beruf"u toplumun alt kesimlerinde zor hayat şartları ile mücadele eden ve ağır iş yükleri altında ezilen insanlara bir müjde olarak kullanmaktadır. Şüphesiz bu yaklaşım Weber'in kapitalizmin ruhunun taşıyıcısı olarak gördüğü burjuva kesiminin ticari hayatlarına kutsallık atfeden "beruf"un bağlamından oldukça farklıdır.¹²⁰ Bu farklılıkla birlikte "beruf"un Weber'in iddia ettiği gibi ilk defa Luther tarafından kullanıldığı da doğru değildir. Kelime yakın anlamdaki benzerleri ile birlikte çok daha eski tarihlerde Katolik eserlerde kullanılmıştır.¹²¹

---

¹¹⁹ Christoph Weber-Berg, "Practical Wisdom, An Attempt for a Protestant Re-formulation", **Journal of Management Development**, Vol. 29, No: 7/8, 2010, pp. 724-727.

¹²⁰ Smith and Smith, "**Bias, History, and the Protestant, Work Ethic**", s. 290.

¹²¹ Robertson, "**A Criticism of Mex Weber and His School**", s. 58.

İnananların meslek fikrinin Tanrı tarafından yapılan bir çağrı temelinde şekillenmesi hem Katolikler hem de Reform sonrası Protestan mezhepler için geçerlidir. Diğer taraftan bu meslek algısı Weber'in iddia ettiği gibi inananların dünyevi asketizm ile dünyevi çabayı birleştirerek maddi refah peşinde koşmaları sonucunu doğurmamıştır. Weber'in meslek algısı bireyci bir anlayış olmasının yanı sıra dinamik, aksiyoner bir karar mekanizmasının temel amilidir. Tek bir bireyin gözünden kendi mesleğini değerlendiren Weber, bireyin Tanrı tarafından emredildiği gibi işini daha rasyonel ve sistematik yapmak üzere ve her zaman daha fazla maddi birikime yönelik çabasını Protestanlığın meslek algısına atfetmiştir. Ancak Protestanların meslek algısı Katoliklerden farklı olmamak üzere bireyci değil, kamusal ve dinamik/aksiyoner değil sabit/muhafazakar bir forma sahiptir. Aquinas'ın yukarıdaki görüşünde de ifade edildiği gibi din açısından meslek anlayışı ilahi adaletin dünyadaki tezahürüdür. Maddi ilerleme kutsanmış değildir. Dolayısıyla bireye verilen görev işini iyileştirmek, maddi birikim sağlamak için daha fazla çalışmak olamaz. Tanrı'nın takdir ettiği bir düzen vardır ve inananlar için çağrıda bulunan şey mesleklerini ve toplumsal konumlarını bu takdirin bir parçası olarak görüp razı olmaları, düzeni bozmamaları, Tanrı'nın nizamını devam ettirmeleridir. Nitekim Püriten mezhepte de tacirin ve zanaatkârın görevi toplumun refahını sağlamak adına bolluğu pazara getirmek, kıtlık ve açlık yaşanmaması için pazarı malsız bırakmamaktır. Tüccar aldıklarını adil bir fiyat ile satmalı, öncelikli olarak toplumun çıkarını gözetmeli, mal biriktirmemeli ve yasadışı kazançlardan uzak durmalıdır. Bu konuda çiftçinin üzerine düşen ise tarlasına bağlı kalmak, kirasını ödeyerek efendisinin arazisini boş bırakmamak, tahıl ve diğer hayati mahsulleri insanlar için üretmektir. Gayretli olmak, çalışmak ve tembel olmamak da yine iş hayatı ve meslek ahlakı konusunda yapılagelen tavsiyeler arasındadır. Ancak bu tavsiye maddi ilerleme ve iş hayatında başarılı olmak maksadı ile yapılmış değildir. Yine burada da düzenin, istikrarın, toplumun refahının korunması gözetilen birincil amaçtır.¹²² Dolayısıyla meslek anlayışının bu toplumcu ve muhafazakâr yorumu ile

---

¹²² Akalın, a.g.e. s. 347.

Weber'in bireyci/aksiyoner yaklaşımı birbirinden oldukça uzak iki farklı yorum olarak ortaya çıkmaktadır.

Presbiteryen¹²³ toplumuna bakıldığında ekonomik fikirlerin Luther'e yakınsadığı görülmektedir. Dinin ekonomiye olan yaklaşımı doğası itibariyle inananların iç dünyasını dünyevileşmeye karşı koruyan, uyarıcı ve muhafazakâr bir tondadır. Din, ortaya koyduğu bir takım prensipler ile hem inananların dünya ve ahiret hayatlarına karşı olan yaklaşımlarını dengeleyen, hem de dünyevi hayatta Tanrı'nın yarattığı sistemin içerisindeki her türlü sosyal dengeyi koruyan bir takım prensipler vazeder. Bu prensipler, toplumun her kesimini, tüm meslek gruplarını kuşatmıştır. Denizciler, tüccar çırakları, çiftçiler kadar burjuva sınıfı ve devlet görevlileri de bu prensiplere uymalıdır.¹²⁴

Püritenlerin meslek fikri, Weber temelli, bireyci bir yaklaşımla bakıldığında toplumcu ve statiktir. Bu yaklaşım dinin meslek ve çalışma hayatına olan yaklaşımının makro planda amaç boyutunu temsil eder. Çalışmak, ilahi karar ile şekillenen nizamın idame ettirilmesi, toplumun geçiminin ve refahının temin edilmesi, açlığın/kıtlığın engellenmesi amacıyla inananlara emredilmiştir. Bireylerin bu makro plan dâhilindeki rollerine ve bu emrin iç dünyalarındaki yorumuna bakıldığında ise manzara negatif yönde bir dinamizm içermekte ve Weber'in asketik inanan profilini destekleyen bir tavsiye halini almaktadır. Birey söz konusu olduğunda maddi alanda dinin ön planda tuttuğu ilk prensip nefsin maddeye karşı teyakkuz halinde olması ve dünyevileşmeye karşı çıkılmasıdır.¹²⁵

“Şeytanın nefsinde olan düşkünlüğü ve kibirli hali, Tanrı'nın hizmetine girmeyi ve hoşnutluğunu elde etmeyi tümüyle engellemektedir. Tanrı'ya

---

¹²³ “Piskoposluğu reddeden, “İhtiyar Meclisi” tarafından yönetilen Kalvenist sistem Protestanlarının yer aldığı Reform Kilisesi mensuplarına verilen addır... Presbiteryen Kiliselerinde dogmalar konusunda ihtilaflar bulunmasına rağmen, ayin ve törenlerdeki sadelik ve kolaylık hepsinde aynıdır. İbadet ve dua uygulamaları Kitab-ı Mukaddes'ten alınmaktadır ve ibadette gizliliğe, zühde ve riyazete önem verirler. İlk kiliseleri ve ilk Hristiyanları taklit etmeye çalışırlar.” Erbaş, **Hristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi**, s. 116.

¹²⁴ Pointer, “**Philadelphia Presbyterians, Capitalism, and the Morality of Economic Success, 1825-1855**”, s. 373.

¹²⁵ Hristiyanlığın konuya yaklaşımını Akalın bu cümlelerle özetlemektedir. Bkz.: Akalın, **a.g.e.** s. 348.

adayacağın çalışma ve boyun eğeceğin irade, sadece İsa'ya inanmak ve geleceğini ellerine teslim ederek güvenmekle olur. Mesleğin yolunda sıkı çalışmak, işinde özen göstermek, taahhütlerinize bağlı kalmak, daima dürüst kalmak imanınız gereğidir ve hepsi Tanrı armağanıdır. Bundan dolayı şeytan, tamahkâr ruhuyla ve haris tabiatıyla, seni kendisine benzetmek ister, kendisine tutsak ederek bencilce güdülere kapılmanı bekler. Mesleğinle yetinirken, Tanrı'nın iradesini işinde uygulama zahmetine katlanırsan; Tanrı'nın tacir, efendi, hukukçu, çiftçi, imalatçı vs. hemen herkesi mesleğinde çağırmış olduğunu anlarsın.”

Din dönem farkı gözetmeksizin inananları Tanrı'nın kendileri için seçtiği yolda sebatkâr olmaya, düzeni bozmamaya, makro planda topluma hizmet etmeye, mikro planda ise nefislerinin terbiye edilmesine çağırılmaktadır. Madde söz konusu olduğunda insan, yaratılış itibariyle meyilli olduğu bu varlığa karşı her zaman uyarılmış ve negatif yönde bir dinamizm içerisinde, dünyaya karşı olan bu meylini dengelemesi istenmiştir.¹²⁶ Protestanlık, genel olarak insan doğasını yorumlama yaklaşımı itibariyle diğer dinlerden farklılaşmamaktadır. İnsanın günahkârlığı ve dünyevi varlığı Tanrı'nın isteği doğrultusundaki isteksizliği konusunda oldukça kötümserdir. “Dünya”

---

¹²⁶ Dini öğretilerin temel esaslarda dönem farkı gözetmemesine önemli bir örnek 18. yüzyılın önemli Protestan teologlarından Jonathan Edwards'ın ekonomiye dair görüşleridir. Edwards'a göre bütün kilise mensupları ticari işlemlerinde dürüst ve adil davranmalı, komşularını aldatmamalı, haklarını yememeli, borçlular sözlerine sadık olmalı, kredi verenler ise bu işi dünyevi kazanç, faiz ve servet elde etmek amacıyla yapmamalıdır. İnsanlar adalaetin ve sosyal düzenin teminini her zaman bireysel kazançlarından üstün tutmalıdır. Edwards, piyasanın gizli eline güvenmemektedir. Bu nedenle dönemin ekonomistlerinin herkesin kendi çıkarını izlemesi neticesinde toplumun refah seviyesinin artacağı düşüncesine inanmamaktadır. Devletin ya da piyasa dışındaki bir teşekkülün yetkisi ile piyasa regüle edilmeli ve piyasanın işleyişi çıkar peşinde koşan aktörlerin inisiyatifine bırakılmamalıdır. Bu güvensizlikteki en önemli amil insan doğası hakkındaki fikirlere dayanmaktadır. Dönemin rasyonalistlerinin eğitilmiş bir tüccar sınıfının ahlaki değerlerine olan güvenlerini fazla naif bulmakta ve kişilerin kendi çıkarlarını takip etmelerinin adaletsiz ve Tanrısız bir topluluğun oluşmasına yol açacağını düşünmektedir. Edwards'ın insan doğası hakkındaki düşünceleri dinlerin (Weber'in Protestanlıkla ilgili iddiasının aksine) madde-insan ilişkisinde her zaman uyarıcı, dengeleyici ve koruyucu bir tavır takınmalarına bir örnektir. İnsan fitraten meyilli olduğu dünyaya karşı dinlerin negatif tavır alışlarıyla korunmaya ve Tanrı'nın hakimiyetinin kendisine hatırlatılmasına çalışılmıştır. Bkz.: Mark Valeri, “The Economic Thought of Jonathan Edwards”, **Church History**, Vol. 60, No: 1, March 1991, pp. 37-54.

kelimesi Protestan literatüründe büyük çoğunlukla olumsuz anlamda kullanılmaktadır.¹²⁷

Püriten ilahiyatçıların tavsiyeleri daima “mesleğinde kanaatkâr ol, işinden de hoşnut kal” cümlesi ile özetlenmiştir.¹²⁸ İnananlar daima meşru sınırlar içinde kalmaya çağrılmış, aşırı kazançtan men edilmiş, tamahkâr olmamaları, adil olmaları konusunda uyarılmıştır. Kazanç ve biriktirme güduları dizginlenmeye çalışılmış, eşitlik ve adalet her zaman ön planda tutulmuştur. Hatta Luther’in bu konudaki ekonomik görüşleri Katoliklere göre daha sınırlayıcı ve daha sert yorumlar ile doludur. Luther’e göre kurtuluş (salvation) bir kimsenin iş hayatındaki başarısı ile ilgili olmadığı gibi, başarılı olmasa dahi sıkı çalışması ve hatta çalışıp çalışmaması ile de ilgili değildir. Kurtuluş Tanrı tarafından verilen karşılıksız bir hediyedir. İnsan bu hediye kabul ya da ret eder; hiç bir insani faaliyet bu hediye verilmesinde etkili değildir.¹²⁹ Weber’in Luther’in meslek anlayışını kapitalizmin ruhunu oluşturan ana amiller arasında saymaması ve doğrudan Kalvenizm ve Püritenizmi işaret etmesinin bir nedeni de Luther’in bu konuda oldukça katı olmasıdır.¹³⁰ Diğer taraftan Luther haricindeki mezhepler de Hristiyanlığın bu konudaki genel hükümlerinden çok fazla uzaklaşmamakta ve paralel düşünceler taşımaktadır. Örneğin Kalven’e göre servet kesinlikle Tanrı tarafından gönderilmiş bir ödül değildir ve aynı zamanda çalışma eylemi için de bir amaç olmamalıdır. Çalışmanın yegâne amacı Tanrı’ya hizmet etmek ve topluma faydalı olmaktır. Ekonomik getiri tamamen rastlantısal, yani bu dünyadaki herhangi bir eyleme atfedilemez. Herkes toplumun genel çıkarı için çalışmalıdır. Bir kimsenin kişisel refahı, bir diğeri bundan mahrum kalırken hoş görülemez. Kalven de Luther gibi kişisel zenginliği çalışmanın bir amacı olarak görmemiş ve iş hayatını toplumun menfaatinden ve Tanrı’nın rızasından başka

---

¹²⁷ Charles George, Katherine George, “Protestantism and Capitalism in Pre-Revolutionary England, Church History”, Vol. 27, No: 4, December 1958, s. 355.

¹²⁸ Akalın, **a.g.e.**, s. 348.

¹²⁹ Smith and Smith, “**Bias, History, and the Protestant, Work Ethic**”, s. 292.

¹³⁰ Her ne kadar Weber birtakım derin fikirlerinin yansımalarını en iyi Luther’de gözlese ve Kalven, Luther’i mürşidi olarak görse de Weber’e göre Luther nihai olarak Ortaçağın temsilcisidir ve çizmeye çalıştığı dönemin ideal mümin formatına yol göstericilik yapacak kıvamda değildir. Bkz.: Walker, “**Capitalism and the Reformation**”, s. 8.

ekonomik bir sebep-sonuç ilişkisi bağlamında yorumlamamıştır. Aynı şekilde kurtuluş hakkındaki görüşleri de oldukça benzerdir. Kurtuluşun çalışma, başarı ve yapılan iş ile ilgisi yoktur, inananlar kurtuluşları ile ilgili sadece Tanrı'nın cömertliğine sığınmalıdır. Yapılan eylemlerin doğruluğuna ve ne kadar çok çalışıldığına güvenilmesi bir inanan için büyük bir hatadır.¹³¹ Yapılan işlerin sonucu itibariyle Tanrı'nın inayetine delil olarak kişinin sahip olduğu servet ya da dünyevi başarının gösterilmesi de aynı şekilde dinin ortaya koyduğu bir ölçü değildir. Tanrı, inananlardan sadece kendisi ve toplum yararına çok çalışmalarını istemiştir, bu çalışmanın karşılığında başarı elde edip etmemeleri ise yine Tanrı'nın takdiridir.¹³² Luther ve Kalven arasında farklı tezlerin Kalven'in öğretilerinde kendilerine yarar parçalar bulabilmesi açısından dönemsel bir takım farklılıklar da bulunmaktadır. Luther öğretilerini kiliseye karşı tepkisel duruşu olan büyük kitlelere ulaştırmıştır. Ancak Kalven'e gelindiğinde Protestanlığın daha büyük bir kitleye ulaşmış olmakla birlikte aynı oranda parçalı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Kitleler mezheplere bölünmüş, coğrafi olarak dağılmış, merkezi yapısını kaybetmiş, içlerine katılan çeşitli grupların farklı fikirlerini bünyesinde eritmiş ve dolayısıyla kontrol edilebilirliği oldukça zayıflamıştır. Weber'in her ne kadar temel görüşleri desteklemese de Kalven'de tezine uygun daha fazla nokta bulmasının bir nedeni de bu parçalanmış yapıdır.¹³³

Presbiteryenlerin ekonomik görüşleri de diğer Protestan mezheplerden çok farklı değildir. Presbiteryenler ekonomik başarının Tanrı tarafından bir lütf ve kurtuluşa mazhar olmanın bir işareti olarak görülmesini reddetmektedirler. Maddi hayatta ilerlemek ancak kişinin dünyevi isteklerinin çokluğu ve bu isteklerinin peşinde koşması halinde mümkündür, ayrıca ulaşılan refah noktası korunabilir olmadığı için sürekli ek dünyevi çaba gerektirmektedir. Bu açıdan dünyevi zenginlik Tanrı'nın bir

---

¹³¹ Smith ve Smith, "Bias, History, and the Protestant, Work Ethic", s. 291-292.

¹³² Kenneth Hudson ve Andrea Coukos, "The Dark Side of the Protestant Ethic: A Comparative Analysis of Welfare Reform", *Sociological Theory*, Vol. 23, No: 1, March 2005, s. 4.

¹³³ McCormack "The Protestant Ethic and the Spirit of Socialism", s. 272.

inayeti olmadığı gibi üzerine yüklenen anlam ve dünyevileşme oranı nedeniyle ruhsal çöküntüyü de beraberinde getirebilir.¹³⁴

Bu noktada Weber, meslek fikrinin Püriten mezhep içerisindeki yerine verdiği önem itibariyle oldukça haklı olmakla birlikte bu fikrin toplumsal ve bireysel anlamı ve amacı üzerindeki değerlendirmesinde aynı derecede haklı değildir. Püriten meslek anlayışı sıkı çalışmayı, dakikliği, tutumluluğu ve mesleklerine sadakati Tanrı'nın inananlardan topluma karşı bir vazife olarak beklediği yönünde teşvik etmekte, diğer taraftan tamahkârlıktan, mal biriktirmekten ve fazla kâr etme arzusundan da uzak durmalarını söylemektedir.¹³⁵ Bu noktada Püritenlerin iş ahlakı ve meslek fikri konusuna verdikleri önemin bir sonucu olarak inananların çalışma hayatlarında bu prensiplerin geçerliliğini artırdığı söylenebilir. Ancak dinin bireysel kar teşebbüsüne yönelik nefsin temayülüne karşı set çekici vasfının aynen korunmuş olması kapitalizmin ortaya çıkmasında Püritenizmin nasıl bir katkısı olabileceği sorusunu güçlendirmektedir. Akalın da genel olarak Reformasyonun iş hayatına getirdiği yeni anlayışı dünyevi asketizmin etkisi olarak yorumlamakta, ancak kapitalizmin ruhunun oluşumu ile dünyevi asketizm arasındaki ilişkiyi kabul etmemektedir.¹³⁶

“Kazanç maksadına yönelik olarak ve tasarlanan hedeflere ulaştıracak araçların ussal seçimine dayanarak gerçekleşen rasyonel ekonomik faaliyetin izlerine, Avrupa’da reform hareketinin başlamasından çok önce rastlanılmıştır. Ayrıca, Protestan meslek ahlakı, sözü edilen kapitalist ruhun dinsel içeriği veya güdüsü özelliğine, ancak sanayi devrimi sonrasında erişebilmiştir. Bütün bunlara rağmen, kendi şahsi görüşümüzü şöylece özetleyebiliriz; kurumsal ve şekilci ibadetin bireysel ve içten yönelişe dönüşmesi, insanlardan kopuk ve belirli mekânlarda gerçekleşen ibadet ruhunun mesleki etkinlik içinde katlanılan çilekeşlik halini alması,

---

¹³⁴ Pointer, “**Philadelphia Presbyterians, Capitalism, and the Morality of Economic Success, 1825-1855**”, s. 370.

¹³⁵ Akalın, **a.g.e.**, s. 351.

¹³⁶ Akalın, **a.g.e.**, s. 354.

böylece de dünyevi uğraşının dinsel bir anlam ve zorunluluk özelliğine kavuşması, reform sayesinde olmuştur.”

Püritenizm’de diğer mezheplere göre meslek ve iş hayatına yönelik vaazların/yönlendirmelerin daha fazla yer aldığı kabul edilmekle birlikte bu yerin büyüklüğü hususunda araştırmacıları yanıltan önemli bir nokta bulunmaktadır. Püriten literatürde sıkça rastlanan “işler” (works) kelimesinin atfı dünyevi değil, çoğu zaman diğer dünya ile ilgili işlerdir. Çalışmak, emek, çaba, gayret ve benzeri eylemlere yönelik tavsiyelerin hangi bağlamda kullanıldığına dikkat edilmeden hepsini dünyevi işlere atfetmek bu konuda yapılan önemli hatalardandır.¹³⁷

Dinin muhafazakâr yorumunun düzenin korunması konusundaki işlevsel önemi çalışanlara meslek değiştirmemeleri ve işlerinde sebat etmeleri noktasında verdiği öğütte de görünmektedir. Herkesin çağrıldığı yani kendileri için takdir edilen pozisyonda kalması emri hem Lutheristler hem de Püritenler arasında meslek değiştiren kimselere karşı eleştirel bir gözle yaklaşılmasına yol açmıştır. Bu yorumun en önemli sebebi de mesleğin ve genel olarak çalışmanın hangi gayeyle olursa olsun (Weber’in tezindeki Tanrı’nın şanını yüceltmek dâhil) hiçbir şekilde ilerleme idealiyle desteklenmemiş ve yükselme aracı olarak görülmemiştir. Dünyevi asketizmin meslek ideali ile disipline edilen iş hayatında önemli olan Tanrı’nın buyruğuna uygun bir hayat sürmek ve nefsin dünyevi isteklerine karşı durarak mesleğinde sebat etmektir. Yeni kâr alanları peşinde koşmanın, daha fazla kazanç elde edilebilecek uğraşlar içine girmenin ve Tanrı’nın takdir ettiği mesleği terk etmenin kınandığı Püriten ahlakın meslek algısı ilerlemeci ve yükselmeye dayalı değil, tam aksine statik ve muhafazakârdır.¹³⁸

---

¹³⁷ David Zaret, “Calvin, Covenant Theology, and the Weber Thesis” isimli çalışmasında Malcolm H. McKinnon’un 1988’de yayımlanan “Part I: Calvinism and the infallible assurance of grace: the Weber thesis reconsidered” ve “Part II: Weber's exploration of Calvinism: the undiscovered provenance of capitalism” isimli çalışmalarını incelemekte ve bu çalışmalardaki McKinnon’un Weber’in tezine yönelik eleştirilerine cevap vermektedir. Bkz.: David Zaret, “Calvin, Covenant Theology, and the Weber Thesis”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 43, No: 3, September 1992, s. 371.

¹³⁸ Akalın, **a.g.e.**, s. 351.

Cohen'e göre Pürütenler, Weber'in iddia ettiği gibi kurtuluşları hakkında hayatlarına sürekli bir muhasebe, rasyonellik ve dikkat getirecek boyutta bir endişe taşımamaktadır. Taşımaları durumunda ise bu hissiyatın seküler aktiviteleri cesaretlendirici etkide bulunup bulunmayacağı tartışmalıdır. Şüphe ve endişe, inananların dünyevi aktivitelerinin faydalarını gözetmelerinden kendilerini alıkoyacak bir takım psikolojik engelleri hayata taşıyacak ve hareketleri hakkında dünyevi rasyonel muhasebe geliştirmelerini engelleyecektir. Bu açıdan kurtuluş hakkındaki endişenin dünyevi mesleklerde sıkı çalışma sonucunu doğrurma ihtimali, tam tersi bir etkide bulunarak inananları dünya işlerinden vazgeçmeye yöneltmesi ihtimalinden daha düşüktür.¹³⁹

Weber'in tezinde yer alan Protestanlık yorumunun incelenebilmesi için kapitalizmin tanımı ve kapitalist ruhun anlamı bağlantılarının birlikte ele alınması gerekmektedir. Weber, kapitalist ruhun Protestanlık tarafından ortaya çıkarıldığını iddia ederken hem ortaya çıkan burjuva karakterini hem de o dönemdeki kapitalist düzeni idealize etmektedir. Diğer taraftan eğer kapitalizm servet ve birikim peşinde bilinçli, sürekli ve rasyonel bir hesap ile bireysel çabayı temsil ediyorsa 16. ve 17. yüzyıl Protestanlığının kapitalizme karşı olduğu açıktır. Protestanlık faiz¹⁴⁰ ve tefeciliğe, arazi çevirmelere, monopol uygulamalara, yüksek fiyat ve kiralara, hileli piyasalara, gizli anlaşmalara, komisyonculara karşı çıkmıştır. Bu uygulamalar ise sadece o dönemde değil her dönemde kapitalistlerin klasik uygulamalarındandır. Weber, Protestan iş ahlakına ve "çağrı" kavramına önem vermekte haklı olabilir, ancak kendisinin de tanımladığı gibi

---

¹³⁹ Kaelber, "**Protestantism and Capitalism: The Mechanisms of Influence by Jere Cohen**", s. 579.

¹⁴⁰ Kalvin'in yazmış olduğu "Tefecilik Üzerine Mektup"ta geçen ifadeler ile Hz. İsa'nın faiz uygulamasını sadece fakirlere verilen borçlarda yasakladığı, zenginlere ise faizle borç verilebileceği algısı oluşmuş ve bu şekilde faiz yasağının delindiği ifade edilmiştir. Bkz.: Tatar, "**Din ve Kapitalizm**", s.152.

Leuty'ye göre faize meşruiyet kazandıran Kalven değil, ondan bir buçuk yüzyıl önce yaşayan Katolik Piskopos Fabri'dir. Kalven, tam tersine faizin tam anlamıyla helal bir kazanç olmadığını vurgulamıştır. Bkz.: Means, "**Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine**", s. 3.

eğer kapitalizm rasyonel kâr arayışı ise Protestan iş ahlakının doğasının kapitalizmi desteklediği iddiası temelsizdir.¹⁴¹

1.2.3. Kapitalizmin Öncüleri-Burjuva Sınıfı-Geleneksel Kapitalistler

Weber'in tezinde burjuva sınıfına büyük yer vermesi hem bu sınıfın ortaya çıktığı koşullar, coğrafyalar ve sınıf karakteristiklerinin oluşumunda gözlenen temel özellikler, hem de bu tetiklediği sosyal, ekonomik ve politik dönüşüm ile ilgili tartışmalara neden olmuştur. Weber'e göre kapitalizm, Reformasyonun inanç sistemini oluşturduğu burjuva sınıfı tarafından taşınan bir ruhun sürükleyici etkisi ile ideal formuna ulaşmıştır. Ne var ki bu iddia kapitalizmin tarihsel süreç içerisinde taşıyıcısı olan grupların kimliği başta olmak üzere, burjuva sınıfının üstlendiği rol de dahil önemli itirazlara konu olmuştur.

Kalvenizmin gelişim sürecini incelemek için İskoçya çok önemli bir örnek teşkil etmektedir. Hiçbir ülke İskoçya gibi Kalvenist-Presbiteryen sistemin bu kadar güçlü kök salmasına, sosyal alana etkisi bakımında bu kadar kuşatıcı olmasına ve Reformun getirdiği yeni teolojinin ve komünyonun bu kadar geniş bir kitleye kabul görmesine şahit olmamıştır. Weber'in tezinin İskoçya örneğinde üç aşamalı bir testten geçirilmesi mümkündür. Birincisi; 17. yüzyıl İskoçya'sının oldukça yüksek bir ekonomik gelişmişliğe sahip olması; ikinci olarak Kalvenizm'i sahiplenen ve bu ekonomik gelişmeye öncülük eden güçlü bir burjuva sınıfının gözlenmesi; son olarak ise burjuva sınıfının büyük dönüşüme öncülük eden sınıf olarak İskoç isyanında başat faktör olması gerekmektedir. Weber'in tezi İskoçya örneğinde bu testlerden hiçbirini geçememektedir. İskoçya, döneminin diğer ülkeleri ile karşılaştırıldığında ekonomik gelişme açısından oldukça geri durumdadır. Ayrıca, 17. yüzyılda diğer birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi daha da büyük oranda İskoçya'da hâkim sınıf burjuva değil, tarım işleri ile uğraşan kesimdir. Sermaye birikimi, ticaret ile uğraşan burjuva sınıfının

---

¹⁴¹ George ve George, "Protestantism and Capitalism in Pre-Revolutionary England, Church History", s. 358.

ayrı bir sınıf olarak teşekkül etmesine izin vermeyecek derecede yavaş ve azdır. Son olarak, isyana öncülük yapan sınıf burjuva sınıfı değil, toprak sahipleridir.¹⁴²

Rachfahl'a göre Weber'in kapitalizmin öncüleri konusunda da bir takım yanlışlıkları bulunmaktadır. Weber'e göre geleneksel kapitalist yapıyı aşmaya çalışan ruhun sahibi küçük burjuva sınıfıdır. Rachfahl'a göre ise modern kapitalizmin ortaya çıkmasında geleneksel kapitalist yapı olarak tabir edilen sistemin sahipleri çok daha büyük pay sahibidir. Büyük kapitalistler olarak tanımladığı bu kesimin, örneğin Fugger ailesi bunlardandır, yaşam biçimleri ve ekonomik adımlarının temellendiği güdüler incelendiğinde haz, güç ve şeref gibi dini temelden yoksun bir takım saiklerle hareket ettikleri gözlenmektedir.¹⁴³ Braudel de bu görüşe katılmakta ve kapitalizmin doğuşunda rol oynayanların büyük tüccar sınıfı olduğunu ve bu sınıfın da yerleşik ve çoğunluk olan burjuvanın enerjisinden değil daha çok göçmen azınlıklardan beslendiğini ifade etmektedir.¹⁴⁴ Sombart da Weber'e göre maceracı kapitalizm tarafında yer alan Yahudilerin ekonomik başarılarının altında büyük bir coğrafyaya yayılmış ve her gittikleri yerde kendilerine yabancılar olarak davranılması olduğunu söylemektedir.¹⁴⁵

---

¹⁴² Sidney A. Burrell, "Calvinism, Capitalism, and the Middle Classes: Some Afterthoughts on an Old Problem", **The Journal of Modern History**, Vol. 32, No: 2, June 1960, pp. 134-138.

¹⁴³ Davis, **Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber**, s. 1108.

¹⁴⁴ "Braudel'e göre "kapitalist zihniyet" yerine, toplumdan söz etmek daha doğru olacaktır. Orta Çağ ve Modern Avrupa'nın siyasî kavgaları ve dinî tutkuları, yabancı haline getirilen çok sayıda bireyin cemaatlerden atılmasına; bu da onların azınlık olarak sürgüne gitmelerine yol açmıştır. Böylece bunları, tüccar olarak, servet yoluna atmışlardır. Dolayısıyla kapitalizmin doğuşunda "fetihi azınlıklar" rol oynamıştır ki bunlar büyük tüccarlardır. Bunlar ya milliyetleri (Yakışıklı Philippe veya I.François Fransa'sında veya II. Felipe İspanya'sında İtalyanlar), ya da farklı inançları sebebiyle (Yahudiler, Ermeniler, Banyonlar, Parsiler, Rusya'da Raskolinikiler veya Müslüman Mısır'da Hristiyan Kıptiler) yabancıdırlar." Tatar, "**Din ve Kapitalizm**", s.161.

¹⁴⁵ "Yahudiler zenginliğin avantajlarından yararlanmasını bilirken, Hristiyanlar hala başlangıç dönemi (İsa) yoksulluk idealine bağlı bir şekilde yaşıyorlardı. Yahudi ahlak teolojisinin aşırı uçlarda, ölçüsü kaçmış bir akılcılık öğretimi verdiği sırada Hristiyanlar arasında hala Aziz Pavlus ve Aziz Agostino'nun aşk dini geçerliydi. Yahudilerde kapitalizmin gelişmesine elverişli ahlaki tutum bin yıl önce oluşmuştu. Tarihsel anlamda uzun sayılabilecek bir zaman dilimi boyunca deneye deneye kapitalizme tamamen uyum sağladıklarındaysa Hristiyanlık dini konuyla ilgili derslere yeni başlamıştı. Bu durum Yahudiler lehine çok önemli bir avantaj oluşturmaktaydı çünkü kapitalist özellikler konusunda bütün Hristiyan halklara oranla üstün bir konuma geçmelerini sağlıyordu." Sombart, **Burjuva**, s.269.

Weber'e göre modern dönem kapitalistleri ile Reformasyon sonrası kapitalizm arasında büyük bir fark vardır. Dinin ateşleyici gücüne ihtiyacı kalmayan burjuva sınıfı madde ile olan imtihanını kaybederek ruhunu dünyaya satmış ve dünyevi zevkler peşinde koşmak maddi birikim ve ilerleme için yeterli amil hale gelmiştir. Diğer taraftan Weber'in macera kapitalisti olarak vasıflandırdığı Ortaçağın tüccar sınıfını Avrupa kapitalizmini kolonyalizm yolu ile yaymaya sevk eden amiller şan ve şöhet, macera, merak ve ulusal prestijdir. Bu sınıfın genel karakteristiği olan savurganlık, kumar düşkünlüğü, irrasyonalite, ticaret dışı amaçlar, milliyetçilik, din, nam salma ve görkemli bir hayat ise Weber'in çizdiği burjuva portresine göre modern dönem kapitalistleri ile daha çok ortak yana sahiptir. Orta çağ kapitalistlerinin birebir modern dönem işletmecilerine benzediğini söylemek tabii ki doğru olmaz.¹⁴⁶ Ancak hiçbir zaman tek bir tipin hüküm süremeyeceği kapitalist işletmeci karakterinde ana karakter özelliklerinin belirli bir süreç içerisinde yavaş yavaş evrilme göstermesi beklenirken bazı karakter unsurlarının ise insanlığın doğuştan gelen özelliklerine binaen sabit kalmasını beklemek gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Ortaçağ işletmecisi ile modern dönem işletmecisi birbirini takip eden iki ayrı dönemin, aynı ekonomik sistemin, kapitalizmin şekillendirdiği iki ayrı karakteridir. Aralarında tarihsel bağ kurmak ve aynı sürecin iki farklı döneme dair yansımaları olduğunu gözlemlemek zor değildir. Ne var ki bu iki karakterin arasına Weber tarafından yerleştirilmek istenen ve kapitalist ruhu taşıdığı iddia edilen burjuva karakteri bu iki karakterden de kopuk ve tarihsel bağları zayıf bir konumda kalmaktadır.

Niteliksel değişimin bireylerde tek tek vuku bulması sosyal yapı açısından bir önem ifade etmemektedir. Bu noktada Walker'in niteliksel ve niceliksel değişimler üzerindeki değerlendirmesi tekrar hatırlanmalıdır. Kişilerin zihinlerinde ortaya çıkan niteliksel dönüşüm ancak belli bir güce ulaştığı, ayrı bir sınıf bilincine eriştiği ve sosyal, siyasal ve ekonomik arenada ortak hareket mekanizmasını çalıştırdığı ölçüde toplum açısından bir anlam ifade edebilmekte ve Weber'in ifade ettiği anlamda bir ruhu temsil edebilmektedir. Bu açıdan feodalizme karşı burjuva sınıfının güç

---

¹⁴⁶ Rabb, "The Expansion of Europe and the Spirit of Capitalism", ss. 687-689.

kazanması ve bazı ekonomik ve siyasal kazanımlar elde etmesi her şeyden önce niceliksel bir değişimin adım adım gerçekleşmesine bağlıdır. Burjuva sınıfı bir anda ortaya çıkmamıştır. Kapitalizm gibi bir sistemi ortaya çıkaracak ruhu taşıyan bir sınıfın bu ruhun dönüşüm gücünü toplumsal alanda hayata geçirebilecek niceliğe ulaşabilmesi için bile oldukça aşamalı ve uzun bir sürece ihtiyaç vardır. Bu açıdan niceliksel anlamda yeni hiçbir şeyin bulunmadığı 16. yüzyılda kendi başına gerçekleşen niteliksel bir dönüşüm (Reformasyon ve kapitalizmin ruhu) ve bu dönüşümün doğurduğu niceliksel bir ilerlemeden (kapitalizm) bahsedilemez. Yüzyılların getirdiği siyasal ve sosyal birikimin ayrı davranış ve değer kalıpları taşıyan ayrı bir kimlik inşa etmesi için hem birey hem de topluluk alanında önce niceliksel ve ardından birbiri ile etkileşim içinde nitel ve nicel değişimler hep birlikte gerçekleşmiştir.¹⁴⁷ Değişimin nicel boyutunu kapitalizm temsil etmektedir, sosyal arenada bu sistemi taşıyan sınıf ise tabii ki burjuva sınıfıdır. Kapitalizm ekonomik bir model olarak girişimci sınıfın kişisel modelinin sosyal bir hareket kabiliyetine ve gücüne ulaşmasının ardından sosyal değişimi başlatmıştır. Dolayısıyla Protestan Reformu bir başlangıç, bir sebep ve bir etken değil, bir son, bir sonuç ve bir edildir. Reformasyon daha önce başlayan değişime yönelik bir tepkidir ve şehir hayatı ve iş bölümü içindeki rollerin yeniden dağıtımını içeren modernleştirilmiş bir etik tasavvurudur. Değişime, sabit kalan hiçbir sistemin karşı koymasının mümkün olmaması gerçeğinden hareketle Reformun, değişimin dini boyutu ile ilgili kiliseye karşı bir eleştiri olduğu söylenebilir. Reform kapitalizmi başlatmamış, kapitalizmin getirdiği dönüşüm gücü, kiliseye karşı Reformu başlatmıştır. Bu süreçte Weber'in burjuva sınıfını hâkim ve süreci yöneten aktör olarak görmesi gayet doğaldır ancak bu

---

¹⁴⁷ Henri See, bu açıdan Weber'in metodunun tek yönlü olduğunu söylemektedir. Weber, ona göre izole edilmiş tek bir tarihsel faktörün, tarihsel birtakım gelişmeler üzerindeki etkisini tek yönlü olarak incelemektedir. İzole etmiş olduğu niteliksel faktörün tarihsel gelişimini ve etkilediği iddia edilen niceliksel gelişimin daha önce o nitelik üzerinde etkide bulunmuş olabileceği ihtimalini denklem dışında bırakmaktadır. Weber, tezinde tek yönlü olarak şu soruyu sormaktadır: "Reform sonucu ortaya çıkan Kalvinizm ve Püritenizm gibi Protestan mezhepler kapitalizmin gelişimi üzerinde pozitif yönde etkide bulundular mı?" ve bu soruya, sıraladığı onlarca argümanın ardından "evet" yanıtını vermektedir. Ancak Weber'de Reformasyonun neden gerçekleştiği, ruhu taşıyıcı sınıf olarak gördüğü burjuvazinin nasıl oluştuğu, neden bu ruhu örneğin feodalizmin değil de burjuvazinin taşıdığı ve kapitalizmi etkileyen diğer faktörlerin ne olduğu ve bunların Reformasyon ile bağları çoğu zaman atlanan ya da üzerinde fazla durulmayan sorular olarak kalmıştır. Bkz.: Walker, "**Capitalism and the Reformation**", s. 5.

aktör Reformasyon ile iş ahlaki değişen ve iş yapış şeklindeki değişim ile ortaya çıkan verimlilik sonucu maddi ilerlemeyi sağlayan bir aktör değildir. Daha önceki yüzyıllarda yavaş yavaş evrilen maddi düzen sonucu belirli bir aşamaya geldikten sonra çevresindeki siyasi, sosyal ve dini çerçevenin darlığından bunalan ve daha geniş bir manevra kabiliyeti için tüm bu alanların dönüşüm sürecine katılımını isteyen, değişimi tetikleyen yani Reformu zorunlu kılan bir aktördür.¹⁴⁸

Hill'e göre de Protestanlık, toplumu çevreleyen demir kalıpların kırılmasını sağlamıştır ancak bu durum insanların ne Protestan oldukları için kapitalist, ne de kapitalist oldukları için Protestan olduklarını göstermektedir. Protestanlık zaten kapitalistleşme yoluna girmiş bir toplumda ortaya çıkmış olup sadece yeni değerlerin topluma egemen olması ve yayılmasını kolaylaştırmıştır. Protestanların tutumluluk, çok çalışma ve biriktirmeye verdikleri önemin hiçbir dini temeli yoktur; bu önem kapitalist sanayinin yerleşmekte olduğu bir toplumda gelişmekte olan yeni bir dini yorumun toplumdaki bu gelişmelere kulak vermesinin doğal bir sonucudur.¹⁴⁹

Reformasyonun başarıya ulaşmasında hâlihazırda mevcut olan tüccar sınıfın ve soyluların harekete verdikleri destek oldukça hayatidir. Burjuva sınıfının verdiği bu desteğin arka planında 14. yüzyıldan o tarihe kadar ellerinde biriktirdikleri maddi gücün siyasi ve sosyal arenada tezahürünün istenilen anlamda elde edilememesi ve ticari faaliyetin üretim ile ilişkilendirilememesi nedeniyle değersiz, tüccar sınıfının asalak ve alt düzey bir sınıf olarak görülmesi yatmaktadır. Baechler'e göre burjuva sınıfı kendini sadece kazanç elde etmeye adanmış ancak bu çabası nedeniyle horlanan ve dışlanan, gün geçtikçe daha da güçlenen ancak bu gücü ile siyasi ve sosyal planda herhangi bir aksiyon alamayan bir topluluktur. Bu topluluk taşıdığı gücün somut yansımalarını görememekten dolayı kendi içerisinde huzursuz ve karakter ve iş anlamında yaptığı işi meşru gören yeni bir değer sisteminin arayışı içindedir.¹⁵⁰ Febvre de Reformasyonu dini hissetmenin burjuvaca biçimi olarak tanımlamıştır. Adam

---

¹⁴⁸ McCormack, "The Protestant Ethic and the Spirit of Socialism", s. 270.

¹⁴⁹ Tatar, "Din ve Kapitalizm", s. 159.

¹⁵⁰ Jean Baechler, **Kapitalizmin Kökleri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2. bs., Ankara, İmge, 1994, s. 109.

Smith de aynı şekilde burjuva sınıfının Reformasyonu kullandığını ve din maskesi altında faaliyet gösterdiğini düşünmektedir.¹⁵¹

“Reformu veya ekonomik devrimi bir diğerinin doğrudan ve yalın bir nedeni olarak görmek kuşkusuz hatalı bir yaklaşımdır. Bunlar karşılıklı etkileşim içindeydi ve belli ölçüde güç birliği de yapmışlardı. Bununla birlikte, çoğu zaman biri diğerini kullanmaya çalışmış, zaman zaman da diğerinin girişimlerinin yarattığı sonuçlardan dolayı itibar kazanmış veya suçlanmış. Dönemi yaşayanlar kapitalizmin yükselişinin özellikle de kötü etkilerini fark etmişlerdi ve çoğunlukla yanlış bir saptama ile bunları Reforma yüklüyorlardı; ticaretin yeni hükümdarları ise, bir yandan kiliseyi yağmalarken, diğer yandan da Protestanlık maskesi ardına gizlenmeye çoktan beri hazır. Bu iki hareket, başka tarihsel güçler gibi, düşüncede kolayca ayırt edilebilirken, eylemde genellikle ayrılmaz biçimde iç içe geçmişti.”

Smith’in burjuva sınıfı ile Reformasyonun düşüncede değil sadece eylemde birliktelik yaptığını ifade etmesi bu iki tarihsel sürecin Weber’in iddia ettiğinin aksine ideal bir karakter oluşumunun tezahürü olan tam uyumlu bir mozaik olmaktan ziyade birbirine sadece siyaseten muhtaç ve ortak fayda gözeten bir birlikteliğe sahip olduklarını göstermektedir. Weber’in tezinde Reformasyonun burjuva sınıfı üzerindeki etkisi detaylı ele alınırken o dönemde yeni yeni oluşmaya başlayan işçi sınıfından çok söz edilmemektedir. Bir ideal karakter olarak ortaya koyulan iş ahlakının sadece burjuva sınıfını değil, işçi sınıfını da etkilemesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında burjuva sınıfının elde ettiği maddi gücü meşrulaştırmak ve siyasi ve sosyal dönüşüme uhrevi zemin hazırlamak üzere Reformasyonu kullandığı gibi aslında yanlış yorumlanan iş etiğinin çalışanlar üzerindeki gerçek etkisini de kullandığı görülmektedir. Protestan iş ahlakı serveti meşrulaştırmamakta, Tanrı’nın davet ettiği işte, onun rızasını kazanmak, topluma hizmet etmek ve düzeni korumak için çok çalışmayı vaaz etmektedir. Dünyevi başarı Tanrı’nın takdiridir ve ne kurtuluşun bir göstergesidir ne de determinist bir yaklaşımla çok çalışmanın kesin bir sonucudur. Tanrı’nın inananlardan sadece

---

¹⁵¹ Lucien Febvre, **Rönesans İnsanı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge, 1995, s. 113.

çağrıldıkları göreve koşmalarını beklemesi, görelî olarak zor şartlarda yaşayan çalışan kesimi şartlara aldırmaksızın bir görev ve ibadet bilinci ile vazifelerini yerine getirmelerine, işlerinde sebat etmelerine ve düzeni korumaya yönlendirmektedir. Bu yönlendirme kapitalist sınıf açısından işlerin düzenli yürümesi ve işçilerin her türlü sömürüye karşı itaatkâr olması yolunda kullanılmıştır.¹⁵²

1.2.4. Yapılan Ampirik Çalışmalar

Gaede'e göre bu konu ile ilgili yapılan ampirik çalışmaların sonuçlarının tamamı kullanılan/seçilen bağımsız değişkenlere göre çeşitlilik göstermektedir. Sosyoekonomik kazanımlar üzerinde etkili olan bağımsız değişkenler üzerinde bir uzlaşma sağlanmadan ve çalışmalarda kullanılan bu değişkenler ile ilgili net açıklamalara başvurulmadan sağlam ve tutarlı sonuçların elde edilmesi mümkün değildir. Örneğin, yapılan ampirik çalışmalarda bireylerin verili sosyal konumları, söz gelimi babalarının hangi sosyal gruba bağlı bulunduğu, etnik ve ırk temelli mensubiyetleri, göçmen bir ailenin kaçınıcı kuşağından oldukları, yaş grupları ve benzeri dışsal değişkenler, ampirik çalışmanın kontrol grubu içindeki ağırlıklarına göre çalışmanın sonucuna etki edebilmektedir. Yapılan ampirik çalışmaların metodolojik açıdan aynı zemine oturmamaları, sonuçları itibariyle Weber'in tezinin doğrulanması ya da yanlışlanması yönünde yol gösterici olmalarını engellemektedir.¹⁵³

---

¹⁵² Hudson ve Coukos, "The Dark Side of the Protestant Ethic: A Comparative Analysis of Welfare Reform", s. 4.

¹⁵³ Gaede, yaptığı çalışmada içlerinde Lenski, Mayer&Sharp, Greeley, Goldstein ve Schuman gibi bu alanda önemli ampirik çalışmalar yapmış akademisyenlerin çalışmalarını kullandıkları kontrol gruplarının yukarıda bir kısmı verilen on adet bağımsız değişkene göre nasıl bir çeşitliliğe sahip olduğunu incelemiştir. Varılan sonuç, bu araştırmaların sonuçlarının kullandıkları kontrol gruplarının sosyo ekonomik çeşitliliğinden büyük ölçüde etkilendiği yönündedir. Bkz.: Stan Gaede "Religious Affiliation, Social Mobility, and the Problem of Causality: A Methodological Critique of Catholic-Protestant Socioeconomic Achievement Studies", **Review of Religious Research**, Vol. 19, No: 1, Autumn 1977, pp. 54-62.

Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix, David McClelland, Albert Mayer ve Harry Sharp gibi araştırmacılar Protestanlık ve Katoliklik arasında ekonomik alanda yapılan karşılaştırmalarda kontrol grubunun özelliklerinin göz ardı edilmesinin sonucu değiştirdiğini ortaya koymuşlardır. Lipset ve Bendix, 1960 yılında yayınlanan araştırmalarında Protestanların toplumda Katoliklere göre daha yüksek pozisyonlara sahip olduklarını ancak etnik faktörlerin devre dışı bırakılması durumunda aradaki farkın ortadan kalktığını bulmuşlardır. Bu iki grup arasındaki fark dini tercihlerin farklılığından değil, etnik özelliklerin farklılığından kaynaklanmaktadır. McClelland ise yaptığı araştırmada ampirik çalışmalarda kullanılmak üzere Protestan ve Katolik grupları temsil kabiliyeti en yüksek olan kitlenin nasıl belirleneceği sorusu üzerinde durmuştur. McClelland'a göre bu soru çok önemlidir çünkü yapılan incelemeler Weber'in tezinin sadece en yüksek statü gruplarında, örneğin ABD için entegrasyon oranı ve ekonomik gelişmişliği yüksek olan kuzeydoğu bölgesinde geçerli olduğunu ve esasen bu bölgenin Weber'in tezinde ele almış olduğu bölge ile de benzer özellikler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Mayer ve Sharp, 1962 yılında yayınlanan çalışmalarında dokuz bin kişinin katılımıyla gerçekteştirilen bir anketin sonuçlarını paylaşmışlardır. Anket sonuçlarına göre statü seviyelerine, gelir durumlarına, meslek gruplarına ve eğitim seviyelerine göre yapılan karşılaştırmada Katoliklerin Protestanlara göre geride olduğu görölmektedir. Diğer taraftan yazarlar sonuçların anket katılımcılarının hayatlarına başladıkları verili koşullar dikkate alınmadan değerlendirilmesini yanlış bularak ailelerin meslekleri, eğitim seviyeleri ve gelir durumlarını, kişilerin ise kırsal alanda mı yoksa mı şehirde mi dünyaya geldiği ve benzeri kriterlere göre tekrar değerlendirmiş ve sonuçlar temel alınan kriterlere göre oldukça değişmiştir.¹⁵⁴

Weber de olduğu gibi onu izleyen birçok çalışmada iş tanımını ve meslek üzerine daha çok felsefi yorumlara başvurulmuş ve genelleyici ifadeler üzerinden model kurulmaya çalışılmıştır. İş değer ve ahlakı üzerine özellikle Weber'in tezi için de önem ifade eden işçiler üzerinde yapılan araştırmalar oldukça farklı perspektifler ortaya koyarken

---

¹⁵⁴ Andrew Greeley, "The Protestant Ethic: Time for a Moratorium", **Sociological Analysis**, Vol. 25, No: 1, Spring 1964, s. 24.

Weber'in tezinde olduğu gibi pratik gözlemlerden ve bu çeşitlilikten uzak tek bir meslek algısı ve iş değeri sisteminden bahsetmek sağlıklı bulunmamıştır. Örneğin, 1955 yılında Morse ve Weiss tarafından yapılan bir çalışmada Amerikan orta ve üst sınıfına mensup insanların mesleklerine karşı olan yaklaşımlarının Protestan iş ahlakına yakın olduğu gözlemlenirken, alt sınıf işlerde ise mesleklerin kötülük kaynağı olarak tanımlandığı tespit edilmiştir. Buchholz ise yaptığı araştırmanın sonucu olarak yaşa, meslek türüne ve eğitim seviyesine göre farklılaşan 5 iş değer sistemi bulunduğunu ifade etmektedir. Furnham ise Protestan iş etiğinin kendi bünyesinde 7 farklı değer sistemini taşıdığını iddia etmektedir. Cokley'e göre ise ABD'de öğrencilerin Avrupa ve Afrika kökenli olmalarına göre mesleklere yaklaşımları değişmektedir ve ayrıca toplumda sosyal sınıfların Protestan iş etiğine karşı olan tutumları birbirinden çok farklıdır. Bu çalışmaların tamamının ortaya koymaya çalıştığı ana fikir Protestan iş etiğinin piyasada mevcut meslek ahlakı yaklaşımlarından sadece bir tanesi olduğu ve bir çok topluluk için ise dominant yaklaşım olmadığıdır.¹⁵⁵

Bernard Rosen, 1959 yılında gerçekleştirdiği "Race, Ethnicity, and the Achievement Syndrome" adlı çalışmada çocukların yetiştirilme tarzlarına göre ne kadar özgürlükçü ve hayata karşı başarıma isteği ile dolu bireyler olduklarının farklılaşım farklılaşmadığını araştırmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre Yunan, Yahudi ve Protestan çocuklar Fransız, Kanadalı ve İtalyan çocuklara göre özgürlüklerini daha erken yaşta edinmekte ve hayata karşı mücadele ve başarı istekleri daha fazla olmaktadır. Rosen ulaştığı sonuçları genelde etnografik sebeplerle izah etmeye çalışmış ancak Weber'i referans göstererek İtalyan ve Fransızlara yönelik çıkan sonuçlarda Katolik kilisesinin etkisinin kısmen de olsa olabileceğini ifade etmiştir.

---

¹⁵⁵ Virgil Smith ve Yvonne S. Smith yaptıkları çalışmada aşağıdaki çalışmalara dayanarak bu bilgileri vermektedir: (Morse, N. and Weiss, R., "The function and meaning of work and the job", **American Sociological Review**, Vol. 20, 1955, pp. 191-8.), (Buchholz, R., "An empirical study of contemporary beliefs about work in American society", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 63, 1978, pp. 219-27.), (Furnham, A., "A content, correlational, and factor analytic study of seven questionnaire measures of the Protestant work ethic", *Human Relations*, Vol. 43, 1990, pp. 383-99.), (Cokley, K., Komarraju, M., Pickett, R., Shen, F., Patel, N., Belur, V. and Rosales, R., "Ethnic differences in endorsement of the protestant work ethic: the role of ethnic identity and perceptions of social class", *Journal of Social Psychology*, Vol. 147 No: 1, 2007, pp. 75-89.) Bkz.: Smith ve Smith, "**Bias, History, and the Protestant Work Ethic**", s. 286.

Diğer taraftan araştırma sonuçlarına göre dinin hayata karşı başarı ve özgürlük seviyelerinde tek belirleyici neden olarak gösterilemeyeceğini, Katolik ve Protestan mezheplerinin farklı kolları için farklı sonuçlar çıkabildiğini, burada daha belirleyici olan unsurun ulusal arka plan olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁶

1965 yılında Ball tarafından yapılan çalışmada Weber'in tezi için büyük önem ifade eden Reformasyon ile Hıristiyan dünyada rasyonel kontrol mekanizmalarının güç kazandığı tezi, geliştirilen bir yöntem ile Katoliklik ve Kalvenizm arasında rasyonalite açısından fark olup olmadığı ölçülerek sorgulanmıştır. Weber, Protestanlığın asketizmi manastır hücrelerinden dünyaya taşıyarak sadece keşişlerin değil tüm inananların kendi hayatları için bir keşişin saniyelerini ölçen dikkati, dakikliği, öz disiplini, iç muhasebesi, tavizsiz duruşu ve hesap verilebilirliğini prensip olarak kabul ettiklerini ve dolayısıyla çağrıldıkları kutsal meslek görevlerinde bu rasyonel ve öz disiplinli yaklaşımı uyguladıklarını iddia etmektedir. Ancak Weber'in o dönemde elinde bir ölçüm mekanizması bulunmadığı için, her ne kadar çeşitli coğrafyalar açısından tartışmalı da olsa ticari başarıyı söz konusu rasyonalite yükselişi için bir gösterge saymıştır. Şüphesiz ticari başarının daha önce de ifade edilen birçok dış etkene bağlı olduğu, sadece rasyonaliteye bağlı olmadığı ve rasyonalite için oldukça dolaylı bir gösterge olacağı bilinmektedir. Ball, yaptığı çalışmada Weber'in elinde mevcut olmadığını iddia ettiği ölçüm mekanizmasını kullanmıştır. Bu yöntem, bir anket üzerinden hedef kitle ya da grupların "kişisel güçsüzlük" (personal powerlessness) seviyelerinin ölçülmesini ve bu endeks ile ters orantılı kabul edilen rasyonel kontrol gücünün seviyesinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.¹⁵⁷ Yapılan anket sonuçlarına göre Weber'in tezinde iddia ettiği gibi Kalvenistlerin Katoliklere

---

¹⁵⁶ Greeley, "**The Protestant Ethic: Time for a Moratorium**", s. 21.

¹⁵⁷ Kişisel güçsüzlük, "kişinin kendi çabası ve iradesi ile çevresinde gerçekleşen olayların sonuçlarının istediği yönde gerçekleşmesini sağlama ihtimali" olarak tanımlanmıştır. Kontrolün bizatihi rasyonalite ve iradi nedensellik olarak tanımlanması yani rasyonel kontrolün, kişinin çevresindeki olaylar ile iradi gücü arasındaki nedensel bağlantı ile doğru orantılı olması kişisel güçsüzlük ile rasyonel kontrolün ters orantılı olduğunu göstermektedir. Kişi çevresi üzerinde ne kadar az etki sahibi ise rasyonel kontrol seviyesi o kadar düşüktür. Kişisel güçsüzlüğü ölçmek için geliştirilen ankette katılımcılardan "İyi bir iş sahibi olmak temelde doğru zamanda doğru yerde olmaya bağlıdır" ve "Bir kişinin geleceği, büyük oranda kaderin kendisi için neler getireceğine bağlıdır" gibi cümlelerin notlanması istenmektedir. Bkz.: Donald W. Ball, "Catholics, Calvinists, and Rational Control: Further Explorations in the Weberian Thesis", *Sociological Analysis*, Vol. 26, No: 4, Winter 1965, pp. 181-188.

nazaran çok yüksek bir rasyonel kontrol gücüne sahip oldukları doğrulanmamış, hatta küçük bir oranla dahi olsa Katoliklerin rasyonel kontrolde daha ileride oldukları gözlenmiştir. Anket sonuçlarına göre Katoliklerin %53'ünde rasyonel kontrolün yüksek olduğu gözlenirken, bu oran Kalvenistlerde %50'dir. Katoliklerde kiliseye sık devam ettiğini söyleyen kesimde rasyonel kontrol oranı %59'a çıkarken, Kalvenistlerde kiliseye olan bağlılık oranı değiştirmemektedir. Anketin bir diğer ilginç sonucu ise sınıf farklılıklarına göre Katolik ve Kalvenistlerde rasyonel kontrolün değişim yönüdür. Orta ve üst sınıfa ayrıca bakıldığında Katoliklerde rasyonel kontrol gücünün arttığı ve %58'e çıktığı görülürken, orta ve üst sınıf Kalvenistlerde bu oran %49'a düşmektedir. Bu durum ticari başarı göstermiş ve toplumda statü olarak ortalamanın üzerine çıkmış olan bir Kalvenistin rasyonel kontrol gücünün ortalamanın altında olduğunu göstermesi açısından Weber'in iddiası ile en fazla çelişen kısımdır. Ayrıca ticari başarının rasyonelitenin bir göstergesi olması açısından bir ölçüt olarak kabul edilemeyeceği iddiasını güçlendirmektedir. Çünkü rasyonelitenin bir sonucu olarak gösterilen ticari başarıya ulaşmış olanların rasyonel kontrol güçlerinin ortalamanın altında olması ortaya büyük bir çelişki çıkarmaktadır.¹⁵⁸

Hristiyan mezheplerinin ekonomik hayata etkisi üzerine yapılan bir diğer araştırma 1956 yılında Mack, Murphy ve Yellin tarafından yapılmıştır. Araştırmada Katolik ve Protestan inançlarının insan davranışını farklı yönde etkileyecek kadar ayırışıp ayırışmadığı sorgulanmıştır. Rastgele seçilen 2.205 adet erkek denek üzerinde yapılan incelemede sonuç olarak kayda değer bir ayırışmaya rastlanmadığı görülmüştür. Ayrıca deneklerin gelir durumları, hangi mesleklere yöneldikleri, kuşak içi ve kuşaklar arası meslek mobilizasyonları da karşılaştırmalı incelenmiş ve iki mezhep arasında önemli bir farklılığa rastlanmamıştır.¹⁵⁹

Gerhard Lenski tarafından 1961 yılında yayınlanan çalışmada yedi temel sonuca ulaşılmıştır: 1) İşçi sınıfından orta sınıfa geçiş Protestanlarda Katoliklerden daha çok

---

¹⁵⁸ Ball, a.g.e., s. 186.

¹⁵⁹ R. W. Mack, R. J. Murphy ve S. Yellin tarafından yapılan araştırmanın sonuçları "The Protestant Ethic, Level of Aspiration and Social Mobility" isimli makale ile Amerikan Sociological Review dergisinde yayınlanmıştır. Bkz.: Greeley, "The Protestant Ethic: Time for a Moratorium", s. 21.

gözlenen bir olay değildir (Sosyal mobilizasyon aynı derecededir.). 2) Protestanlar ve Katolikler arasında dünyevi hırs açısından bir fark bulunmamaktadır. 3) İşlerine yönelik kötü davranış ve yaklaşımlar Katoliklerde Protestanlara göre daha fazla değildir. 4) Kendi işinde çalışma oranları Katolik ve Protestanlarda hemen hemen eşittir. 5) Taksitle satın almayı reddetme oranında Protestanlara göre Katolikler lehine çok küçük bir fark bulunmaktadır. Katolikler aynı zamanda bütçelerine riayet etmede küçük bir farkla öndedir. 6) Tasarrufu teşvik etmede Katolik ve Protestanlar arasında fark bulunmamaktadır. 7) Katolikler de Protestanlar kadar Tanrı'nın ekonomik çabayı desteklediğine inanmaktadır.¹⁶⁰

Weber'in Protestan etiğinin oldukça fazla tartışmalı nokta barındırması, düşünce yapısındaki Alman İdealist felsefenin bir tezahürüdür. Alman İdealist felsefe tarihsel yasaları ve somut olayların gözlemlenebilir sebep-sonuç ilişkilerini reddetmekte, bunun yerine tarihi ideal tipler üzerinden kavramsallaştırmaktadır. Tarihsel gerçekler ve kavramlar arasındaki ilişki değişken olabilmekle birlikte, ideal tiplerin tarihte doğrudan bir karşılığının bulunması zaruri değildir. Weber de aynı şekilde bir ideal tip üzerinden tarihsel bağlamlar oluşturarak ve kavramsallaştırmalar ile belli bir model üzerinden sebep-sonuç ilişkileri kurarak tarihsel bir dönemi izah etmeye çalışmıştır. Tarif ettiği ideal tipin tarihte doğrudan bir karşılığı gösterilememektedir. Diğer taraftan sonuç itibarıyla ortaya attığı tezin keskin sınırları ve kararlı sonuçları bulunduğunu söylemek de mümkün değildir. Protestan etiğinin kapitalizmin üzerindeki etkisinin sınırları ve bu alanda tarihsel seyri ne kadar değiştirdiği üzerine Weber hiçbir zaman net ifadeler ortaya koymamıştır.¹⁶¹

Means, 1965 yılında yazdığı makalede Weber'in tezinin “kabul edilmiş kuram”ların (received doctrine) temel karakteristiğini gösterdiğini söylemektedir. Tezin mantıksal yapısı, üzerine kurulu olduğu tarihsel veriler ve sosyolojik ve tarihi araştırmalar üzerinden tartışılması yerine ikiye ayrılmış kanaat kampları üzerinden tartışılması ve bir kısım akademisyen tarafından genel kabul görmesi kabul edilmiş kuram olduğunu

---

¹⁶⁰ Greeley, “**The Protestant Ethic: Time for a Moratorium**”, s. 25.

¹⁶¹ Smith ve Smith, “**Bias, History and the Protestant Work Ethic**”, s. 291.

göstermektedir.¹⁶² Yine de tez üzerindeki teorik ve ampirik tartışmalar kesintisiz devam etmiştir. Yapılan onlarca araştırmadan ve tartışmalardan sonra ekonomi tarihçileri Weber'in tezine karşı çeşitli alanlarda açılan cephe savaşlarını kazanmış olmalarına rağmen bir bütün olarak savaşı kaybetmiş görünmektedirler. Ortaya koydukları etkileyici kanıtlar tam tersini gösterse de genel kanaat kapitalizm ve Protestanlığın birbiri ile kader ortaklığı yapmış olduğu yönündedir. Bu noktadaki kanaat o denli ağır basmaktadır ki bu inanışın sahiplerine göre eğer kapitalizm ve Protestanlık birlikte yükselmemişlerse çöküşleri mutlaka birlikte olacaktır.¹⁶³

Weber'in tezinin Marx'ın dini akımların endüstriyel ve ekonomik düzenin basit bir yansımından ibaret olduğunu söyleyen tezinin aksine dinin bir faktör olarak tamamen edilgen olmayan, tarihsel süreçte belirleyici olan tarafına temas etmek istediği iddia edilebilir. Her ne kadar Weber'in tezinde yer aldığı haliyle olmasa da dini inançların insan eylemleri açısından gayet motivasyonel ve harekete geçirici olduğu bir gerçektir. Protestanlığın kapitalizm üzerinde etkisinin olması da bu açıdan normaldir. Weber'in tezi ise sadece ortaya konulduğu hali ile değil, yüzyıl boyunca akademide oluşturduğu intiba açısından da ele alındığında¹⁶⁴, asketik Protestanlığın kapitalizme giden yolda gerek şart olduğu fikri ve bu ilişkiyi tek yönlü ele alması açısından yanlıştır. Üstelik çizilen ideal burjuva tipolojisi haricinde bu tek yönlü ilişkinin tarihsel dayanakları, işleyiş biçimi, coğrafi etki alanları ve kronolojik süreci

---

¹⁶² Means, "Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine", s. 1-2.

¹⁶³ McCormack, "The Protestant Ethic and the Spirit of Socialism", s. 268.

¹⁶⁴ Weber'in tezi ile oluşturduğu etkinin ikiye ayrılmasının nedeni Weber'in eserinde "kapitalist ruhun, yalnızca reform düşüncesinin kesin tesirlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu ve bir ekonomik sistem olarak kapitalizmi reform hareketinin yarattığını öne süren saçma ve gerçek dışı bir tezi savunmak gibi bir niyetimiz de yoktur. Çok önemli bazı kapitalist iş örgütlenmesinin, reform hareketinden çok daha öncesinden var olduğunun biliniyor olması, böyle bir iddiayı çürütmek için yeterli bir kanıttır." demiş olmasıdır. Weber'in bu ifadesinden yola çıkarak, onun tezinin amacının sadece dini unsurların önemine işaret etmek olduğunu iddia etmek Weber'in tezinin sosyoloji ve ekonomi bilimi içerisindeki yerini hafife almak anlamına gelmektedir. Nitekim her ne kadar Weber, kapitalizmin daha önceki dönemlerde de var olduğunu kabul ediyor görünse de bu dönem kapitalizmini çıkarıcı ve maceracı olarak nitelemekte, bu oluşumları ise geri kalmış bir döneme ait görmektedir. Weber'in kapitalizm tanımındaki muğlaklık, ideal formun başlangıç tarihini 16. yüzyıl olarak belirlemesi ve din-madde ilişkisinde tek yönlü bir kurguya yer vermesi Reformasyona atfettiği önemin yukarıdaki cümlelerin çizmeye çalıştığı sınırlardan daha ileri bir noktada olduğunu göstermektedir. Bilim dünyasındaki yaygın kanaat de böyle olmuş, dolayısıyla Weber'in tezi tarihte en çok tartışılan tezler arasına girmiştir.

açık bir şekilde izah edilmemiştir. Her ne kadar tezinin içerdiği eksik yönlerin idrakinde de olsa Weber'in kullandığı yöntem ve kendisinden sonra tezi ile ilgili tartışmanın evrildiği alan bu tezin kabul edilmiş kuram mertebesine yükselmesine neden olmuştur. Söz gelimi Sabri Ülgener'in Weber'den 50 yıl sonra aynı yöntemi eksiklikleri ile birlikte kullanarak farklı bir coğrafya için yine tartışmalı sonuçlar doğuracak bir tez ortaya çıkarması ve bu tezin de kabul edilmiş kurama dönüşmesinde Weber'in tezinin çok daha önce bu payeyi almış olmasının rolü büyüktür.

İKİNCİ BÖLÜM:

İKTİSADİ ZİHNİYET OLUŞUMU VE ÜLGENER

Sabri Ülgener'in iktisadi zihniyetin oluşumunda genelde din, özelde ise İslam ve Tasavvuf başlıklarının etkisi üzerine 1951 yılında ortaya attığı tez¹ birçok yönden Max Weber'in tezi ile benzerlik göstermektedir.² Yaptığı çalışmalar ile zihniyet araştırmalarını Türk sosyal bilimler geleneğine dâhil eden Ülgener, Weber'in kapitalizmin doğuşuna dair yaptığı sosyolojik analizin bir benzerini kapitalizmin neden gelişemediğini açıklayabilmek için Osmanlı toplum yapısına uygulamıştır.³

Ülgener çalışmasının ön-kavram ve araçlarını kendi katkıları olmakla birlikte başta Max Weber olmak üzere çağın önde gelen din ve kültür sosyologlarına borçlu olduğunu ifade etmektedir.⁴ Yöntem açısından aralarındaki benzerlikler⁵ göz önünde

---

¹ Ülgener'in iktisadi zihniyet başlığı altında incelenen fikirleri "İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri" ismiyle 1951 yılında yayınlanmıştır. Ülgener, bu çalışmanın ardından 1951 yılında yazdığı Tarihte Darlık Buhranları ve 80'li yıllarda yayınladığı Zihniyet ve Din; Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler ile birbirini tamamlayan diğer önemli çalışmalara da imza atmıştır. Ülgener'in çalışmaları Türkiye'de Din Sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar arasında büyük yer tutmaktadır. Özellikle 1940'lı yıllara kadar bu alanda çok az sayıda eser verilmişken, 1950'den sonra Ülgener'in büyük katkıları ile sosyologların konuya ilgisi oldukça artmıştır. Bkz.: İzzet Er, "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S:1, Y:1, 1986, s. 130.

² Bu noktada benzerlikten de öte bir etkileşim ya da bir çalışma metodunun ve bu metod sonucu ortaya çıkan fikriyatın daha da ileriye taşınması söz konusudur. Hatta Ahmet Güner Sayar'a göre Weber'in tezinin ileriye götürülerek Türk-İslam toplumuna uygulanması Ülgener sayesinde gerçekleşmiştir. Bkz.: Ahmed Güner Sayar, **Ülgener Yazıları**, İstanbul, Derin, 2006, s. 29.

Ülgener'in İstanbul Üniversitesi'ndeki Alman Hocalar ile münasebeti sayesinde edindiği Weber ilgisi bir ömür sürdüreceği akademik konu ve kulvara zemin teşkil etmiştir: "Alman hocalar ile yaptığı sohbetler onu Weber'e götürdü. Weber'in Protestan ahlakı ile kapitalizmin doğuşu arasında kurduğu köprüyü benimsedi. Artık ne yapacağı kafasında şekillenmeye başlamıştı. Model kurmada Weber'in ayak izlerini sürerek anlamaya dayalı yöntemle kapitalistleşememe olgusunu Osmanlı asırlarında araştırmak, Ülgener için hayat boyu sürdüreceği akademik bir proje olacaktır." Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 63.

³ Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:36, Mart 2007, s. 36.

⁴ Sabri F. Ülgener, **Zihniyet ve Din**, İstanbul, Derin, 2006, s. XX.

⁵ Ülgener'e göre özellikle Werner Sombart ve Max Weber'in çalışmaları iktisat tarihi araştırmalarında bir çığır açmış ve Karl Marks'ın sadece maddi amillere yer verdiği monist çerçevesine bir meydan okuma biçiminde gelişmiştir. Sombart'ın ekonomik sistemi anlamada kullandığı üçlü etken (zihniyet, hukuk, teknik) yaklaşımına değer veren ancak yöntem olarak yetersiz bulan Ülgener, araştırmacının konunun niteliğine göre birden fazla yöntem kullanmasının gerekliliğini ortaya koyan Weber'in anlayıcı yöntemini benimsemiştir. Bkz.: Özkiraz, **Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**, s. 37.

bulundurulduğunda Max Weber'in tezine ekonomi, sosyoloji ve tarih biliminin temsilcileri tarafından yüzyıldır yöneltilmekte olan birtakım eleştirilerin Sabri Ülgener'in tezi için de geçerli olup olmayacağı önemli bir sorudur. Bu soruyu yanıtlayabilmek için öncelikle Sabri Ülgener'in tezi detaylı bir şekilde ele alınmalı, ardından Weber'in tezi ile benzer olduğu ve ayrıştığı yönler değerlendirilmeli ve son olarak Weber'e yöneltilen eleştirilerin Ülgener'deki yansımaları gözlenmelidir.

2.1. Ülgener'de Kavram-Metod

Ülgener'in zihniyet araştırmalarında kullanmış olduğu yaklaşıma değinmeden önce en temel iki kavram –iktisat ahlakı ve iktisadi zihniyet- arasındaki farkın izahı gerekmektedir. Nitekim Ülgener'e göre Doğu toplumunun yaşamış olduğu iktisadi geri kalmışlığın arka planında bir takım somut faktörlerin yanı sıra nesilden nesle aktarılan ve topyekûn toplumun eşya ile olan irtibatının rasyonelitesini kurgulayan bir zihniyet yatmaktadır. Bazı dönemlerde görülmektedir ki dinden beslenen geleneksel iktisadi ahlak çalışmaya, üretmeye ve insanın içinde barınan iradeyi somutlaştırmaya ne kadar açıksa toplumun yaşadığı zihniyet tam tersi olarak üretimden uzak, hantal ve madde ile ilişkisini gösteriş gibi irrasyonel hislere dayandırıyor olabilmektedir.⁶ Bu durum ahlak ve zihniyet arasındaki farkı ortaya koyma noktasındaki gereksinimi göstermektedir. Ülgener'e göre ahlak uyulması istenen norm ve hareket kurallarının toplam ifadesidir; zihniyet ise bu ahlakın tarihsel süreç içerisinde bulunduğu kanallardan gerçek hayata olan aksülameli, bizatihi yaşanan değer ve inançların toplamıdır. Ülgener, iktisadi zihniyetin tanımını en basit haliyle şu şekilde yapmaktadır⁷:

---

⁶ Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 8.

“Örneğin, bir yanda Hz. Muhammed'in çalışma önerileri ve Cuma Suresi'nde çok net belirtilen çalışma hayatına katılma ilkesi, bir yanda çalışmaktan çok da hoşlanmayan görelî olarak bireysel ve toplumsal ölçekte fakirlik yaşayan bir kültürel görüntü. Zihniyetten kast edilen budur: Özgün bilginin zamanla başka bir nitelik kazanarak toplum hayatında işlev kazanması ve geleneksel olarak devreye sokulması.” Durdun Ayan, “İslam Tasavvuf Zihniyetinin Yoksulluğu Teşvik İşlevi Var mıdır? Edebi Metinlerden Bazı İzlenimler”, **Yardım ve Dayanışma Dergisi**, C.1, Y:1, S:1, Ocak-Haziran 2010, s. 60.

⁷ Sabri F. Ülgener, “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S: 3-4, 1941, s. 357.

“Fertlerin iktisadi faaliyet tarzına müessir olan (veya hiç değilse o faaliyete ahlaken meşruiyet imkânlarını temine çalışan) tasavvurların, ideallerin, ahlak düsturlarının heyeti umumiyesi “ekonomi zihniyeti” ismini verdiğimiz muayyen bir ruhi haleti ortaya çıkarır.”

Ülgener bir başka eserinde iktisadi zihniyet için daha genel bir tanım ortaya koyar:⁸

“İktisat süje veya şulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!”

Ahlak, toplumun ideal olarak kabul ettiği değerleri göstermekte ancak gerçekte neyin yaşandığını, bu değerlerin pratik sahaya ne kadar yansıtıldığını göstermemektedir.⁹ Zihniyet, dünyaya ve dünya ile olan ilişkilere yönelik içten doğru bir tavır alıştır; bu noktada tavır ve aksiyon planına dökülememiş dışa boşalma imkânı bulamayan içe gömülü hisler ve fikirler zihniyet kapsamına girmemektedir. Bu nedenle zihniyet insana özgü içsel bir anlama sahiptir. Diğer taraftan iktisat ahlakının belli bir aksiyon kurallarının bütünü olarak, yerine göre emredici bir faktör hüviyetinde ne olması gerektiğini yani normu anlattığı görülmektedir.¹⁰

Zihniyet araştırmacıları için bu farkın önemi büyüktür. İdeal ile pratiğin ayrılması ve zihniyet olarak pratik yaşantının temel alınması zihniyet araştırmacısının dayandığı tüm kaynakları, tarihi olayları, incelediği tarihsel kesit ve toplumsal katmanı bütünü ile değiştirecektir. Bunun için öncelikle toplumsal katman ayrımının sağlanması adına tavan ve taban ikileminin izahı gerekmektedir.

---

⁸ Sabri F. Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzmler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 14.

⁹ Sabri F. Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, Derin, 2006, s. 15-16.

¹⁰ Cumhuriyet, Mumcu “Sabri Ülgener’in Kaleminden İktisat Zihniyeti”, (Çevrimiçi) <http://www.turktrade.org.tr> (Türkiye Dış Ticaret Derneği Resmi Web Sayfası), 18 Ocak 2014.

2.1.1. Tavan ve Taban ve İktisat Ahlakı

Ülgener'e göre dinin farklı mezhep ve kollarının muamelat üzerindeki tartışmaları, pratik üzerinde hiçbir etkisi olmayan ve gündelik yaşantıda kendisini hissettirmeyen, dolayısıyla Ülgener'in konusu dâhilinde olmayan tartışmalardır. Tavanda yani ulema katında süregiden bu tartışmalardan bağımsız bir hayat süren tabanın günlük tavır ve davranışları, farklı bir mertebede vücut bulan iktisadi zihniyete göre şekillenmektedir.¹¹ Tavan, elit ve kalifiye ancak kendi içine kapanık bir kitleden oluşmakta, nas ve içtihat tartışmalarının daha geniş bir kitle olan tabanın davranış biçimlerine yoğun etkide bulunmasını sağlayacak araçlardan yoksun bulunmaktadır. Zihniyetin nasıl ve hangi şartlarda oluştuğu sorusuna Ülgener, uzun bir süre üst katlarda yani tavanda şekillenen fikirlerin zaman içerisinde derece derece ve özünden farklılaşmış bir biçimde alt katlara sızması ve yayılması şeklinde cevabını vermektedir.¹² Bu açıdan bir dönemin iktisadi zihniyetini idrak etmek için dinin üst kurumlarının sadece o dönemdeki iktisadi içtihat ve ahlak kurallarına değil, belki daha da fazla önceki dönemlerden o döneme kadar kademe kademe tabana akseden, sızan ve yayılan fikirlere, bu fikirlerin alt kademedeki oluşturacağı değer ve davranış biçimlerine ve bu oluşuma aracılık eden kanallara bakmak gerekmektedir.¹³ Dinin iktisadi kural ve kaideleri yerine iktisadi zihniyete yoğunlaşılmasının sebebi, birincinin kitabi, ikincinin ise fiili olmasından kaynaklanmaktadır. Kitabi olanın

---

¹¹ “Muayyen bir devirde muayyen bir yaşayış idealini telkine çalışan kaide ve düsturları ihtiva eden iktisat ahlakı ile fertlerin her günü iktisadi faaliyetlerinde gerçekten takip ettikleri yaşayış davranış kaidelerini birbirinden ayırmak lazım gelir. Normatif ahlak kitaplarından bir devrin hakiki iktisadi zihniyeti ancak dolayısıyla istidlal edilebilir. Böyle bir tefrikan haklı olarak büyük bir ehemmiyet veren müellifin kitabının ana planını hazırlarken bu esasa sadık kaldığı görülmektedir.” Ömer Lütfü Barkan, “Bibliyografya”, (Çevrimiçi), <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuifm/article/viewFile/1023007420/1023006924>, 14 Aralık 2013, s. 167.

¹² Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. XXI.

¹³ “Ülgener, Weber'e atfen yaptığı yorumlarla üst kültür ile alt kültür arasında iletilerin algılanması arasında fark olduğunu belirtir. Gerçek hayatta yukarının benimsediği ve aşağıya yaymaya çalıştığı fikir ve inançlar ilk saflığını koruyamaz. Din gibi bir inanç sisteminde dahi -ibadetler hariç- bu nedenle “bir halk inancı” türer. Bir çeşit mesaj iletimi ile alta ve aşağılara sızan fikir ve inançlar gündelik yaşamın dinamiği içine sindirilir. Yığın, kendisinin anlayacağı düzeyin üstünde tutulan fikir ve inanç kurallarını (resmi), kendi düzeyine kolay sindirebileceği basit imajlardan kurulu bir dönüşüme uğratır.” Serdar Öztürk “Bir İktisatçının Türk İletişim Araştırmalarına Katkıları: Sabri Ülgener Üzerine Notlar”, **Ekonomik Yaklaşım**, C. 17, S: 58, s. 97.

fiiliyat üzerindeki etkisi tabii ki mevcut olmakla birlikte Ülgener'e göre araya giren kanal ve araçların kitapta yazanın fiiliyat üzerindeki etkisini belirlemekte çok daha fazla etkisi vardır.¹⁴ İktisat ahlakı¹⁵ gündelik tavır ve davranışlar üzerine normatif, yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür.¹⁶ Bu tanımdaki "söz ve deyim halinde" vurgusu Ülgener'in kitabi olanın pratiğe dökülme kanalları olan dikey etkileşim ile birlikte halkın nesiller boyu bu pratik değer hükümlerini aktarma ve yayma kanallarına da işaret etmektedir. Tavandaki ulemanın dinin nassları üzerine tartışmalarının tabana aksetmesi kitabi olmadığı gibi tabanın iktisadi ahlakı diğer nesillere aktarma kanalı da kitabi/yazılı kaynaklar değildir. Tabana belli bir mesajın iletilmesi için kalifiye olmayan ortalama kitle insanının kolaylıkla anlayabileceği ve ısınabileceği sade, basit kıssa ve rumuzlarla seslenmesini başarabilen bir yaklaşım gerekmektedir. Bu açıdan tabanın iktisat ahlakı ancak tekke ve tarikatların vaaz, söylem, telkin ve deyişlerinde bulunabileceği gibi bu ahlakın nesiller arasındaki yatay seyri de bu kaynakların aktarılma tarihinde bulunabilecektir:¹⁷

"İktisat ahlakı, gerçekten hukuk ve şeriat hükümleri ile dıştan çerçevelenmiş "kitabi" kaideler demek olmadığı gibi, "muamelat" üzerine din ulemasının farklı görüş ve içtihatları toplamı da değil, insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamıdır."

İncelenen devir içinde şüphesiz birden fazla iktisat ahlakı mevcut olabilir. Her ne kadar dinin kural ve kaideleri genel anlamda (mezhepsel farklılıklar hariç) coğrafyalar üstü

---

¹⁴ Ülgener'e göre İslam ahlakı ile iktisat zihniyeti arasında norm-reel çatışma ve tutarsızlığı bulunmaktadır. Zaman içerisinde batınî tasavvufun iktisadi faaliyet üzerindeki yaptırım gücünün artmasıyla onun gözünde tasavvuf manevi bir tecrübe olmaktan çıkmış ve insan-madde ilişkisinde üstlendiği rol ile ahlak-zihniyet dönüşümündeki en güçlü kanallardan biri haline gelmiştir. Bkz.: Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.135.

¹⁵ Burada Ülgener'in kullandığı ifade her ne kadar "iktisat ahlakı" da olsa tanım itibariyle bu cümlede zihniyete vurgu yapılmaktadır. Ülgener, ahlakı doğrudan dinin üst yapı ve kurumları tarafından belirlenen daha kitabî, resmi ve sabit bir değer yaklaşımı olarak görürken iktisadi ahlaaktan bahsederken halkın gündelik yaşamına sirayet etmiş zihniyetten bahsettiği dikkat çekmektedir.

¹⁶ Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzmler**, s. 17.

¹⁷ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 21

kuşatıcı bir bütünlüğe ve değişmezliğe sahipse, dinin tabanın hayatında sahip olduğu etki, yorumlanış biçimi, pratiğe aktarım kanalları ve sonuç itibarıyla ahlaka dönüşmüş biçimi farklı olabilir. Bu durumda Ülgener'e göre konunun bütünlüğü ve araştırmanın amacı açısından tek ve dağınık grupları değil, yaygın ve geniş bir çevreyi muhatap almak gerekmektedir.¹⁸

“Çağın mümkün olsa da bir kesiti alınacak olsa, üzerinde karmakarışık, hatta biri öbürüne taban tabana zıt telkinlerin yan yana sıralandığı gözden kaçmaz. Aralarında hangilerine öncelik verileceği bu durumda çoğunluğa bakarak halledilecek bir sorudur. Dar ve dağınık kişi veya gruplar bir yana, hangi akım kütle ile yaygın ve içten (intime) temas çizgisini sürdürüyorsa ağırlığı o tarafa kaydırmak gerekecektir.”

Tavanda dönen tartışmalar ile bunların tabandaki akisleri şüphesiz benzer olabilir ancak tavandaki dönüşümün tabanın ahlakını etkilemesi aynı dönemde ya da eş zamanlı gerçekleşmeyecektir. Ülgener, bu konuda örnek olarak Weber'in kapitalist zihniyet için ideal tip olarak ele aldığı Benjamin Franklin'i göstermektedir. Franklin'in yazmış olduğu risalede iktisat ahlakını dile getirdiği prensipler kendisinden çok önce Rönesans dönemi yazarı Alberti tarafından da dile getirilmiştir. Ancak Alberti'nin hitap ettiği kitle Weber'in ele aldığı dönemin tabanı olan ve söz konusu iktisadi ahlakın taşıyıcısı olan yeni orta sınıf (burjuva) değildir; Alberti, hükümdara seslenmekte ve devlet politikasına yön vermeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Alberti döneminde bu prensipler henüz kitlenin zihniyetine dönüşmemiş, henüz sadece tavanın kendi üst ama dar çerçevesinde tartışılmaktadır.¹⁹

Tavanda üretilen iktisadi ahlakın tabanın iktisadi zihniyeti haline dönüşmesinde rol oynayan kanallar içerisinde tasavvufun payı büyüktür. Diğer taraftan iktisadi

---

¹⁸ A.e., s.21.

¹⁹ Sadece iki yıllık bir eğitim ile yoksul bir ailenin on yedi çocuğundan biri olan Franklin, yayıncılıktan siyasete kadar birçok alanda elde ettiği başarılar ve eserlerinde ortaya koyduğu yaşam felsefesi ile Birleşik Devletler tarihinin en büyük başarı hikâyelerinden birini ortaya koymakta ve Weber'in kapitalist ruhu için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bkz.: Rogers, **Benjamin Franklin's The Art of Virtue**, s. 9-11.

zihniyetin yayılmasında payı olan diğer iletişim kaynakları da hem bu yatay yayılım için bir kanal, hem de dönemin zihniyetini teşhis etmede kaynak vazifesi görmüşlerdir.

2.1.2. Ülgener’de İktisadi Zihniyet Kaynakları

İktisadi zihniyet ve bu zihniyetin tarihsel seyrini analiz için kullanılan kaynaklar Ülgener’in özellikle tarihçiler tarafından en fazla eleştirildiği konulardan birisidir. Ülgener, zihniyetin tarihin çeşitli dönemlerinde hangi etkenler neticesinde nasıl bir dönüşüm ve oluşum içerisinde devindiğini incelemekte ancak bunu yaparken metot olarak klasik bir tarihçinin verilere ve belgelere dayalı ampirik yaklaşımından oldukça uzak bir yolu takip etmektedir.²⁰ Ona göre zihniyet, tarihin her döneminden devşirilen fikir ve hislerin yine her dönemde farklı bir kombinasyonla bir araya gelmesi, birikmesi, yoğrulması ve bir kalıba girmesi ile ortaya çıkan ve dolayısıyla herhangi bir tarihsel dönemin klasik kaynaklarında izine rastlayamayacağımız bir tarihsel unsurdur. Bu açıdan zihniyet araştırmacısının subjektif hislere ve değer hükümlerine yer vermeden bilimsel bir çalışma yapabilmek için diğer tarih araştırmacılarından çok daha fazla dikkatli olması gerekmektedir. Zihniyet, insan gruplarının geçirdiği farklı devirler arasındaki yolculuklarında yerli yerine oturdukça söz ve yazı halinde kendisini dışa vurmakta ve en fazla devrin sanat eserlerinde gözlenmektedir.²¹

---

²⁰ Bu eleştirilerin de bir izdüşümü olarak Sayar, Ülgener’in yaptığı zihniyet tahlillerinde “alışlagelmiş belge fetişizmine kapı açan ultra-amprisist tarihçi anlayışın dışında bir yol” izlediğini ve Osmanlı iktisadi zihniyet dünyasını aksettiren kayıtları, dönemin edebiyat ve sanat ürünlerinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz.: Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.14.

²¹ “Gerilerde bıraktığımız çağı –belki içimizde hala sürüp giden izleri ile beraber- bizzat ve dosdoğru yaşamak imkânına sahip değiliz. Öyle olunca baş vurulacak yol, ileride göreceğimiz başka araç ve imkanlarla beraber çağın sanat ürünlerindeki akislerinden giderek insanımızın mümkün olan ölçüde yüz ve karakter çizgilerine yaklaşabilmekten ibaret kalır. Sanat ürünleri: Nazım veya nesir halinde tasvirler, mesneviler, divan ve destanlar, hiciv ve mizah yollu takılmalar, hikayeler vs.” Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 10.

“Tanınmış İngiliz iktisatçısı Lionel Robbins 20. yüzyılın iktisatçısından söz ederken, araştırmacının yalnız teknik verilerle kalmayıp çağın edebi mahsullerini de dikkatle incelemek durumunda olduğunu, hatta bazen tek bir eserden toplum üzerine düzinelerce psikoloji kitabının vereceğinden kat kat fazlasını öğrenmenin mümkün olacağını söylüyordu.” Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzmler**, s. 25.

Geçmişte yaşayan bir insan portresi hiçbir zaman birebir karşımıza getirilemez ve o haliyle birebir analiz edilemez. Zihniyet, tek bir insanda teşhis edilemeyeceği gibi etkisi ve izleri oldukça farklı mecralara yayılmış bir halde de bulunabilir. Bu açıdan yapılması gereken devrin sanat ve edebiyat kaynaklarındaki zihniyet yansımalarını kullanarak bu portreyi yeni baştan inşa etmek²² ve bu insanın karakter çizgilerine mümkün olan ölçüde yaklaşabilmektir.²³

“... geçmiş bir çağın zihniyetini ve onun temsilcisi insanı çevrenin temel kaynaklarından ve -yerine göre- sanat ürünlerinden giderek yüz çizgileri ile yeni baştan “inşa” etme yolunda mesafe almaya çalıştık.”

Bu yaklaşımda önemli olan zihniyet ve onun dışa vurumu arasında tek yönlü bir sebep sonuç ilişkisi kurmak değil, zihniyetin devrin sanat ürünleri aracılığı ile kendisini dışa vurmak imkânını bulmuş olmasıdır.²⁴ Bu açıdan sanat eserlerine devrin zihniyet dünyasının bir ürünü olarak bakmak yanlış olabilir, zira sanat eserleri tür ve nitelik olarak aynı ancak belki konu itibarıyla farklı mecralarda yine kendisini gösterecektir.

---

²² “...muayyen bir devir ve muhitin tetkik edilmek istenilen hakiki zihniyetini doğrudan doğruya müşahede etmek imkansızlığı karşısında onu türlü kaynaklardan ve bu arada fikir ve sanat dünyasındaki akislerine göre, devrinin ahlak ve edebiyat mahsullerinden faydalanarak “yeniden inşa” etmek mecburiyeti vardır.” Barkan, “**Bibliyografya**”, s. 166.

²³ Ülgener’e göre zihniyeti teşhis açısından önemli olan kişinin kanun koyucu veya daha genel ifade ile tavanda yer alan üst kitle tarafından somut hale getirilmiş şer’i kurallar karşısındaki konumu değildir. Bu kuralların içselleştirildiği, bir ahlak haline geldiği ve kişilerin kendi iç muhasebelerinde eylemlerini yargıladıkları prensip ve değerler ve bu değerlerin yer alabileceği eserler zihniyet araştırmalarında daha muteberdir: Nasihatnameler, pendnameler, mesneviler, fütüvvetnameler... Nitekim Gazali’nin “İhya”sı ya da İbn Arabî’nin “Füsus”u tavanda, üst kitlede oluşturduğu etki yanı sıra tabanda aynı derecede yankı bulması beklenemez. Bunun yerine zihniyet yansımalarının tabana daha yakın olan Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaş Veli, Mevlana Celaleddin ve benzeri halk nezdinde muteber büyük şahsiyetlerin eserlerinde görülmesi beklenmektedir. Ülgener, bu isimlere eserleri ile birlikte Şeyh İsmail Rüşûhi Ankaravi (Mesnevi Şerhi-Minhâcül-fukara), İsmail Hakkı (Ruh-al Mesnevi-Kitabülhitâb), Sarı Abdullah Efendi (Semeâtüluâd), Mevlânâ Câmî (Nefehâtülüns) ve Yunus ve Niyazi Mısri’nin diğer eserlerini de eklemekte ve tezinde bu isimlere oldukça sık yer vermektedir.

²⁴ “Ülgener’e göre “Zihniyet dünyasını açıklamada sanat (ve özellikle edebiyat) ürünlerinin” rolleri “şekillendirici” ve “tanıtıcı” açıdan incelenebilir. İlkine “sebep”, ikincisine “ifade ilişkisi” demek mümkündür... Değişik bir doktrin, ağır bir felsefi sistem “renkli ve çarpıcı anlatım gücü ile” halkın düzeyine getirildiğinde toplum tarafından tanınır, Ülgener’in deyiimiyle “ayağını toprağa” basar. Sadece yüksek nitelikli fikirler değil herhangi bir tavır bile bir hikâye ile romanla veya bir piyesle “günlük davranış ve alışkanlıklarımıza kadar etkisini uzatmaktan geri” kalmaz... Ülgener’in mantığından gidilecek olursa kitle iletişim araçlarının halk tabakalarına ulaşamayan yüksek nitelikli fikirleri halkın düzeyine ulaştırarak bir dönüşüme uğratarak halka yaydığı sonucu ortaya çıkar.” Öztürk, “**Bir İktisatçının Türk İletişim Araştırmalarına Katkıları: Sabri Ülgener Üzerine Notlar**”, s. 93.

Sebepler sonuç ilişkisinin oldukça interaktif ve karşılıklı olması sanat eserlerini zihniyetin ya da zihniyeti sanat eserlerinin doğurduğu gibi bir fikrin doğru olmadığını göstermektedir. Sanat eserleri tavandan tabana tarihsel dönem içerisinde geçiş yapan ahlaki değerlerin bir zihniyet haline gelmesinde kanal vazifesi görmektedir. Diğer taraftan yaklaşıldığında ise, devrin sanat eserlerini zihniyetin seyredilebileceği birer sahne ya da tablo olarak görmek mümkündür.²⁵ Bu açıdan zihniyet kaynaklarının bir yönü ile şekillendirici, bir yönü ile tanıtıcı olduğu söylenebilir.²⁶

Bir fikrin kitleye mal olmuş zihniyet haline gelmeden önce geçirdiği evrime bakıldığında öncelikle tavanda belli kalıplar halinde şekillendirilen inanç ve fikriyatlardan oluştuğu görülmektedir. Ülgener'e göre zihniyet tavanın halka sirayet edemeyen ve sadece kendi aralarındaki ilmi tartışmaların birer izdüşümü olan eserlerinden²⁷ ziyade halk tarafından dilden dile aktarılan şiirlerde, destanlarda, pendnamelerde, fütüvvetnamelerde vb. eserlerde gözlenebileceğini ifade etmiştir.²⁸

---

²⁵ Ülgener, kitabının alt başlığında "Fikir ve sanat tarihi boyunca akisleri ile bir portre denemesi" sözlerine yer vermesinin nedeni olarak zihniyet araştırmalarının klasik anlamda bir tarihsel araştırma olmayıp aslında gerçekten birer portre denemesi olmasını göstermektedir. Sayar'a göre Ülgener'i özgün kılan şey tarihi malzemeye, edebiyat ve sanat ürünlerine getirdiği farklı bakış açısıdır: "Ülgener'i gerçekten farklı kılan onun topladığı malzemede var olan ancak setrolmüş ruhu açığa çıkartması, adeta onları konuşan varlıklar haline getirmesindeki ustalığıdır." Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.119.

²⁶ Mumcu, "**Sabri Ülgener'in Kaleminden İktisat Zihniyeti**", s. 2.

²⁷ "İktisat ahlakı ve zihniyeti, ona göre, "elite" çevrede (okur yazar katında) dönüp duran kuru bir dogma tartışmasından ibaret olmayıp insanımızın gündelik iş ve davranış normlarına hitap eden pratik kural ve kaidelerin toplamı demek olduğuna göre, dinin o yolda ağır ve ağıdalı şeriat hükümleri ile değil, fakat daha çok geniş yığınlara sesini iletmeyi başaran basit mistik telkinler – kısaca tasavvuf ve tarikatlar yoluyla etkin bir rol oynamış olacağı düşünülebilir." Orhan Tuna, "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 43, İstanbul, 1987, s.11.

²⁸ "Fütüvvet, İslamiyet'in tesirinde aşiret hayatından yerleşik hayata doğru evrilen Arap toplumunda göçebe aşiret dönemlerine ait Arap kültürünün - asil insan- idealinin karakterleri olan konukseverlik, cömertlik ve yiğitlik gibi değerlerin yeni yapıdaki yansımaları olarak mütalaa edilebilecek olan toplum ideolojisinin adıdır." Anzavur Demirpolat, Gürsoy Akça, "Ahilik ve Türk Sosyo-kültürel Hayatına Katkıları", (Çevrimiçi) www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdffdergi/s15/demirpolat.pdf, 21 Aralık 2013, s. 356. "Fütüvvet kelimesi Arapça'da "gençlik, ergenlik çağı, delikanlılık" anlamlarında kullanıldığı gibi, "gençliğin en parlak zamanı, delikanlıca tavır" manalarına da gelmektedir. Bu kavram Batıdaki şövalyelik, İran'daki civanmertlik, Eski Türklerdeki Alplik ve Ahilik ülkülerinin muadili olarak "cömertlik, mürüvvet, asalet" gibi ahlaki faziletleri ihtiva etmektedir. Aynı zamanda bu faziletlerin gereğini yerine getirmeyi amaçlayan insanların teşkil ettikleri birliklere de isim olarak kullanılmıştır... Ahi birlikleri hakkındaki sözler, gelenekler ve esaslar "Fütüvvetname" adı verilen yazma eserlerle tespit edilmiştir. Bilinen en eski Fütüvvetname H. IV/M. X. yüzyıla ait olan Sülemi'nin "Kitab-el Fütüvva"sıdır. Bundan sonra Ensari'nin Fütüvvetnamesi gelir. Türkçe Fütüvvetnamelerin en eskisi ise Burgazi'nin Fütüvvetnamesi'dir." Fahri Solak, "Osmanlılarda İhtisap Kurumu", Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997.s. 69-70.

Ülgener, her ne kadar tezinin temelinde din ve tasavvuf temelli zihniyet analizi bulunsa da sonuç itibariyle tasavvufun etkisi ile oluşan zihniyetin nerelerde gözle görülür hale geldiği ile de ilgilenmekte ve çizmeye çalıştığı portrenin izdüşümlerini tasavvuf harici alanlarda yer alan taban kaynaklı eserlerde de aramaktadır. Önemli olan halka sirayet etmiş, içselleştirilmiş, bir ahlak haline gelmiş ve pratikte karşılığı olan zihniyet ile temas etmektir; tavanda şekillendirilmeye çalışılan ideal anlamdaki ahlakı ele almak değildir. Tavanda şekillendirilen bu fikirlerin kitleye hangi yoldan, nasıl bir tarihsel seyir içinde ve ne kadar değişerek aksettirildiğini ve folklor, sanat, edebiyat, deyiş, özdeyiş, atasözü ve gündelik kullanımlara nasıl yansıdığına keşfedilmesi zihniyet araştırmacısı için en temel uğraştır. İktisadi zihniyet araştırmacısının kaynakları tavanın ortaya çıkardığı seçkin eserlerden ziyade halkın kullanımına daha açık olan bu tür eserlerden oluşmalıdır.

Tasavvuf öğretisinin eserlerinin üst kesimin ya da kitlenin mi malı olduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Birebir tasavvuf öğretilerinden çok o öğretinin halktaki karşılığını ortaya koyan eserlerin zihniyeti analiz etme adına daha fazla şey anlattığı yukarıdaki yaklaşımla örtüşmektedir. Diğer taraftan tasavvuf edebiyatı ve tarikatlar tarihinin sanat ve edebiyat hayatımıza kattığı zenginliğin hem tasavvufun hitap ettiği ve temsil ettiği kitlenin tabandan oluşması hem de tasavvufun üst kitlede oluşan fikir ve itikatların tabana yayılmasında oynadığı aracı rol hasebiyle zihniyet araştırmacıları için birincil kaynaklar olduğunu göstermektedir.²⁹

Ülgener için fütüvvetnameler de hem tasavvuf edebiyatı ile olan yakınlığı, hem de incelediği devrin meslek gruplarının maddi hayata bakışını yansıtmaları açısından önemli bir kaynaktır. İslam toplumunun maddi dünya ile olan irtibatının çevre, zaman ve mekan itibariyle giderek daraldığı ve esnaflaşma/ortaçağlaşma³⁰ olarak tasvir

---

“Fütüvvetnameleri incelediği çalışmasında Ülgener, fütüvvetnameleri bir iktisadi birim olarak lonca örgütlenmesinin ve onun bir parçası olduğu Ortaçağ ahlakının kurucu unsuru ve en yalın ifadesi olarak görür.” Eda Yazıcıoğlu, “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme”, (Çevrimiçi) <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/eyazicioglu.pdf>, 18 Ocak 2014, s. 6.

²⁹ "Nasihatname ve pendnameler, mesneviler vs. hepsinde de bizce önemli nokta, dogma düzeyinde kalmayıp şu veya bu yoldan "taban"a uzanmış olmalarıdır." Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 152.

³⁰ “Ülgener geri kalmışlığın ne kapitalizmin eşitsiz gelişim yarasından kaynaklandığını ne de yarı-sömürgeleşme sürecinin bir parçası olduğunu düşünmüyor. Ona göre geri kalmışlık “Yakın Şark”

edilen dönemde ekonomik hayatın küçük pazarlara sıkıştığı iddia edilmekte iken o devrin ahilik teşkilatının karakteristiklerini derleyeceğimiz fütüvvetnamelerin birincil kaynak olması kaçınılmazdır. Ülgener, fütüvvetnameleri tekil kaynak olarak ele almamakta, içlerindeki tasavvufi yaklaşımlar ile birlikte değerlendirerek tasavvufun etkili olduğu birincil toplum katmanı olarak esnaftaki dönüşüm ile tasavvuf tarihindeki ilerlemenin paralelliğini de göstermeye çalışmaktadır. Nitekim fütüvvetnamelere hem şekil hem de içerik olarak yol gösteren de ilgili devirlerin tasavvuf edebiyatıdır.

Ülgener'e göre ele alınan iktisadi zihniyet kaynaklarında birbiri ile çelişkili, tezat unsur barındıran hususlara oldukça sık rastlanılmaktadır. Özellikle zihniyet analizi için önemli olan cehd ve irade, tevekkül ve teslimiyet gibi kritik konularda görülen bu farklılığın temel sebebi ele alınan dönemin başlarında henüz zihniyet oluşumunun tamamlanmamış olmasıdır:³¹

“Fikirler ancak belli bir durulma noktasına varduktan sonradır ki zihniyetin bütün unsurları yerli yerine oturmuş bir tablosu elde edilmiş olacaktır. Ondan dolayı devre sonuna rastlayan eserlerin çoğunlukla duru, üstelik de aynı şeyleri ezbere tekrarlayıp durmak gibi basmakalıp tarafları ile beraber, konu üzerine ilk yaklaşımda çelişkisiz, derli toplu bir fikir vermek bakımından faydaları inkar edilemez.”

Kaynaklarda gözlenen birbiri ile çelişkili unsurlara verilmek istenilen mesajın zaman ve mekâna göre farklılaşması da sebep olmaktadır. Aynı dönemde yazılan bir eserde tevekkül öğütlenirken, bir diğerinde bireyin iradesine vurgu yapılması, birinde hayır sahibi olma ve paylaşma hasletleri ön plana çıkarılırken diğerinde tutumluluk ve birikimin tavsiye edilmesi mekânsal ve zamansal farklılıklardan, ayrıca söz gelimi hikâyenin olay örgüsünden ve verilmek istenilen dengeli mesajdan

---

medeniyetinin özüne ilişkin bir sorun. Feodalizmden kapitalizme geçmek için gerekli olan zihniyet değişiminin yaşanmamış olmasından kaynaklanıyor. Kapitalizme ilk itkiyi verecek insan, Türkiye’de kapitalizme geçişi sağlayacak zihniyetin taşıyıcılığını yapamamış ve dolayısıyla Ortaçağ zihniyetine geri dönüş yaşanmıştır. Esnaflaşma ve içe kapanma olarak gördüğü Ortaçağ zihniyeti de Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninde bir intihata, yani çözülmüşe neden olmuştur.” Yazıcıoğlu, **“İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme”**, s. 6.

³¹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 154

kaynaklanmaktadır. Tek bir kaynaktan elde edilen mesajın ilgili dönemin karakteristiği olarak genelleştirilmesi, farklı kaynaklardan tam tersi bir mesajın elde edilmesi mümkün olduğu için çürütülmesi kolay tezler meydana getirecektir. Bu bakımdan zihniyet araştırmacıları kaynaklarını mümkün olduğu kadar çeşitlendirmeli ve ilgili eserde verilmek istenen mesajın hangi ahlaki kaygının ürünü olduğuna ve hangi amaca hizmet ettiğine dikkat etmelidir.

Ülgener'in tezini iktisadi zihniyet ve zihniyet oluşumunda tasavvufun etkisi olarak ikiye ayırdığımızda ele aldığı eserleri bu iki kısım için de referans olarak kullandığı görülmektedir.³² Ülgener'e göre geri planda gerçekleşen bir mayalanma ile tasavvufun toplumun her katmanına sirayet ettiği ve zihniyet oluşumuna tesir ettiği, dolayısıyla eserlerin sadece mevcudu tasvir etmediği, aynı zamanda tasavvuf tarafından da şekillendirildiği iddia edilmektedir. Ülgener, bu eserlerin hangilerinin tasavvuf edebiyatı sayılıp sayılmayacağına oldukça muğlak olduğundan hareketle mutasavvıflar konusunda sınırları oldukça esnek tutma eğiliminde olmuştur³³:

“... Kaldı ki, tasavvuf ilk ve güçlü çağlarından bu yana gök kubbeyi öylesine doldurmuştur ki, uzun bir seri üzerinde kimin hakkıyla mutasavvıf sayılacağı, kimin sayılamayacağı uzun boylu tartışılabilir. Bize göre, “Müzekkinnüfus”u ile Eşrefoğlu gibi, “Marifetnâme” sahibi Şeyh İbrahim Hakkı'yı, “Ahlâk-ı Alâî” yazarı Kınalızâde'yi, “Mevzûâtululûm”u ile Taşkoprîzâde'yi ve belki daha birçoklarını seriye katmamak için bir sebep yoktur... dar ve gerçek anlamı ile mutasavvıf şairlerin yanı sıra - kullandıkları imajlara, kıssa ve temsillere bakarak- bir Sadî'yi, bir Hâfız ve Hayyam'ı, beri yanda bir Fuzûlî ve Nâbî'i sıraya katmakta sakınca görülmez. Nitekim, başından beri bizim de aynı düşünce ile, sırası geldikçe

---

³² “Osmanlı tarihinden seçilen vak'alar ve örneklerin İslam ahlakından ne kadar bir sapma içerisinde olduğunu göstermek, sonra bunları İslam tasavvufu –batınî tasavvuf ile ilintilendirmek gerekiyordu. Bunun için iktisat zihniyetinin köklerini kuşatmak istedi. Burada onun vurgulamak istediği gerçek, büyük sufilerin çizdiği tasavvufi esaslarla (Melamilik ile) somut gerçeği şekillendiren batınî tasavvuf arasındaki farktı.” Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 122.

³³ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 157

divan şiirini yardıma çağırduğumuz ve sözü tamamlamayı ona bıraktığımız gözden kaçmamış olmalıdır.”

Ülgener, tasavvuf edebiyatının sınırlarını biraz geniş tutarak iktisadi zihniyet ve tasavvuf etkileşiminin örnekleri arasına yukarıda zikredilen isimleri de eklemiştir. Ele aldığı kaynaklardan hareket ederek iktisadi zihniyet analizi yapan Ülgener için bu kaynaklar devrin iktisadi koşulları ve din eksenindeki etkileşimi ortaya koyan sahnelerdir. Bu etkileşimin hangi yönde cereyan ettiği, yani iktisadi koşulların mı manevi yaklaşımlar ve inanç dünyası üzerinde etkili olduğu yoksa devrin din yorumunun ve bu yorumun ortaya koyduğu madde algısının mı iktisadi olaylar üzerinde etkili olduğu cevaplanması gereken en temel sorulardandır. Bu soru Ülgener’i tarihsel etkileşim sürecinin incelenmesine götürmektedir.

2.1.3. Tarihsel Etkileşim Süreci

Ülgener, Weber’de olduğu gibi yöntem olarak bir tarihi olaya sebep olan birbiriyle içiçe geçmiş, karmaşık bir örgü oluşturmuş bütün unsurların aynı anda analiz edilmesinin imkânsızlığından yola çıkarak faktörlerden bir tanesinin ele alınması, derinlemesine incelenmesi ve o faktördeki bütün ayrıntıların analiz edilmesini benimsemiştir. İktisadi gelişmişliğin sebep ilişkilerinin incelenmesinde sayılabilecek bir yığın faktör arasında Weber ve Ülgener’in seçmiş olduğu faktör dindir.³⁴ Ülgener’e göre bu karmaşık yapı içinde aslında Weber ve kendisinin yapmış olduğu, “*ayrı dünyaları (iktisat ve din) bir çatı altına getirip aralarındaki yakınlığı ve ortak çizgileri açıklamaktan ibarettir*”.³⁵

Kapitalizm ve din, kendi içlerinde belli karakteristik çizgileri barındıran kültür ve tarih unsurlarının ortaya çıkardığı birer tarihsel mevcudiyettirler. Ülgener, bu iki ayrı

---

³⁴ “Bu elbette diğer faktörleri inkar etmek demek olmayacaktır. Diğerleri de birbiri peşinden ele alındıkça zincirin halkalarına bir yerde tamamlanmış gözü ile bakılabilir. Bizim burada seçip üzerine eğileceğimiz faktör ‘din’dir.” Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 7.

³⁵ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 23.

dünyanın tarihi ve kültürel unsurları ile birlikte oluşturduğu iki ayrı kümeyi yanyana getirerek aralarında herhangi bir ortaklık ya da yakınlığın bulunup bulunmadığını incelediğini söylemektedir. Ülgener, kapitalizmin ortaya çıkışında/çıkılmamasında dinin en büyük etken olduğu gibi bir iddianın söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.³⁶ İki ayrı küme kendi içlerinde tarihi, kültürel ve iktisadi sebep sonuç örgüsüne sahiptir. Yapılan, bu iki ayrı örgünün tarihsel süreçte kesiştiği ve birbirini etkilediği noktaları tahlil etmektir. Max Weber ve Ülgener yaptıkları analizde bu iki ayrı kümedeki yakınlığın birbirleri ile içten birer akrabalıkları olduğunu düşündürecek boyutta olduğundan hareketle aralarında bir sebep sonuç ilişkisinin kurulabileceğini ifade etmektedirler.³⁷

Ülgener'e göre Weber'in bu iki küme arasındaki yakınlığa dikkat çekmesi tek yönlü bir sebep-sonuç ilişkisi olduğu iddiasından kaçınmak için özellikle vurgulanmıştır.³⁸ Tek kanallı bir etkileşim Karl Marx'ın yaptığı hatanın aynısını ters yönden tekrarlamak anlamına geleceği için bundan bilhassa kaçınılmış³⁹, ancak her ne kadar bu zincirin

---

³⁶ "... Bütün bunlarla beraber iktisadi-sosyal gidiş ve bilhassa çözümlüştür sorumluluğun sadece şu veya bu akıma yüklenip geçildiği zannedilmemelidir. Yazar tarih boyu yaygın ve karmaşık değişiklikleri kaba ve katı bir maddecilik ile açıklamaya ne kadar karşı ise tek yanlı manevi-spiritüalist izah şemalarına o derece karşı olduğunu belirtmekten geri durmamıştır." Tuna, "**Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri**", s.11.

³⁷ Ülgener, Weber'in Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışmasından yaptığı alıntıda onun da öncelikle bu iki küme arasındaki yakınlığı ölçtüğünü ifade etmektedir: "Weber o noktada daima açık olmayı tercih etmiştir. Bizzat kendi sözleridir: "Sosyal ve politik organizasyon formlarının maddi temelleri ile kritik kültür dönemlerinin dini-manevi muhtevası arasındaki karşılıklı etkilenmenin o son derece dolaşık örgüsü karşısında yapılabilecek tek şey şu olabilir: Önce belli dini inançlarla toplumun meslek ahlaki arasında içten doğru bir yakınlığın ne derece ve hangi noktalarda söz konusu olabileceğini araştırmak! Bununla din unsurunun maddi kültüre etki biçimi ve yönü elden geldiğince açıklık kazanmış olur. Oraya kadari az çok bellendikten sonradır ki, modern kültürü meydana getiren unsurların ne ölçüde dini motiflere ve ne dereceye kadar başka etkenlere atfedilebileceğini ölçüp biçmeyi göze alabiliriz."" Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 24.

³⁸ "... Weber'in tezi "ekonomik zihniyeti yalnızca din'in tayin etmiş olduğu" keyfiyeti değildir. Yukarıda da bahsedilmiş olduğu gibi hayat tarzının dinî etkeni ise iktisadî ahlâkın belirleyicilerinden "sadece biri"dir. Bu arada şunu da ifade etmek gerekirse, dinin belirlemiş olduğu hayat tarzı da, belli coğrafî, politik, sosyal ve ulusal sınırlar dâhilinde geçerli olan iktisadî ve siyasî faktörlerden etkilenir." Münir Koştaş, "**Max Weber'de Din ve Zihniyet**", s. 32.

³⁹ Ülgener'e göre "dinin ekonomiyi ya da ekonominin dini belirleyişleri acausal (nedensel olmayan) bir atf çerçevesinde ele alınmalıdır." Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.21.

Ülgener, Weber'in herşeyi maddi üretim araçları ve tekniği ile izah eden Marx görüşü karşısında onun tam zıddı olan ikinci bir görüş çıkardığını ancak tek taraflı yorumlandığı takdirde Weber tarafından savunulan görüşün de Marx'ın maddeciliği kadar mübalağalı olduğunu ifade etmektedir.. Bkz.: Sabri F. Ülgener, "Calvin ve Kalvinizm", Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 395.

yalnız bir halkasına temas edildiği belirtilse de daha sonraki dönemde bu hatayı tekrarlamış olma yükümlülüğünden kurtulamamıştır. Ülgener, Max Weber'in bu konuda yanlış anlaşıldığını düşünmektedir:⁴⁰

“Max Weber, -belki Marks'la aynı kaderi paylaşarak – acele ve yanlış yorumlanmaktan paçasını kurtaramamıştır. Hata, görebildiğimiz kadar, şuradan geliyor: Kaba ve ters anlaşılmış bir tarihi maddecilik tezine karşı Max Weber'in “Protestan Ahlakı ve Kapitalist Zihniyet” ile sosyal etkilemeyi tam tersine çevirerek olup biten her şeyi fikir (idea) tarafına kaydırmak istediğı sanılmıştır. Weber, kesinlikle söylemek lazımdır ki, okuyucuyu hiçbir zaman sivri ve dört köşe çözümler karşısında tercih yapmaya zorlamamıştır. ... Tek yanlı bir maddeciliğe karşı yine tek yanlı bir idealizmi savunduğı fikrine karşı çıktığı gibi, yeri ve sırası geldikçe bir kısım inançların yaşanan toplum gerçeğinin belirgin izlerini taşıdığını, hatta o gerçek içinde saklı bir takım maddi-politik çıkar hesaplarının ideolojik bir yansıması halini almış olabileceğini de saklamamıştır.”

Ülgener'e göre doğu toplumunda kapitalizmin doğmamasına yol açan sadece din faktörü olmadığı gibi batıda da kapitalizmi bir sistem olarak getirtip yerine oturtan sadece din faktörüdür denilemez. Teknoloji ve finans başta olmak üzere daha nice siyasi ve sosyal sebep saymak mümkündür. Bu noktada Ülgener'in kendisine de sorduğı kritik soru gündeme gelmektedir. Maddi ve manevi etkenlerin hangisi sebep hangisi sonuçtur. Ülgener'e göre Weber'de olduğu gibi bu sorunun net cevabı hiçbir zaman verilemeyecektir. Sebep sonuç zinciri madde ile mana arasında sürekli ilerlemekte ve bu iki unsur her an etkileşim içinde birbirlerini tetiklemektedir.⁴¹ Diğer taraftan etkileşim içinde sürekli devinen bu çarkı çevreleyen hiçbir etken insan faktörünün yanında birincil sebep olmamıştır. Burjuvanın sahip olduğu manevi motivasyon unsurları olmadan bu çarkın döndürülmesi ve sistemin işletilmesi mümkün olmayacaktır. Batı Avrupa'da Reform dönemi sonrasında ortaya çıkan inanan (Protestan), orta sınıfa mensup, ekonomik bağımsızlığı olan ve şehirli olan

---

⁴⁰ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 25.

⁴¹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 138-140.

burjuva sınıfı manastır asketikliğini dünyaya taşımış ve rasyonel iktisadi zihniyetin temellerini atmıştır.⁴²

2.2. Ülgener’de Kapitalizm ve Burjuva Sınıfı

Ülgener’in yaklaşımında kapitalizmin oluşum süreci ayrı bir başlık olarak ele alınmamaktadır. Kapitalizmin içinde barındırdığı tarihi, ekonomik ya da siyasi etkenler ön plana çıkarılmadan özellikle insan faktörüne yoğunlaşmaktadır. Bu durumun nedeni Ülgener’de kapitalizmin zihniyet bakış açısı ile tamamen Doğu ile Batının karşılaştırmalı analizi ekseninde ele alınmasıdır.⁴³ Ülgener’e göre kapitalizmin temelinde dinamik, rasyonel ve atılgan bir zihniyet yatmaktadır. Hiç şüphesiz kapitalizmin ortaya çıkışı siyasi, sosyolojik ve iktisadi birçok etken ile izah edilmeye çalışılsa da diğer tüm maddi faktörlerin bir araya geldiği bir başka coğrafyada bu dinamik ve rasyonel zihniyetin mevcut olmaması halinde kapitalizm sistemi ortaya çıkmayacaktır. Kapitalizm yalnız bir madde dünyası değildir; maddi düzlemi ölçmeye yarayan bütün o veri yığınının ardında döneme ve coğrafyaya göre farklılık gösteren tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatmaktadır. Sermaye ya da para akımlarının ve kapitalist sistemin yerleşmesi için gerekli olan tüm kurumsal düzenlemelerin daha da öncesinde ve daha önemli olarak arka planda insani tercihler, değerler, davranış biçimleri ve yaşayış normları yer almaktadır.⁴⁴

Ülgener’e göre bu açıdan kapitalizm yalnızca bir ekonomik düzen değil, genişliğine ve derinliğine bir yaşama stilidir.⁴⁵ Ülgener’e göre kapitalizmi modern dönemin

---

⁴² A. Güner Sayar, **İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları**, İstanbul, Ötüken, 2005, s. 314.

⁴³ Abdülkadir Zorlu, “Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak”, **Muhafazakâr Düşünce**, Y: 3, S: 9-10, Yaz-Güz 2006, s.183.

⁴⁴ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 5.

⁴⁵ “(Sombart’ın yaklaşımı ile ilgili) İktisat tarihi tetkiklerinde yeni bir çığır açmaya muvaffak olan bu noktai nazara göre kapitalizm yalnız bir kapital yığını yahut yalnız hususi mülkiyetin, serbest rekabetin cari olduğu bir hukuk nizamı demek değildir; bunlar da tarihin ihmal edilmemesi lazım gelen unsurları olmakla beraber kapitalizm için asıl ehemmiyeti haiz olan cihet, Marx’ın zannettiği gibi, alelade bir kapital yığınının her türlü şahsiyetten tecrit edilmiş olan harici-maddi zaruriyetleri değil, bilakis düşünen ve irade sahibi olan insanın zihniyetidir. Filhakika kapitalizm olsun, ondan evvelki diğer ekonomi sistemleri olsun, bunlar haricen elle tutulabilen madde yığınları olmaktan ziyade, en derin

maddeperest anlayışından ibaret değerlendirmek oldukça yanlıştır. Kapitalizme geçiş, iş adamlarının sayı ve hesaptan hoşlanmayan, rasyonaliteden uzak ve kendilerince huzurlu dünyasından sıyrılması ve hayatlarını getirisi ve götürüsü ile hesap verilebilir ve rasyonel bir muhasebe sistemi içerisinde değerlendirilmeleri sürecidir. Ülgener'in kapitalizmi, insani karakteristiği içinde yer alan rasyonalite ve kişinin her dakikasını bir hesap çerçevesinde değerlendirerek verimli kılması anlayışından beslenmektedir. Diğer taraftan Ülgener, ekonomik veya siyasi sistem düzleminde ele alındığında farklı fikirleri savunabilmektedir. Nitekim kapitalizmin bir ögesi sayılabilecek ultra liberalizme iltifat etmemiştir. Politik iktisat olarak onun tercihi Keynesçilikten yanadır. Ülgener kapitalizmi bir zihniyet olarak kalkınma ve gelişmenin anahtarı sayarken, politik olarak liberalizm ve piyasa ekonomisine karşı devletin de müdahil olduğu karma ekonomi tarafındadır.⁴⁶

Ülgener'e göre kapitalizm sınırsız bir kazanma arzusu ve sömürme hırsı üzerine bina edilmiş bir sistem değildir. Bu hırs ve arzular insan fitratının bir parçası olarak her dönemde rastlanabilecek duygulardır. Ülgener, kapitalizmin ilk çağının konumlandırılması ve idealize edilmesi noktasında Weber ile paraleldir.⁴⁷

“Batı kapitalizmi için yeni olan, düzenli bir “meslek” çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutum ve hesapluluk tarafına yatkın vazife ve iş adamıdır.”

---

noktalarına kulak vererek duyulacak, birlikte yaşanacak manevi, fikri bütünlerdir.” Ülgener, “**İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri**”, s. 355.

Ülgener, sadece kapitalizm ile ilgili olmamakla birlikte Sombart'ın bir ekonomik sistemin anlaşılmasında sadece maddi amil ve sonuçlara odaklanılmaması ve zihniyet, hukuk nizamı ve teknik olmak üzere her sistemin arkasında üçlü bir mekanizmanın çalışmakta olduğunu ifade etmektedir. Bkz.: Sabri F. Ülgener, “İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı: 3, 1942, s. 100.

⁴⁶ Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 176-181.

⁴⁷ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 12.

Altın ve para hırsının da kapitalizm ile özdeşleştirilmesi Ülgener'e göre oldukça yanlış bir tutumdur⁴⁸:

“... kapitalizm öncesi ile sonrası arasında bu bakımdan esaslı bir fark mevcut değildir; hatta mevcut olsa bile, zannedildiğinin tamamıyla tersinedir. Kapitalizmin gerisinde altın hırsı sonrasında çok daha taşkındır.”

Ülgener'in kapitalizm yaklaşımının Weber'den ayrıldığı en önemli nokta Ülgener'in Reform öncesi kapitalistik oluşum, birikim ve aksiyonlara Weber'den çok daha fazla kıymet vermiş olmasıdır. Ülgener'e göre Reform, Batı dünyasında oluşan fikri bir hareketliliğin eseridir, bu fikri hareketliliğin mevcuda gelmesinde ise maddi dünyada meydana gelen denge değişiminin büyük etkisi vardır. Weber'in macera kapitalizmi, tefecilik, sırtını devlete yaslamış feodal kapitalizm olarak gördüğü çok uluslu şirketler, uluslararası deniz ticareti yapan büyük firmalar, bankalar ve benzeri oluşumlar Ülgener'e göre kapitalizmin ilk nüveleridir.⁴⁹

Kapitalizmin ilk dönemi ile modern dönemi arasındaki farklara Weber gibi Ülgener de dikkat çekmektedir. Maddenin esiri olmuş modern dönem kapitalistleri ile dünyayı imar eden, madde karşısında elindeki dönüştürücü gücü ilahi bir vazife şuuru ile kullanan ve ibadet bilinci ile disiplinli çalışma sistemini geliştiren ilk dönem kapitalistleri arasında büyük fark vardır. İlk dönem kapitalisti kendisini israfa ve gösterişe kapatmış olduğu ve dünyayı haz ve tutku tarafı ile kirli gördüğü için durup

---

⁴⁸ Tarihçilerin altın ve para hırsının var olduğunu gördükleri her yere kapitalizm damgası yapıştırmaları oldukça hatalıdır. Ülgener'e göre kapitalizm kendisinden önce çok daha taşkın vaziyette olan kıymetli maden hırsını sistematize etmiş ve mazbut bir çerçeve içine almıştır. Bkz.: Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 150-151.

⁴⁹ “Ülgener'in düşünsel sistematigi içinde kapitalist ruhun oluşumu ve gelişmesi açısından ilk kapitalist ruh oluşumunun ve servet birikiminin kavranabilmesi için, ticarî kapitalizm, tefeci kapitalizm, merkantilizm gibi olguların yeterince anlaşılması gerekir. Aynı zamanda bu olguların kronolojik sırası önemli olduğu kadar Ülgener'in bu olgular arasında kurduğu bağlar da önemlidir. Ülgener, zihniyet değişimini ve kapitalizmin oluşumunu Calvinizmle başlatmadığı gibi sermaye birikimini de onunla başlatmaz. Batıda büyük bir zihniyet değişimi yaşanmıştır. Ona göre, zihniyetteki değişimler önce Rönesans'ı ve daha sonra Protestanlığı (özellikle Calvinizmi) doğurmuştur. Ülgener'e göre Rönesans'tan beri kara ticaretinden deniz ticaretine/Akdeniz'den Okyanusa açılma, fütuhatçı ruh olmakla birlikte, bu ruh aynı zamanda kapitalist ruhun ta kendisidir.” Zorlu, “**Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak**”, s.184.

dinlenmeden meydana getirilen servet, israfa ve sınırı olmayan tüketime değil, yine yatırım ve üretime yönlendirilmektedir.⁵⁰ Kapitalizmi sömürünün, orantısız bir kar arzusu ve maddi ihtirasın sebebi olarak görenler yeni zamanların teknik ve monoton yaşayışından bunalmış ve sistemi her türlü huzursuzluğun kaynağı olarak görenlerdir. Bu kesim aynı zamanda kapitalizm öncesi çağı da ideal bir sükûn ve istikrar devri olarak görmektedir.⁵¹

Kapitalizmi ortaya çıkaran sınıfın burjuva sınıfı olduğu konusunda Ülgener, Weber ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Burjuva sınıfının sahip olduğu dinamik ve rasyonel hasletler milletin karakterine sirayet etmiş ve kökleşmiş istidatlardan ileri gelmektedir. Bu istidatların milletlerin bünyesine sirayet etmesi ve yerleşmesi yüzyıllar almaktadır. Ancak bu karaktere sahip olmak yetmemekte, döneme hâkim olan manevi amillerin de bu istidadı pratiğe ve aksiyona dökebilecek yönlendirici etkiye sahip olması gerekmektedir.⁵² Ülgener'e göre burjuva ahlakı, özet olarak, hesaplı, temkinli, normal bir kar ve teşebbüs zihniyetidir.⁵³ Weber'in tezi, o ana kadar maddi amiller ile değerlendirilen kapitalist ilerleme sürecine içinde maddiyata aykırı gibi görünen asketizmin bulunduğu manevi amillerin de katkıda bulunduğunu iddia ettiğinde ilk planda oldukça şaşırtıcı bir tez olarak algılanmıştır. Manastır hücrelerinde yer alan zühdi yaşantı maddi birikime, dünyevileşmeye ve kâr arayışına tamamen karşı görünmektedir. Ancak bu karşıtlığa rağmen, dünyevi hayatın rasyonelleşmesine ve

---

⁵⁰ “Kapitalizm ve kapitalist müteşebbis tipi için asıl hususiyet teşkil eden cihet, kar temini suretiyle basit bir haz değil, -bunu Sombart da teslim ediyor- bilakis durup dinlenme bilmeyen bir çalışma ihtiyacıdır. Bu çalışma her türlü servet tedarikinin temin ettiği basit ve iptidai hazdan tecerrüt ederek kendi başına müstakil bir ideal haline gelmiştir.” Bkz.: Ülgener, **İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri**, s. 362.

⁵¹ Ülgener bu görüşlerinde Weber ile oldukça paraleldir. Weber'e göre de paraya yönelik hırs insanlığın tarihi kadar eskidir ve kapitalizmin ruhu insanın içinde taşıdığı bu hırsı dizginleyen, onu sistematik ve akılcı çalışma örgütlenmesi çerçevesinde en yüksek iyiyi ortaya çıkarmaya yönelik kutsal bir çaba haline getiren ve sermayeyi akılcı ve işletme düzenine uygun bir kullanım içinde üretimle buluşturan bir ruhtur. Bkz.: Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 29.

⁵² Ülgener, milletlerin burjuva karakterine sahip olduğu fikrini Sombart'ın ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bu fikre göre doğuştan gelen burjuva istidadına sahip insanlar mevcuttur. Sombart, kapitalizmin ortaya çıkışı hakkındaki değerlendirmesinde bu karaktere yer vermekte ancak dini-manevi amillerin yönlendiricini gücünden bahsetse de bu gücü tali bir etken olarak ele almaktadır. Bu nokta Sombart ve Weber arasındaki en bariz farktır. Ülgener, bu farkta Weber tarafına daha yakındır. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 176.

⁵³ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 122.

metodik, sistemli ve hesap verilebilir hale gelmesine asketizm bilerek ya da bilmeden katkıda bulunmuştur. Bu katkı burjuva sınıfının dinamik, aktif karakterine uhrevi unsurların rasyonel, metodik katkısının eklenmesi ile kapitalist sürecin hızla ilerlemesine vesile olmuştur. Ülgener de çizilen bu burjuva profilinin karakteristik özelliklerini kabul etmekte ve tezinde temel olarak İslam toplumundaki iktisadi zihniyet ile bu ideal profil arasındaki farklılıkları ve bu profilin ortaya çıkmayışında İslam'ın batınî yorumunun ne derece rol oynadığını incelemektedir.

2.3. Ülgener'de İslam ve Ekonomi

Ülgener'in çözülme devri olarak isimlendirdiği, İslam toplumunda ortaçağ hasletlerine dönüş dönemi tezinin asıl ilgi alanını oluşturmaktadır. Ancak bu döneme girmeden önce çözülme dönemindeki değişimi daha iyi analiz edebilmek için Ülgener'in gözünden İslam ve iktisat ilişkisinin ilk dönem olarak isimlendirilebilecek ideal evredeki boyutunun analiz edilmesi gerekmektedir.⁵⁴

Ülgener'e göre din tarih boyu sosyal ve siyasal süreçlerin tamamında olumlu ya da olumsuz anlamda pay sahibi olmuş ve düzenleyici olma iddiası ile rol oynamış iken konu iktisat olduğunda devre dışı kalması mümkün değildir. Ülgener'in İslam dininin madde ile ilişkisi üzerine değerlendirmesi dinin saf, bozulmamış yorumu ile tasavvufi yorum arasındaki farklılık açısından iki ayrı başlık altında ele alınmalıdır. İslam dini özü itibariyle inananların somut olarak madde ile arasına herhangi bir engel koymasını vaz etmemekte, kaçınılması gerekenin maddeye ve daha genel anlamda dünyaya karşı ilgi olduğunu söylemektedir. Ne var ki zamanla dinin dünya yorumunda somut olarak dış dünyadaki madde ile kişinin kalbinde yer alan dünyevi ilgi arasındaki ayrım

---

⁵⁴ "İktisadi gerçekliği anlamak için pozitif iktisadın yeterli olmadığını düşünen Ülgener, pozitifin (objektif bilgi) altında saklı olduğunu düşündüğü irrasyonel, özgül, bireysel olgu ve olaylara yönelmiş; iktisadi olanın din ile ilişkisini bulmaya çalışmıştır. Zihniyet kavramı ile somutladığı irrasyonel olanın bilgisine (subjektif bilgi) en yalın iktisat-din ilişkisi üzerinden ulaşabileceğini düşünmüştür." Yazıcıoğlu, "İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme", s. 6.

ortadan kalkmış ve toplumda topyekûn dünyevi olana karşı negatif bir tutum hâkim olmuştur.

Ülgener, dinin madde ile olan ilişkisini izah etmede ayet ve hadislerden de oldukça yararlanmışır. “*Her ne şey ki seni Rabbinden çekip kendisi ile meşgul ederse dünya işte odur*”⁵⁵ hadisi eşyanın somut bir madde olarak kaçınılması gereken bir şey olmadığı, dikkat edilmesi gerekenin kişiyi kalben Rabbinden uzaklaştıracak ve meşgul edecek dünyevi ilgi ve alaka olduğunu göstermektedir. Ayrıca “*Yerden çıkarıp Hakk Tealaya ait olan ziynet ve nimetleri ve pak rızıkları kim haram etti*” (Araf, 31-32) ayeti de mal sahibi olmanın ve yiyecek, içecek, giyecek ve benzeri dünyevi maddelerin inananlara helal kılındığını göstermektedir. Kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinlerden bahsedilen Ali İmran suresi 14. ayeti⁵⁶ tüm bu sayılanların mal olarak mevcudiyetleri ve değerlerinden değil, hizmet ettikleri ve tatmin ettikleri dünyevi hırs ve ihtiras olarak kaçınılmasını gereken şeyler olduğunu söylemektedir. Dünya hayatını bir oyun ve eğlence, bir süs ve öğünme, mal ve evlatta çokluk yarışı olarak tanımlayan Hadid Suresi 20. ayeti⁵⁷ ise İslam’dan önceki cahiliye devrinin kabile düzeninde, malı ve evladı ile öğünen ve geçici olana yönelik hırs ve gurura kendisini kaptıran toplum fertlerine bir uyarıdır. Bu ayette eleştirilen husus mal ve evlat sahibi olmak değil, bunlardan gurur duymak, hırs ile dünyevi olan mala ve evlada bağlanmak ve tabii ki Rabbinden uzaklaşmaktır.⁵⁸ Tevbe Suresinde⁵⁹ ise ticari kaygıların, kazanılan malların ve meskenlerin bizatihi varlığı kınanmamakta ancak

---

⁵⁵ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 30.

⁵⁶ “Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzulanığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah’ın katındadır.” **Ali İmran**, 14.

⁵⁷ “Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve (ya) Allah’ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldaniş metaından başka bir şey değildir.” **Hadid**, 20

⁵⁸ Ülgener, Weber’e yönelik eleştiriler kısmında daha ayrıntısıyla ifade edildiği gibi İslam’ı toplumsal olarak feodal bir yapı ile özdeşleştirenlere bu ayetlerle de cevap vermeye çalışmaktadır.

⁵⁹ “De ki: “Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticâret ve beğendiğiniz meskenler size Allah’tan, peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah’ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez.” **Tevbe**, 24.

bunlara duyulan sevginin Allah ve peygambere duyulan sevgiden daha ağır basması durumunda oldukça tehlikeli bir yola girildiğine işaret edilmektedir.

Ülgener, metot itibariyle iktisadi zihniyeti test etmekte kullandığı üçlü sorgulamayı (madde, çevre ve zaman) İslam dininin madde ile olan ilişkisini analiz etmekte de kullanmaktadır. İslam dininin, kibir ve gurur vesilesi yapılmaması ve kalben kişiyi kendisine bağlamaması kaydıyla maddi olana karşı yaklaşımı pozitiftir. Çevreye karşı olan yaklaşımında ise, evrensel olma iddiasında olan bu dinde mekânsal algının oldukça geniş olduğu görülmektedir. Kabile bağlarına her ne kadar önem verilse de toplumsal ilişkilerde gözetilen hukuk her türlü cemaat, kabile ve ırk mefhumunun üzerindedir.⁶⁰ İslam, düşman kabileleri ortak bir bilinç etrafında birleştirmekte, cihat ve tebliğ ruhu ile hareket ederken kendisine herhangi bir coğrafi sınır koymamakta, çevre algısını bulunduğu mekân ile kısıtlamamaktadır. İslam'ın zaman algısı ise sadece bugün ile sınırlı değildir. Geleceğe karşı hazırlıklı olmak, geleceğin ihtiyaçlarına karşı tedbirli olmak, yarını düşünmek din tarafından sürekli teşvik edilmiştir.⁶¹

İslam, inananların sahip olacakları kanaatkârlık düzeyini belirlerken herhangi bir mal sınırlamasında bulunmamış ve kanaatkârlığı daha fazlası için çalışmamak olarak tanımlayan yanlış algıdan ziyade mevcut olana rıza göstermek yani hırsa kapılmamak olarak yorumlamıştır. Mevcut olan nihai olarak Allah'ın takdiridir ve ona rıza göstermek gerekir. Daha fazlası için çalışmak ile mevcuda rıza göstermek arasında çok ince bir çizgi bulunmaktadır. Daha fazlası için çalışmak sonuçtan bağımsız bir eylemdir; sonucu takdir eden ve rıza gösterilecek olan Allah'tır. İslam'ın ilk döneminde mal ve servet olarak azımsanmayacak bir noktada olan bazı sahabelerin

---

⁶⁰ Arapların karakteristik özelliklerinden biri olan asabiyet ve karabet (akrabalık ve kendi soyundan olanları aşırı derecede kayırma gayreti) cemiyet yapılarının ve sosyal hayatlarının temeli iken İslam ile birlikte dinin belirlediği sosyal hayat kuralları hepsinin önüne geçmiştir. Bilgi için bkz.: Filibeli Ahmet Hilmi, **İslam Tarihi**, Haz. Cem Zorlu, İstanbul, Ağaç, 2009, s. 190.

⁶¹ “Kuruluş çağında ve öz kaynaklarında İslâm, dünya ilişkilerine sert sınırlamalar koymaya gereksinim duymamış ve nispeten liberal nitelikler taşınmıştır. İktisadi faaliyetler açısından dünya malına kendi sınırları içinde müsaade etmiş; kan, aşiret ve yakın komşuluk ilişkilerinin üstünde çevre ilişkilerine sahip olmuştur. Geleceği düşünmeyi daima teşvik etmiştir.” Zorlu, “**Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak**”, s.183.

varlığı da bu konuda herhangi bir sınırlama olmadığı ispatıdır. Şehirlerarası ticaret ile uğraşan⁶², din turizmi ve ticaret fuarları ile uzak coğrafyalar ile bağlantısını her daim sıcak tutan bir coğrafyada ortaya çıkan İslam dininin zaman algısının an ile, çevre algısının kabile ile ve madde algısının açlık ve tokluk arasında bir kanaatkarlık ve madde ile kişi arasına set çeken bir yaklaşım ile sınırlı olması düşünülemezdir.⁶³

Bazı Kuran ayetlerinde yer alan ticari terimler de İslam toplumu içinde ticaretin önemi konusunda fikir vermektedir. “*Onlar ki doğruyu verip karşılığında saptmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kar bırakmaz*” (Bakara, 16) ayeti ve benzeri birçok ayet inananları Allah ile kârlı bir ticarete çağırmaktadır. Uzun vadeli hesap yapmalarını, gelecekteki çok daha uzun sürecek ve kâr getirecek mutluluk yanında bugünün kısa vadeli kârı ve mutluluğuna aldanmamalarını vaz etmektedir. Allah da ideal bir tüccardır. Müslümanları kendisine yatırım yapmaya, teslim olmaya, infak etmeye, ibadet etmeye çağırmakta ve ileride bu ticaretten misliyle kazançlı çıkacaklarını söylemektedir. İnsanların daha kolay anlamaları ve içlerine sindirmeleri için İslam öğretisinde yer alan bu ticari yaklaşım şüphesiz dinin indiği toplumda ticaretin ne

---

⁶² “Bizzat ticaret kervanlarına katılan Hz. Muhammed bu düzene hiçbir şekilde engel olmadığı gibi bilakis teşvik etmiştir. Hatta dini bir görev olan hac farızasını yerine getirirken Müslümanların alış-veriş yapmalarında bir sakınca görmemiştir.” İsmet Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi**, Ankara, DMS-Doruk, 1980, s. 96.

“İslamiyet ticaret geleneği ve pratiğinin yoğun olduğu topraklarda boy vermiştir. Bizzat İslam peygamberi ve çevresindekiler tüccar ve işadamlı idiler. Öteki dinlerde ibadet kazanç vaktine sınır koymaktadır. Cumartesi ve Pazar sırasıyla Yahudiler ve Hristiyanlar için ibadete ayrılmış iken İslamiyet’te Cuma günü ibadetten hemen sonra işe dönülmesi gerekir.” Berrak Kurtulmuş, “İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde”, (Çevrimiçi) <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusskd/article/view/1023000269>, 18 Ocak 2014, s. 748.

⁶³ Ülgener, Weber’in İslam’ı savaştı bin din olarak görmesini ve feodal bir toplum yapısına sahip olduğunu iddia etmesini eleştirmektedir. İslam, dünyaya açılmaya kararlı (tüm insanlığa indirilmiş) bin din olarak indiği kavmin savaştı özelliğinden tabii ki yararlanmış ve ekonomik düzen de savaşın getirdiği ganimetlerin katkısından istifade etmiştir. Ancak tüm bir sistemi savaştı ve feodal olarak lanse etmek İslam toplumunun temel dinamiklerini anlamamaktır. Savaş, ganimet kazanmak için yapılmaz, ancak Allah’ın adını yaymak, hak ve adalet götürmek, yeni kurulan devletin kendisine yer edinmesi ve savunma maksadıyla yapılır. İslam toplumunun ve ekonomisinin temel dinamiği savaş değildir. Weber’in Hristiyanlığı orta tabakaya dayalı bir din olarak göstermesi ve karşısında İslam’ı feodal-politik bir tabana oturtmasına rağmen İslam toplumunda şehir politikanın değil, ticaretin merkezidir. İslam, Weber’in ifade ettiği anlamda bedevilerin bir çöl dini olmaktan öte şehirli bir kültür dinidir. İslam’ın hızla yayıldığı alanların şehirler olması bunun diğer bir göstergesidir. Bkz.: Ahmed Güner Sayar, **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi**, Sabri F. Ülgener, İstanbul, Ötügen, 1998, s. 318-320.

kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.⁶⁴ Diğer taraftan İslam Peygamberinin piyasaya müdahale edilmemesi yönündeki telkini de İslam toplumunda serbest ticaretin yeri ile ilgili çok önemli ipuçları vermektedir.⁶⁵

İslam'ın maddeye yaklaşımı ile İslam tarihindeki ekonomik ve sosyal yapının şekillenışı aynı minvalde olmamıştır. Mekke döneminin zühd ve takvası ve daha içine kapanık bir din algısı ardından Medine'de dışarıya açılan, fethi müjdeleyen ayetler ile inananların çevre ve zaman algılarını sınırsızlaştıran, yeni kurulan devlet, gelişen ticaret, büyüyen ordu ve pazar ile madde ile olan irtibatlarında yeni bir sayfa açılmasını sağlayan bir dönem başlamıştır.⁶⁶ Bu iki dönem arasındaki farklılıklar İslam'ın içinde barındırdığı ruhsat ve ihtar çizgilerinin bir aradalığına örnektir. Kuran, yiyiniz, içiniz ama israf etmeyiniz (Araf, 30-31) demekte; Peygamber, servet yığan sahabelerini ikaz

---

⁶⁴ Hristiyanlık, Weber'in ifade ettiği gibi başlangıçta zanaatkâr ve esnaf ruhu olarak vücut bulmuş, zamanla küçük burjuvazi büyüyerek orta tabakayı ve Reformasyon ile ideal kapitalist karakteri ortaya çıkarmıştır. İslam'da ise gelişme tam ters yöndedir. Önceleri bir şehir dini olarak ticaretle uğraşan orta sınıf üzerinden ilerleyen İslam dini daha sonraki dönemde esnaf ve zanaatkâr çevrelerinin baskın karakter olduğu toplumsal yapıya sahip olmuştur. Ülgener'e göre bu farklılığın ortaya çıkmasındaki ana etken Hristiyan dünyasının Reformasyon ile rasyonel iş yapış usulünü ortaya çıkarırken, İslam coğrafyasının ise tasavvuf ve tarikatların etkisi ile dinin özünde olmamasına rağmen maddeden uzaklaşmasıdır. Ancak ilk dönem için İslam, Mekke'nin kentsel havasında doğan, ticari terminolojiyi çok fazla kullanan, kan ilişkisinden çok evrensel inanç birlikteliğini savunan, her türlü kabile yerelliğini yıkan bir din olarak Weber'in tanımından çok uzaktır. Bkz.: Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1999, s. 231.

⁶⁵ "Fiyatların aşırı derecede yükselmesine mani olmak için, kendisinden narh talep edilen Peygamber, bu teklifi şu cevapla reddediyor: "Narh koymayınız, zira narh koyan, kullarına darlık ve bolluk veren onları rızıklandıran Cenabı Haktır. Benim Allaha bütün niyazım, sizlerden bir ferdin benden kan ve mal hususunda bir isteği olmayarak, kendisine mülaki olmamdan ibarettir."" Sabri Ülgener, "İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri", Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 85.

Diğer taraftan Hz. Peygamber (SAV)'in bir devlet başkanı olarak pazar ve ticaretteki usul ve esaslara uyumu denetlediği de bilinmektedir. Piyasaya müdahale edilmemekte ancak piyasanın işleyişini bozacak ya da haksızlığa yol açacak uygulamalara da izin verilmemektedir. "Her türlü hareketi bir ma'rufu emir ve münkeri nehy olan Hz. Peygamber Hisbe'nin ilk uygulayıcısı, "ilk muhtesip" sayılmaktadır. Hz. Peygamber bazen bizzat kendisi çarşı-pazarı denetlediği gibi, bu amaçla görevlendirdiği şahısların varlığı da bilinmektedir." Fahri Solak, **Osmanlılarda İhtisap Kurumu**, s. 99.

Detaylı bilgi için ayrıca "Medine Pazarı ve Ticari Hayatın Tanzimi" başlığına bakınız: M. Asım Köksal, **Hız Muhammed (As.) ve İslamiyet, Medine Devri Cilt 1**, İstanbul, İrfan, 1978, s. 185-187.

⁶⁶ Yeni fetihlerle birlikte Müslümanların ticaret yollarının denetimini de ellerine geçirmeleri özellikle VIII. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında maddi refahın artmasını ve Müslüman tüccar sınıfının gelişmesini sağlamıştır. Bkz.: Robert Mantran, **İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, Çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 209.

etmekte; gösteriş, şan ve şeref sadece savaş meydanlarına has olursa izin verilmektedir.⁶⁷ Yeni fetihler ve uluslararası ticaret sayesinde servet derecesinde zenginleşen sahabeler ortaya çıkmakta, ancak bu servetin bir yığın halinde birikmesi hoş karşılanmamakta, diğer taraftan Allah yolunda infak etmekte sınır tanınmamaktadır.⁶⁸ Din, davetçi olduğu inananları fakirliğe⁶⁹ veya maddeden uzak durmaya çağırmamakta, tam tersi Peygamber kalpleri İslam'a ısındırmak için savaş ganimetlerinden yeni iman edenlere tatminkâr paylar ayırmaktadır.⁷⁰ Bu ana kadar maddeye karşı arasında makul bir mesafe bırakan ve dengeleyici unsurları bünyesinde aynı anda barındıran İslam'ın feodal ve savruk bir toplum tasavvurundan çok feodalizme ve feodal değerlere karşı çıkan bir tavra sahip olduğu görülmektedir.

Mekke ve Medine döneminin tarihsel süreç itibarıyla birbirinden farklılaşan ama dinin maddeye yaklaşımı açısından birbirini tamamlayıcı ve dengeleyici bu yaklaşımları Emevi devrinin gösteriş dolu saltanatına gelindiğinde bir kırılma yaşayacaktır. Ekonomik düzen olarak toplumun ve idarenin feodal yapıya en fazla yaklaştığı bu devirde feodal ve politik kuvvetlerin ürünü olan kazançların toplam içindeki payı artmaktadır. Ülgener, Ortaçağ dünyası söz konusu olduğunda feodalizmin İslam toplumu içindeki payının yine de düşük olduğunu düşünmektedir. Feodal-politik yönlü kazançlar giderek artsa da burada sorulması gereken soru bu kaynakların var olup olmamasından ziyade dinin bu tür kazançları destekleyip desteklemediği ve emeğe ve

---

⁶⁷ Martin Lings, **Hz. Muhammed'in Hayatı**, İstanbul, İnsan, 1984, s. 260.

⁶⁸ “.. Sahabeden bazıları Bizans ve Sasani imparatorluklarına ait toprakların fethi ile birlikte oluşan yeni iktisadi imkânları değerlendirerek çalışmış, kazanmış ve hatta servet yapmıştır. Ayrıca şunun vurgulanmasında büyük yarar vardır: Sahabe servetleri diğer insanları sömürerek yapmadıkları gibi toplum üzerinde sulta kurmak için de kullanmamışlar; aksine, gerektiğinde tüm varlıklarını hayır işlerinde harcayarak kamu huzurunun sağlanmasına büyük katkıda bulunmuşlardır.” Cengiz Kallek, **Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İstanbul, İz, 1997, s. 48.

⁶⁹ “Yoksulluk-din” ilişkisi üzerinde yürütülmek istenen değerlendirme ekseninin “yoksulluk tasavvuf zihniyeti” eksenine kaydırılması gerekmektedir. Çünkü dindarlığın çağrıştırdığı “muğlak yoksulluk” (Subaşı, 2003: 262-279) ile tasavvuf erbabının müntesiplerini nispeten günahkârlıktan korumak için önerdiği veya bazı müntesiplerinin zihninde oluşan “mutlak yoksulluk” arasındaki fark açığa çıkartılmalıdır. Yoksa bir öbek insan İslâm dinini yoksulluğun nedeni olarak sürekli öne sürecek; diğer bir öbek insan da yoksulluğu dinen meşrulaştırarak ve bir “sürü öğretilmesi” oluşturarak dolaylı ve doğrudan dinî istismar düzeneklerini pekiştirecektir. Dinî bilgi ile tasavvufî bilgi arasındaki farkın bilgi sosyolojisi açısından önemi burada yatmaktadır.” Ayan, **“İslam Tasavvuf Zihniyetinin Yoksulluğu Teşvik İşlevi Var mıdır? Edebi Metinlerden Bazı İzlenimler”**, s.59.

⁷⁰ Bu olay Taif kuşatmasından sonra meydana gelmiştir. Detaylı bilgi için: Celaleddin Vatandaş, **Hz. Muhammed (SAV)'in Hayatı ve İslam Daveti, Mekke Dönemi**, İstanbul, Pınar, 2009, s. 458-459.

alın terine verilen değerin ne olduğudur. Bu iki soru karşısında dinin tarafı açıktır. Hak olmayan kazançlar, başkalarının sırtından kazanma, haram lokma, alın teri dökmeden elde edilenler, rant, rüşvet, kumar ve her türlü hileli kazanç yasaklanmış; ticaret, alın teri, üretim ve helal kazanç teşvik edilmiştir. Bu konu ile ilgili hadis ve ayetlerin çokluğu da İslam'da varlık kaynaklarının feodal bir toplumda olamayacak kadar önemsendiğini göstermektedir.⁷¹

İslam'ın servete ve lükse yaklaşımı da dengeleyici ve tamamlayıcı karakterinden örnekler taşımaktadır. Mal, mülk edinmek ve servet sahibi olmak; haram yollar haricinde elde edilmesi, helal yollara harcanması, lüks ve israfa kaçılmaması, hiçbir hayırlı maksada bağlanmadan yalnızca biriktirilmemesi, kişinin dünyevi hırs ve arzularının kölesi olmaması kaydıyla serbest bırakılmıştır. Diğer taraftan bir sistem olarak kapitalizm ya da serbest piyasa insanı malının efendisi değil, kölesi yapmakta, insan ruhunu yaratıcıdan koparıp kendisine bağlamakta, mal biriktirme hırsı ve yarışı tüm benlikleri kaplamaktadır. Bu açıdan din, piyasa ekonomisine karşı dengeli yaklaşmakta, kişilerin ticaretle uğraşmalarını teşvik ederken, mal sahibi olmalarına izin verirken, diğer taraftan da kişinin dünya/ahiret dengesini ve toplumsal yapının dengelerini bozacak noktalarda bir takım düzenleyici tedbirler almayı da ihmal etmemektedir.⁷²

Varlığın kaynağı konusunda da din insanın iradesi ve çabası ile Allah'ın takdiri arasında dengeli bir yorumda bulunmuş ve ikisinin de önemine vurgu yapmıştır.⁷³ İnananlara işleri bittiği takdirde boş durmayıp başka bir işe yönelmelerini ve rızık hak etmek için çalışmalarını gerektiğini vaz eden İslam, bir taraftan da her şeyin kişinin

---

⁷¹ "İbadetin yolları ondur, dokuzu helal rızık talebidir." hadisi, "Cuma namazını kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından nasip arayın" **Cuma**, 10 ayeti ve dürüst ve namuslu tüccarın Allah katında şehitler mertebesinde olduğu ile ilgili ayet ve hadisler Ülgener'in verdiği örnekler arasındadır.

⁷² "...onlar (sahabeler), Allah tarafından yaratılıp insanoğlunun hizmetine sunulan her şeyin kendilerine emanet olduğunu biliyorlardı. "Yerdeki her şeyi sizin için yaratan O'dur..." (**Bakara**, 2:29); "Allah'ın yerdekileri... buyruğunuz altına vermiş olduğunu görmez misiniz?!" (**Hac**, 22:65); "Allah'ın göklerdekileri de yerdekileri de buyruğunuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz?!..." (**Lokman**, 31:20). İnsan bu emanet üzerinde ancak O'nun buyurduğu şekilde tasarruf etmekle mükelleftir." Kallek, **Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi**, s. 48.

⁷³ "Kimseye say ve gayretinden fazlası yok" **Necm**, 40, "Allah kullarını dilediğince rızıklandırır" **Maide**, 65.

iradesi ile sınırlı olmadığını, nihai takdirin Allah'ın olduğunu ve takdire karşı tevekkül etmek ve kadere razı gelmek gerektiğini de söylemektedir. Bu noktada irade, tevekkül, teslimiyet ve kader mefhumları arasında da bozulmaması gereken bir denge vardır. Bu dengenin kişinin iradesi tarafına bozulması durumunda kibir ve gurur ile her türlü dünyevi sonucun kendi iradesi sonucu gerçekleştiği iddiası, yani Rabbe şirk koşulması söz konusu olacaktır. Dengenin teslimiyet, kadercilik ve tevekkül lehine bozulması ise her şeyden elini çekip başına geleceklere pasif bir teslimiyet ile rıza gösteren, olayları yönlendirme gücünü kendisinde görmediği için müdahil olmayan ve tamamen edilgen bir tutum ile verili olana razı olan bir karakter ortaya çıkacaktır.

İslam tarihinde, ilk dönemin eseri olarak yaşanan dengenin getirdiği canlılık, hem maddi hem manevi satıhta kendisini göstermiştir. Ne var ki öncelikle Emeviler döneminde denge maddiyat, saltanat, feodalite ve dünyevileşme yönünde bozulmuş, ardından bu gidişata tepki olarak ortaya çıkan dış dünyadan içe dönüş hareketi ile kendisini maddi alandan soyutlayan ve iç arınma ile Allah'a ulaşmayı arzulayan akımlar meydana gelmiştir. Aynı dönemde İslam'ın yayıldığı coğrafyalarda daha yakından temas ettiği bazı inançlar ve özellikle Hristiyan dini, manastır hücrelerinde yaşanan çile ve zühdün İslam'a girmesi yönünde bu akımları etkilemiştir.⁷⁴ Ülgener'e göre bu akımların etkisi ile tevekkül, teslimiyet, zikir, zühd, inziva, kader ve benzeri mefhumlar yeniden yorumlanmış ve -tezinin asıl konusu olan- tasavvufun maddi düzleme negatif yönde etkisi ortaya çıkmıştır.

Ülgener'e göre İslam ve Ekonomi başlığı altındaki düşünce ve yorumlar tarihi sürecin ahlak boyutunu göstermektedir. İslamiyet'in tayin ettiği iktisat ahlakı (norm) ile yaşanan hayatı şekillendiren zihniyetin (reel) Osmanlı dönemindeki karşılaştırmasını yaparken ortaya koyduğu tez ahlakın rasyonel iktisadi bireyin oluşmasına engel teşkil etmediği ancak batını tasavvufun şekillendirdiği manevi amillerin ortaya koyduğu

---

⁷⁴ Bir görüşe göre Emeviler devri sona ermeden başlayan ve Abbasiler devrinde gözlenen bazı tesirler ile süratle gelişen tasavvufi cereyan bu dönemde temas edilen Yunan düşüncesinden de etkilenmiştir. Bkz.: Hüseyin G. Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s. 29.

birey ve toplum yapısının⁷⁵ bu rasyonalitenin ortaya çıkmasına mani olduğu yönündedir.⁷⁶

2.4. Ülgener’de Çözülme Devri, Tasavvuf ve İktisat

Ülgener’de İslam, tasavvuf ve iktisadi gelişme ilişkisine girmeden önce bu ilişkinin başladığı ve sonuç olarak ortaya çıkardığı tarihsel düzlemi tanımlamak ve Ülgener’in gözünden Ortaçağ ve çözülme devri karakteristiklerini yorumlamak gerekmektedir.

2.4.1. Ortaçağ Yaklaşımı: Çözülme Devrine Bir Bakış

Ülgener’in ortaçağ yaklaşımı herhangi bir tarihi çağ tasnifinden oldukça uzak, tamamen o isme atfedilmiş hususiyetlerin bir remzi formundadır. Klasik tarih yazarlarının çağ taksimatını kullanmamakta ve ortaçağı kronolojik bir tarihsel dönemden ziyade bir yaşayış stili ve belli bir zihniyetin ifadesi olarak görmektedir.⁷⁷

---

⁷⁵ Ülgener’e göre, bu etkinin birey tarafında kadercilik, gelenekçilik, tevekkül, hiyerarşik düzene tabiiyet ve benzeri zihniyet planında yanlış yorumlanan ya da hayata yanlış aktarılan inanç ve karakteristikler bulunurken, toplum planında tasavvufun etkisi altında bulunan içe kapanık, üretimden, inovasyondan ve sağlıklı bir iş organizasyonundan uzak esnaf teşekküllerinin ve tasavvuf sayesinde toplumda yerleşmesi ve sindirilmesi daha kolay olan feodal siyasi düzlemin bulunduğu ifade edilebilir.

⁷⁶ Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.12.

⁷⁷ Ortaçağın bir kavram olarak doğru konumlandırılması Ülgener’in tezi için hayati önem sahiptir. Ona göre Batı toplumu belli bir eşikten sonra Ortaçağ karakterini aşarken ve Reformun da katkısı ile iktisadi zihniyetini yeni dönemi mevcuda getirecek formda uyarlarlarken, Doğu toplumu belli bir aradan sonra tekrar Ortaçağ karakterine geri dönmüş ve yine Ülgener’in ifadesi ile çözülme devri zihniyeti ve esnaflaşma iktisadi hayata egemen olmuştur.

Ülgener, çalışmasında net tarihi dönem sınıflandırmasından kaçınmaktadır. Zihniyet, oluşumu ve ele alınan kaynaklarda gözlenmesi açısından herhangi bir tarih olayı gibi net sınıflandırmaya tabi tutulamayacak bir esnekliğe sahiptir. Ülgener bu nedenle çalışmasının hiçbir aşamasında net tarih kullanmamakta, kronolojik atıflardan ve referanslardan kaçınmaktadır. Bu durum tezin tarihin hangi döneminde, hangi coğrafyada ve hangi toplum/millet için geçerli olduğu noktasında belirsizliğe sebep olmakta ve tarihsel dayanaklar bakımından zayıf kalmasına neden olmaktadır.

Ülgener'e göre ortaçağın siyasi, iktisadi ve sosyal planda hangi karakteristik hususiyetlerin ve zihniyetin bütünü olduğu şu şekilde özetlenebilir:⁷⁸

- Siyasi-politik çehre: Büyük toprak mülkiyeti, feodal hiyerarşi ve güç dengesi, merkeziyetsizlik. Bu durumun yol açtığı güvensiz para rejimleri, usulsüz vergi ve haraçlar.
- İktisadi-mali anlayış: Aynî iktisat formu, menkul değer yönünden zayıf, toprağa bağlı varlık anlayışı, zayıf servet mobilitesi.
- İktisadi girişim: Kırsal alanda tarım, şehir içinde basit çarşı esnafı ve loncaları, loncaların denetiminde geleneksel sanat ve meslek anlayışı, giriş ve çıkışların denetlendiği, yeniliğe ve üretkenliğe açık olmayan, etkinlik seviyesi düşük bir piyasa. Ayrıca büyük ticari müesseselerin gerektirdiği çok ortaklı teşkilat yapılarının ve bunların hukuki, mali uzmanlıklarının oluşmadığı küçük sermayeli ve az ortaklı girişimler.
- Ticaret Ağı: Belli yol kavşakları ve transit merkezleri dışında oldukça sönük, birbiri ile bağı zayıf, yerleşmiş ve dış dünya ile bağlantısı kopmuş çarşı ticareti.
- Ticaret Yolları: Açık deniz yollarından uzak duran ve daralan kara ticaretine ve değişen ticaret yollarına rağmen kara ticaretinden vazgeçmeyen ve giderek daha da daralan bir ticaret hacmi.
- Hayat ve Sosyal Yaşam: Büyük toprak rejimine bağlı feodal ilişkiler, soy üstünlüğüne dayalı hiyerarşi, ağalık ve eşraflık katmanının baskın rolü, toprağa bağlı servet anlayışının getirdiği mobilite zayıflığı, hareketsiz/rutin iş ve

---

⁷⁸ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 20, 21, 58, 167, 182. Ayrıca bkz.: Sabri F. Ülgener, "İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi", Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 266-267 ve Sabri F. Ülgener, "Gelenekçi Bir Toplumun İktisadi Kıymetler ve Zihniyet Meseleleri", Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 300.

çalışma hayatı, tüm bu hususiyetlerin dini (tasavvufi) değerler ile kuşatılması, onaylanması ve iç içe girmesi.

- Değer algısı: Kendi içine dönük, dış dünyaya azami ölçüde mesafeli bir dünya görüşünün yer yer dini ve mistik duygularla örülmüş ve kuşatılmış ifade topluluğu.

Sosyal, siyasal ve ekonomik hayatta bu karakteristiklerin hüküm sürdüğü bir toplum, tarihin hangi döneminde olursa olsun ortaçağı yaşıyor demektir. Batı toplumu 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren bu karakter özelliklerinden sıyrılırken, Osmanlı İmparatorluğu özelinde İslam toplumu idari, askeri ve ekonomik yükseliş devrinin ardından ortaçağ hususiyetlerine geri dönmüştür.⁷⁹ Bu geri dönüşü siyasi, sosyal ve ekonomik unsurlarda ayrı ayrı izlemek mümkündür.⁸⁰

“Osmanlı, yüzyıllar boyu devam eden gerilemeyle Batının karşısında geride kalmıştır. Bu geri kalış bir tür ortaçağlaşmadır. Bu ortaçağlaşma hem değerler hem de kuruluşlar açısından söz konusudur. Osmanlı'nın siyasî ve askerî yükselişi dikkate alınırsa, bir tür ortaçağa dönüş belirtileri gösterdiği açıktır. Ülgener'e göre Batıda modern zamanlar yenilenmeye doğru yürürken, bizde değişmeler ortaçağa dönüş (ortaçağlaşma) karakteri taşır. Ülgener'e göre Osmanlı uzun bir dönemin sonunda ticaretten toprağa, üç kıtadan/Akdeniz'den Anadolu'ya, geniş ufuklardan dar ufuklara, ticaretten toprağa, ortaçağlaşmaya ve çözülme zihniyetine doğru bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Osmanlı her haliyle daralmış, içe kapanmış boğulmuş, esnaflaşmış ve ortaçağlaşmıştır.”

---

⁷⁹ “Eser, isminden de anlaşılacağı veçhile, iktisadi inhitat tarihimizin ahlak ve zihniyet meselelerini tetkik etmektedir. Dolayısıyla 16. asrın ikinci yarısından sonra başlayan ve bu itibarla Ortaçağ'ın dışında kalması lazım gelen bir devir bahis mevzuudur. Bununla beraber müellife göre, iktisadi inhitat tarihimizin zihniyet ölçüleri, hakiki bir Ortaçağ zihniyetinin bütün hususiyetlerini ihtiva etmektedir... Osmanlı İmparatorluğunda kısa süren idari ve askeri yükseliş devri aşıldıktan sonra tekrar Ortaçağa dönmüştür. Bu bakımdan Garpta “Yeni Zamanlar” diye adlandırılan ve gerçekten bütün hayat sahalarında yenilenme ve yükselme ile beraber giden devir bizde açık bir gerileme ve çökme karakterini taşımaktadır ve Türkiye’de Ortaçağın bu uzanışı, cemiyet ve kültür hayatının hiçbir sahasında, zihniyette olduğu kadar kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmemiştir.” Barkan, “**Bibliyografya**”, s. 164.

⁸⁰ Zorlu, “**Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak**”, s. 188.

Bu dönüşün en bariz göstergeleri ise siyasi merkeziyetsizliğin neden olduğu isyanlar, şark ticaretinin daralması ile gelir kaynaklarının şehirlerin çevresindeki tarıma ve şehir merkezlerindeki küçük çarşı ve pazar esnaflığına indirgenmesi, menkul kıymet mobilitesinin azalarak mali-iktisadi değer algısının aynı kıymetlere dönüşmesi olarak gösterilmektedir.⁸¹ Ayrıca üretimde teknik gerilik, savaşlar ve güvenlik eksikliği nedeniyle zirai nüfusun kentlere göç etmesi, merkezlerdeki nüfusun giderek artması ile büyüyen talep ve bu talebe cevap veremeyen bir üretim havzası da ortaçağlaşmış dünyanın temel maddi buhranlarına zemin hazırlamıştır.⁸²

Ortaçağın temel kıymet ve idealleri maddeleşmemiş bir dünya görüşü çerçevesinde, gündelik hayatı oluşturan her türlü hareketin iktisadi temellerden yoksun bir yaklaşım ile yerine getirilmesidir. Üst tabakada bu yaklaşımın tezahürleri ağalık ve efendilik şuurunun kuşattığı, soya, asalete, nam ve nişana, nüfuz ve iktidar sahibi olmaya, rant peşinde koşmaya ve şan, şöhret ve gösterişe dayalı bir maddi değer algısıdır.⁸³ Tüketim, refah temini ya da ihtiyaçların karşılanmasından çok gösteriş ve şan için yapılır.⁸⁴ İktisadi faaliyet aristokrat sınıf içerisinde değersizdir, para ve mal peşinde koşmak ancak düşük sınıftaki insanların işi olarak algılanmaktadır. Orta sınıfı oluşturan ticaret ve sanat erbabı ise rasyonel karar alma, geleceğe ve bugüne dair tutarlı, öngörülebilir ve hesaplanabilir adımlar atma ve maddeye dair zaman ve çevre algıları itibariyle geniş ufuklu olma melekelerinden oldukça uzaktır. Çözülme devri insanı kar ve teşebbüs zihniyetinden uzaklaştıkça anormal kazanç kapılarına yaklaşmakta, siyasi kazançlar ve rant, baskınlar, soygunlar, hileli ve hayal mahsulü

---

⁸¹ Mustafa Arslan, “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik”, **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, Bahar 2010, s. 59.

⁸² Sabri F. Ülgener, **Tarihte Varlık Buhranları**, İstanbul, Derin, 2006, s. 61-64.

⁸³ Ortaçağ zihniyetinde servetin asıl kaynağı hiçbir zaman normal iktisadi teşebbüslerden elde edilen kar olmamıştır. Muazzam servet yığınlarının tüccar ve müteşebbisler yerine daha çok siyasi nüfuz ve iktidar yakınlarının elinde bulunması ya da miras, soy, rütbe ve benzeri iktisadi olmayan faktörlere dayanması bu durumun göstergesidir. Bkz.: Özkiraz, “**Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**”, s. 42.

⁸⁴ “Menşei ister ağalık şuurunun devamı sayılabilecek olan asıl ve nesep iddiasında, ister büyük imparatorlukların ve merkezi idarenin bürokratik taazzuv ve teşekkülünde aransın, “gösteriş maksadiyle istihlak” tarihimizin yabancıısı değildir.” Sabri Ülgener, “Gösteriş Maksadiyle İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri” Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 187.

kazançlar (define merakı, sihir vb.) yaygınlaşmaktadır.⁸⁵ Macera hevesi, ayak basılmamış memleketler görmek, umulmadık servetlere kavuşmak, vurgun ve baskın yapmak bu kesim arasında yaygın görülen arzu ve isteklerdir. İktisadi faaliyetin sahibi olmaları beklenen bu kesimin değer algılarının maddeleşmemiş olduğu; oluşturdukları teşekküllerin iktisadi olmaktan ziyade mistik, sosyal ve siyasal dayanışmaya dayalı ve siyasi iktidarın pazardaki eli olmaya dönük olduğu görülmektedir.⁸⁶

Ülgener, ortaçağı kendi içinde üç aşamada ele almak gerektiğini ifade etmektedir. Birincisi antik çağlardan miras kalan bireyci dünya görüşünün ve şehir medeniyetinin izlerini taşıyan, ilerleyen döneme nazaran daha özgürlükçü bir ilk ortaçağ dönemidir. Bunu izleyen ikinci dönemde feodal zihniyetin siyasi ve toplumsal katmanları ele geçirdiği, bireysellikten, üretkenlikten, serbestlikten uzak, siyasi ve toplumsal güç ve değer algısı toprak mülkiyetine göre şekillenmiş koyu ortaçağdır. Yukarıda tasvir edilen özellikler, bu ikinci ortaçağ dönemine ait olup Ülgener'in siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan bir yaşam biçimi olarak ele aldığı ve hususiyetlerini çizdiği ortaçağ birinci ve üçüncü dönemden ziyade bu dönemdir. Son dönem ise Batı'da ortaçağın izlerinin kaybolmaya başladığı, eski dönem hususiyetlerine dönüşün başladığı; Doğu toplumlarında ise kısa bir aranın ardından tekrar koyu Ortaçağa dönülen ve neredeyse ortaçağ hususiyetlerinin fasılasız devam ettiği devirdir.⁸⁷

---

⁸⁵ Zorlu, “**Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak**”, s. 189.

⁸⁶ Ülgener, iktisadi faaliyete karşı olan bu algının Batı'da merkantilizm ile birlikte yavaş yavaş ortadan kalktığını, Doğu toplumlarında ise devlete kadar sirayet etmiş bir zihniyet olarak devam ettiğini söylemektedir. İbn Batuta'nın Seyahatnamesi'nde geçen bir hikâyede sultanın bulunmadığı durumda hâkim olanın o yörenin ahisi olduğu ve sultan adına ahilerin yöreye nizam verdiğini ifade etmesi de ahilerin iktisadi faaliyetten çok siyasi ve sosyal işlev yüklediklerine kanıt olarak gösterilmiştir. Bkz.: Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 62-69.

⁸⁷ Ülgener'e göre birinci dönem 12. ve 13. yüzyıllara kadar devam etmiştir. Son dönemi ise 13-15. yüzyıllar arasında başlatmaktadır. Buradan Ülgener'e göre Batı'da koyu ortaçağ denilen ikinci dönemin çok uzun sürmediği, en fazla 1-2 yüzyıllık bir dönem ifade ettiği görülmektedir. Diğer taraftan ortaçağ hususiyetlerinin İslam toplumunda ve Batı'da görülme ve baskın olma dönemleri birbiri ile aynı döneme tekabül etmeyebilir. Örneğin 12-13. yüzyıllar İslam toplumu için birinci dönemin yaşandığı zaman olarak görülebilirken, Batı toplumları için bu çok daha erken bir tarihtir. Nitekim feodal yapıların baskın olduğu koyu Ortaçağ dönemi Batı için yine çok daha erken bir tarihte yaşanmış olup coğrafi keşiflerin, Rönesans ve Reform hareketlerinin yaşanmaya başladığı 13-14. yüzyıllar ve sonrası ise Ülgener'in yaklaşımındaki son döneme tekabül etmektedir.

Batı'nın Reform dönemi ile birlikte kapitalizme kapı aralayacak yeni insan karakterini ortaya çıkaran ve “Yeni Çağ” olarak adlandırılan devir, üçüncü Ortaçağ döneminin devamıdır. Bu dönem Doğu'da (İslam coğrafyasında) tam tersi olarak Ortaçağ değerlerine dönüş devridir. Ülgener'in bu devre verdiği isim “Çözülme Devri”dir. Bu devrin en önemli özelliği çağın başlarında şahit olunan parlak ticaret devrinin son bulmasıdır. Batı'da olduğu gibi rasyonalitenin giderek artması, ticari hayatta ileri muhasebe tekniklerinin kullanılması, mekân algısının bulunulan yöre ile sınırlanmayıp, coğrafi ufkun ülke sınırlarını aşması, zaman algısında kısa vadeli hesaplardan kurtulup geleceğin getireceği fırsat ve risklerin dikkate alınmaya başlanması beklenirken, Doğu toplumunda ticaret erbabı tam tersi bir gidişle esnaflaşmaya geri dönmektedir. Esnaflaşma Ülgener'in kullandığı dilde, kendi içine kapanma, değer algılarında katılaşma, yeniliklere açık olmama ve meslek ve sanatta taassup demektir.⁸⁸ Bu devrin bir başka özelliği orta çağın en temel karakteristiklerinden olan feodal ağalık ve efendilik yapılarının olduğu gibi devam etmesidir. Bol tüketim, anlık yaşama, gösteriş ve şan ve şöhret arzusu bu devrin üst kadrolarında rastlanan temel karakter özellikleridir. Üretim ve artı değer oluşturmak devrin insanı tarafından bir vazife olarak kabul edilmemektedir.⁸⁹

Ülgener'e göre doğu toplumunda yaşanan çözülme devrinin bir temsilcisi olarak çizilen profilin iktisadi zihniyetinin somutlaşmış ifadesi aşağıdaki gibi özetlenebilir:⁹⁰:

“Bol ve ferah yaşamının tattıracağı haz ve zevkin (veya özlemin) hiçbir zaman yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile

---

⁸⁸ Sabri Ülgener, “14. Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikâyeti Mucip Bazı Halleri”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 158-163.

⁸⁹ Ülgener'e göre Ortaçağ'ın temel insan karakteristiği Batı'da 16. yüzyıl itibariyle tarihe karışırken Anadolu coğrafyasında hiç değiştirilmeden hemen hemen olduğu gibi yeni devre aktarılmıştır. Batı'nın yaşamış olduğu Reformasyon dönemi bu geçişteki birincil etken olurken, doğu toplumunda 11 ve 12. yüzyıllarda yaşanan kısa bir altın devirden sonra tekrar ortaçağlaşma emareleri görünmeye başlamıştır. Bkz.: Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 9.

⁹⁰ Cumhuriyet gazetesinde 25.03.1982 tarihinde yayınlanan Şahin Alpay ve Ülgener söyleşisi “Makaleler” ismi ile A. Güner Sayar tarafından derlenen eserde de yer almaktadır. Bkz.: Sabri F. Ülgener, “Çözülme Devri Zihniyeti ve Zihniyet ve Din Adlı Eserleri Üzerine Sabri Ülgener'le Sohbet”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 658.

çevrili, dışa ve yabana karşı kapalı ve nihayet işinde ve hesabında götürü insan!”

Bu insanın diğer karakteristik özellikleri ise şu maddelerde özetlenebilir:⁹¹

- Gücü yettiğince bol ve gösterişli tüketim peşinde olması,
- Üretim çabasının her zaman tüketim çabasından geride olması,
- Üretim, iş yapış ve karar alış süreçlerinde her zaman el yordamı ile hareket etmeye alışmış, ölçü ve rasyonel hesap gevşekliği,
- Kadercilik, işleri olurluna bırakma alışkanlığı,
- Gelecek kaygısızlığı,
- Herşeyi kendi üstünde ve dışındaki kuvvetlerle düzenlenmiş görme alışkanlığı,
- Rehavet, yavaşlık ve ağırılık⁹²
- Altın ve kıymetli maden tutkusu
- Normal iktisadi faaliyetlerin haricinde kazanç elde etme arzusu (soygunculuk, definecilik, simyacılık vb.)
- Maceraperestlik

Batı’da büyük bir devrime kapı aralayan tüccar sınıfına Doğu’da verilen kıymet giderek azalmakta; bu sınıf zaman, mekân ve çevre algıları itibariyle ufku giderek daralan esnaflaşma sürecini yaşamaktadır. Bu süreçte fütüvvet teşkilatları ve ahilik de

---

⁹¹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 6.

⁹² Barkan, Ülgener’in çizmiş olduğu portre içerisindeki atalet vasfını şu şekilde izah etmektedir: “İptidai tekniğin, geri nakil vasıtalarının istihsal temposunu son derece yavaş tutmuş olduğu ve uzun vadeli hesapları imkânsız kılan emniyetsizlik faktörü faaliyet imkânlarını fazlasıyla daralttığı bir sırada, ataletin şark fatalizmi gibi manevi faktörler tarafından da teşvik görmesi, bu devirde, muhitine müessir olmak ve istikamet vermek cihetinden enerji ve aksiyon tarafı zayıf kalmış bir adam tipinin meydana gelmesine sebep olmuştur.” Barkan, **“Bibliyografya”**, s. 171.

maddi hayatın ortaçağlaşmasında ve tüccarların esnaflaşmasında etkili olmuştur. Ticaret ve sanat erbabını manevi bir otorite altında tutarak geleneğin dışına çıkılmasına izin vermeyen, zaruriyet olmadıkça iş ve sanat kolunun değiştirilmesine mani olan, pazara giriş ve çıkışları denetleyen bu yapılar çarşının dinamizmine ve yenilikçiliğine gem vurmıştır.⁹³ Esnaf ve sanatkârların yaşam biçimi ise Ülgener'in tasvir ettiği ortaçağın klasik insan profilinden çok farklı değildir: ağırlık ve yavaşlık⁹⁴, hırs ve tamahtan uzaklık, kanaat ve tevazu. Sanatın babadan oğula miras olması ve geleneği ile birlikte usta-çırak hiyerarşisi içinde nesilden nesle aktarılması da bir ortaçağ hususiyetidir.⁹⁵ Görenek ve otoriteye bağlılık o derece önemsenmiştir ki kullanılan usul ve teknikler, sanat ve meslek adabı ve araç ve gereçler uzun yıllar aynen korunmuş ve gelecek nesle aktarılmıştır. Esnaf ve sanatkârların bir diğer bariz özelliği ise kendilerini diğer iş kollarından uzak tutmaları, kendi içlerine kapanmaları, çarşıda bir araya toplanmaları, bir nevi meslek gururu ile kolektif bir şuur oluşturmalarıdır. Pazar içerisindeki mobilitenin zayıflığı, sektörlerin bir araya gelerek sinerji oluşturmamaları, iş kollarının birlikteliğinden doğan üretkenlik, yenilikçilik ve dinamizmin hayata

---

⁹³ Ülgener'e göre esnaf terbiyesi ve lonca ahlakının altında tasavvufi eğitim yatmaktadır. İslam toplumunun ticari ve siyasi olarak yükselişe geçtiği ilk dönemlerde tüccar toplulukları daha dışa dönük, gözü pek, civanmert, aktif ve dünyayı dönüştürme yönü itibarıyla mücadeleci iken tasavvufun devreye girmesi ile birlikte pasifize olmuş, kendi içine kapanmış, feodalitenin hiyerarşik düzenini kendi içerisinde vücuda getirmiş ve ona boyun eğmiş, dinamik ve aktif yapısını kaybetmiştir. Bkz.: Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 31-38, 94.

⁹⁴ Ağırlık ve yavaşlığın sebebi tembellik olarak görülmemelidir. Belli bir kalite anlayışından asla taviz vermeyen ve bu kalitenin sağlanması için özverili, sabırlı ve temkinli duruşunu hiç bozmayan esnaf ve zanaatkâr sınıfı çarçabuk yapılan işlerden ve seri üretim mamullerinden hiç haz etmemektedir. Ustanın da çırağına öğretmesi gereken şey işin inceliklerine ulaşmak ve pişmek için sabır göstermesi, acele etmemesi ve bu sabır içerisinde hem manevi olarak ruhunu tekamül ettirmesi hem de işin sırrına vakıf olmasıdır. Ülgener'in esnaf teşekkülleri ile tekke ve zaviyelerin usul ve erkan açısından birbirine oldukça benzer olduğunu ifade etmesinin altında sırra ermek, pişmek, ustaya/pire itaat etmek, tekamül etmek ve benzeri süreçlerin hem ruhi hem de maddi planda beraber görülmesi ve yürütülmesindedir. Bu durumu Mumcu şu cümlelerle izah etmektedir: "Bugünün bir çırpıda ve bir kılıkta piyasaya dökülen kütle mallarına mukabil eski bir kilimde veya ciltte hala zevkle seyrettiğimiz sanat inceliği bu tutumun ve davranışın günümüze kalmış örneğidir." Mumcu, "**Sabri Ülgener'in Kaleminden İktisat Zihniyeti**", s. 1.

⁹⁵ Ülgener'e göre, Weber'in de iddia etmiş olduğu gibi, Batı'da Luther'in getirmiş olduğu "bulunduğun mesleğinde kal" düsturu, ardından gelen diğer Protestan mezhepleri tarafından devam ettirilmemiş ve daha dinamik ve kazanç kapısı nerede ise ticari sınıfı oraya yönelten bir anlayış hâkim olmuştur. Diğer taraftan Weber'in tezine yöneltilen eleştiriler arasında en önemlilerinden biri olarak diğer Protestan mezheplerin de toplumdaki istikrar ve düzen ve Tanrı'ya itaat açısından kişilerin Tanrı tarafından çağrılmış oldukları mesleklerinde sebat etmeleri gerektiğini vaaz etmiş olmalarıdır.

geçirilememesinde esnafın kendi iş kolu içerisinde muhafazakar duruşu ve içine kapanması da etkili olmuştur.⁹⁶

Ortaçağ ahlakında farklı sosyal tabakalar için farklı iktisadi değer ve zihniyet biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ağalık ve efendilik karakterinin baskın olduğu feodal tabakada mal, mülk, altın ve gümüş ve bol tüketim tutkusu hâkim iken, daha alt kesimlerde itidal ve kanaat değerlerinin çok daha baskın olduğu görülmektedir. Ülgener'e göre bu iki farklı tabaka ve değer sistemi birbirini beslemekte ve yukarıdan aşağıya doğru mecburi bir etkileşim ile birbirini meydana getirmektedir. Ahlaki sistem ideal olanı ortaya koymamakta, realiteye göre şekillenmektedir. Üst tabakanın bol tüketim ve mal hırsının tatmin edilmesi ve sistemin bu şekilde sürdürülmesi için alt tabakanın payına düşen sabır, kanaat ve itidal olmuştur.⁹⁷

Ortaçağ zihniyetinin bir diğer önemli karakteristiği altın ve para tutkusudur. Normal kar ve teşebbüs zihniyetinin yerleşemediği bu devirde insanlar kolay yoldan zengin olmanın, define bulmanın, iktidara yakın durmanın ve altın ve kıymetli maden elde etmenin peşinde koşmaktadır. Bu devrin altın tutkusunu klasik bir kapitalist yaklaşımdan ayıran husus bu tutkunun herhangi bir merkantil yaklaşım, üretime

---

⁹⁶ Özkiraz, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık”, s. 47.

⁹⁷ Alt tabakanın zihniyetini realiteden doğan bu ahlak anlayışına uygun olarak biçimlendiren ise tasavvuf kültürü olmuştur. Kadere rıza göstermek, kanaatkâr olmak ve hiyerarşiye boyun eğmek tasavvufun alt tabakada yerleştiği ve mevcut sistemde paylarına düşeni özümsemelerini sağlayan hasletlerdendir. “Orta ve aşağı tabakayı daima kismetine rıza gösterir, uysal pasif bir yığın haline getirmekte ikisinin (ahlak sistemi ve aristokrat sınıfların menfaati) de tuttuğu yol birleşiyordu. Bu yolun arkası sıra dini müeyyideler ve vaadler de eksik bırakılmamıştır.” Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 132.

Tasavvuf, Ülgener'e göre mevcut hiyerarşinin dokunulmazlığını ve sorgulanamazlığını da pekiştirmiştir: “Tasavvuf ahlakı, içtimai hayatta üst ve alt farkının dokunulmazlığına o kadar inanmış ve öylesine bel bağlamıştır ki, o farkı örselemek şöyle dursun, üzerinde zihin yormayı bile başımsız bir suç gibi damgalamaktan kendini alamamıştır.” Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 134.

Bu noktada ahlak ve zihniyet çatışmakta, norm topluma tevazu, kanaat, itidal ve sabır telkin etmeyi gerektirirken, zihniyetin feodal hırs ve güç mücadelesinden etkilendiği görülmektedir: “Ahlak örtme ve meşru gösterme işlevini yüklediği oranda ideolojik bir unsur olarak görülür. Ahlak ve zihniyet mücadelesi de mevcut olanı koruma ve alttan gelen bir değişim isteği arasında yaşanır. Ahlaki metinlerin bir taraftan orta ve aşağı tabakaya tevazu ve kanaat telkin ederken bir taraftan da feodal iddia ve ihtirasların varlığını sürdürmesi Ülgener’e bu mücadelenin ne kadar gerçek olduğunu gösterir.” Yazıcıoğlu, “**İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme**”, s. 6.

yönelik bir sermaye birikimi veya ticarete dayalı bir servet elde ediminden uzak olarak sadece gösterişe ve bol tüketime dayalı servet ihtiyacından kaynaklanmasındır. Bu açıdan Ülgener'e göre altın ve para hırsı kapitalizmden çok daha önceki çağlarda ve hatta daha taşkın vaziyette bulunmakta olup, bir kısım tarihçiler gibi bu hırsı kapitalizme atfetmek oldukça hatalıdır. Kapitalizm altın ve para hırsını rasyonalize etmiş ve anlamlı bir çerçeve ve amaç içerisinde kalmasını sağlamıştır.⁹⁸

2.4.2. Ülgener'de Mesafe Bilinci

Ülgener'de tasavvuf ve iktisadi zihniyet ilişkisine geçmeden önce iktisadi faaliyet ve zihniyet etkileşiminin temel dinamiklerinin irdelenmesinde fayda görülmektedir. İktisadi faaliyet insanın ihtiyaçlarını tatmin etmek maksadı ile madde, çevre ve zaman ile kurduğu ilişkilerin bütünüdür ve bu etkileşimin mahiyetini insanın sahip olduğu iktisadi zihniyet şekillendirmektedir.⁹⁹ Bu üç unsura karşı insan, sahip olduğu zihniyet gereği yaklaşım göstermekte ve subjektif değer yargıları ile hareket etmektedir.

Ülgener, insanın madde, çevre ve zamana karşı olan yaklaşımını “mesafe bilinci” kavramıyla özetlemektedir. İktisadi zihniyetin pratik tezahürü insanın maddeye, çevreye ve zamana karşı arasına koyduğu mesafe ile ölçülmektedir:¹⁰⁰

*“Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına ya adamakıllı ısınmış
bir yaklaşım veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe*

---

⁹⁸ “Prekapitalist dönemi kapitalizmden ayırt eden çizgiyi de tam bu noktaya getirip bağlayabiliriz: Fark, kazanma ve zenginleşme hevesinin birinde yokluğu öbüründe varlığında değil, onun iki tarafta da varlığı ile beraber tatmin cihetinden birinde normal iktisadi faaliyete yönelişi ve oraya getirdiği hızla beraber öbüründe kendine o faaliyet dışında çıkış yolları arayıp bulduğu için iktisat dünyasında bıraktığı boşluk ve durgunlukta aranmalıdır.” Ülgener, “**İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi**”, s. 256.

⁹⁹ Hacı Duran, Fatma Torun, “Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, (Çevrimiçi) <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/view/1023006715/1023006237>, 18 Ocak 2014, s. 63.

¹⁰⁰ “Ülgener’in deyimiyle “kapitalizmi, söz gelişi kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, yahut o akımların gövdeleştirdiği kurumlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde tipik insanın davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır.”” Türkdogan, **İslami Değerler Sistemi ve Max Weber**, s. 79.

alış! İktisat ahlakı tam bu noktada, madde, çevre ve zamana karşı mesafelenmenin ölçü ve sınırlarını düzenleyici normatif kurallar olarak devre içine girmiş olacaktır.”

İktisadi zihniyetin dönemler itibariyle farklılık göstermesi gibi mesafe bilinci de tarihin şahitlik ettiği farklı insan tipolojileri açısından farklılaşmaktadır. Kapitalizm öncesi insan ve modern insanın mesafe bilinci açısından farklılık göstermesi de sahip oldukları iktisadi zihniyetin tezahürleri olduğu gibi bu farklılığın tahlili ideal yaklaşımın ipuçlarını bize verecektir. Kapitalizm öncesi insan maddi eşyaya hazzı doğuran bir tüketim, gösteriş ve övünme aracı ve sadece mübadele değeri taşıyan içsel anlamına vakıf olunamamış, ruhsuz bir meta yığını olarak yaklaşmaktadır. Bu insanın cemaat ilişkileri ile yoğrulmuş değer algıları onun çevre ile olan ilişkisini de bağlı olduğu cemaatin çevresi ile sınırlamaktadır.¹⁰¹ Tipik bir tarım toplumunun parçası olan bu insanın zaman bilinci ise kısa vadeli; uzak bir geleceğin rasyonel ve sayıya dayalı hesabından habersiz, ürününün kalitesi ve hacmini etkileyecek en fazla bir yıllık bir geleceğin planlaması ile meşguldür.¹⁰² Modern çağın insanının maddeye olan yaklaşımı ise onu bir madde olarak görmekten ziyade bir rakam olarak görme eğilimindedir. Madde şekli niteliklerinden sıyrılmış bir halde sadece sayı olarak muhasebe kayıtlarında ifade ettiği büyüklüğe göre değer kazanmaktadır. Ülgener'e göre maddenin sayısal ve soyut ifadesi algıda sınırları ortadan kaldırmakta ve bu sınırsızlık hali modern insanın çevre ile olan irtibatında da etkili olmaktadır. Her türlü cemaat bağından ve coğrafi kısıtlamalardan kopmuş olan modern insan, iş ilişkilerinin kendisine kazandırdığı sınırsız iletişim ağı ve maddenin somut ve soyut halinin sınırsız mobilite imkânı ile çevre ile olan ilişkisinde de sınır tanımamaktadır. Modern insanın

---

¹⁰¹ “Anadolu'nun XII. ve XIII. yüzyıllarındaki kaos ortamında sanat ve meslek dünyasında yeni bir çığır ya da eski yapıların kuvvetlendirilmesi olarak gördüğü ahiliği Ülgener, dış çevrenin türlü sarsıntıları, fırtınaları arasında sanat erbabının sımsıkı birleşip kendi aralarında kapalı bir cemaat dünyası “vücuda getirme” amaçlı bir yapı olarak görmektedir. Ancak bu hal yalnız esnaf topluluklarına münhasır değildir. Tarikat yapılanması da aynı şekilde, kapanma ve cemaatleşme dolayısıyla korunma ihtiyacından doğmuştur” Arslan, **Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik**, s. 60.

¹⁰² Bir yıllık bir gelecek tezahürü dahi ortaçağ iktisadi insanının zaman bilinci açısından uzak bir gelecektir. Bir yıllık gelecek tasavvuru tarım toplumu olmanın doğal sonuçlarından biri de olsa ortaçağ karakteristiğinin daha çok günü kurtarma telaşında olduğu ve gündelik geçim derdi ile meşgul olduğu söylenebilir. Özkiraz, **“Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**”, s. 46.

zaman ile olan mesafe bilinci ise hem anı hem de geleceği kuşatmaktadır. Prensipleri ve rasyonalitenin getirdiği disiplin ile işine yaklaşan ve her türlü verimlilik hesaplamaları¹⁰³ ile anın muhasebesini tutan modern insan aynı zamanda en uzak geleceğe dair bir hazırlık ve planlama içinde olmayı ihmal etmemektedir. Ülgener, modern insanın an ile ilişkisini “nefs terbiyesi ve disiplini” olarak nitelendirmektedir. Geleceğe dair yaklaşım ise hem ona hazırlıklı olmak ve yapılan rasyonel hesaplamalarda uzun vadeyi düşünmek hem de geleceğin getireceği şansları bugünden hesaplayarak sadece bugün değil gelecekte de elde edilecek faydayı maksimuma çıkarmak hedeflenmektedir.¹⁰⁴

Ülgener’e göre mesafe bilinci analizlerinde bu üç yaklaşımı ayrı ayrı ele almak yerine hepsini “dünya” başlığı altında değerlendirmek, dinin iktisadi zihniyet üzerindeki etkisini ele almak açısından oldukça anlamlıdır. Madde, çevre ve zamana karşı mesafe alış aslında inananların mensubu oldukları dinin dünyaya karşı olan yaklaşımlarından beslenmektedir ve bu konuda “masiva” adı verilen tüm dünyevi ilgi ve alakalara karşı dinin mesafe alış belirleyicidir. Dinin bu noktadaki yaklaşımında birbirine zıt iki cephe ön plana çıkmaktadır:¹⁰⁵

---

¹⁰³ Modern insanın rasyonel mantığa dayalı verimlilik hesaplamalarının karşısında kapitalizm öncesi insanın kararlarını üstün bir güce yaslama eğilimi bulunmaktadır. “Önemli olan insanın yani bireyin kendine bir süprem (olağanüstü) kuvvet bulma rahatlığının yarattığı hareketsizliktir. Bu tür bir sistemde gizli işsiz, verimlilik yerine sığındığı toprakta gökyüzünün rahmetini süprem bir kuvvet olarak görmektedir. Aynı durum, tarla sahibi için de söz konusudur. İmdadına muhakkak bir gücün yetişeceğini duyumsar ve verimliliğe yönelmez. Tüccar ve işadamı ise yine süprem bir kuvvet olan devlete yaslanır. Öyle olduğu için, maliyet hesapları yapmak yerine, idare mekanizmasında kilit noktaları tutanları adı ve sanı ile tanımak, işin selâmeti bakımından yeterlidir.” Mumcu, “**Sabri Ülgener’in Kaleminden İktisat Zihniyeti**”, s. 3.

¹⁰⁴ Ülgener, kapitalizm öncesi insan ve modern insan arasında mesafe bilinci açısından yaptığı bu karşılaştırmanın ardından ideal olan yaklaşımın hangisi olduğu yönünde tam bir tercihte bulunmamaktadır. Ancak ortaya koyulan tablo ibrenin modern insandan yana olduğunu göstermektedir. Weber’in riyazi insanı ile Ülgener’in zahid insanı mesafe bilinci açısından asırlar boyu tam ters istikamette bulunmuşlar ve bu fark rasyonel Batı ile irrasyonel Doğu arasındaki mesafeyi doğurmuştur. Bkz.: Sayar, **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi**, s. 313.

¹⁰⁵ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 33.

Ülgener, idealize ettiği bu ikinci görüşün İslam’ın ana kaynağı Kur’an’da ve önde gelen tasavvuf büyüklerinde gözlenebileceğini ve bu yaklaşımın dünyayı somut maddi anlamı ile değil, Tanrı’dan uzaklaştırıcı anlamıyla kabul ettiğini; dünyaya duyulan ilgi ve alakanın dünya ile aynı anlamda kullanılmadığını ve reddedilenin dünya değil bu ilgi ve alaka olduğunu ifade etmektedir.

“Dünyayı maddi varlığı ile toptan inkara yönelen ya da madde tarafına göz yumup ancak insanı Tanrı’dan uzaklaştırıcı alaka ve kayıtlarını reddetmeyi hedef alan iki anlayış karşısındayız. Dünyayı kelime yapısı ile “deni”den (aşağılıktan) türemiş sayanlar için çıkar yol, maddenin dışına ve ötesinedir. Karşı görüş sakatlığı maddede değil, ilgide görür.”

Ülgener’e göre iktisadi zihniyetin temel belirleyicilerinden olan mesafe bilincindeki bu farklılıklar sadece zihniyetin soyut plandaki bir parçası olarak kalmamakta, aksiyon planında da temel bir ayrıma sebep olmaktadır:¹⁰⁶

“Biri dünyayı iyilikleri ile de kötülükleri ile de olduğu gibi kabullenmeye varan anlayış! Tanrı, hikmetinden sual edilmez, her şeye kefil bir “kadir-i mutlak”! Birliğine olduğu gibi kudretine de ortak koşmayı kesinlikle reddettiği için kula iradeyi sahibine teslim edip içe dönük bir huzur ve “murakabe” halinde olup biteni temaşadan başka yapacak bir şey kalmıyor. Öbürü dünya düzenini her türlü günah ve kusurları ile göğüslemeyi, hak ve doğruluk yolunda işlemeği Tanrı’nın buyruğu sayan görüş! Gerekçe açık: Kişi yaradılıştan ve Tanrı’nın iradesi ile güç ve kuvvet sahibidir. Bu güç aslında O’nun (kadir-i mutlakın) kudretinden bir parça, belki de kudretin bir uzantısı demek! Öyle olunca da emanete hakkını vermeyip kendinde aciz görmek hak nimetine göz göre küfran demek olur. Kula düşen ve yakışan, hak emanetini –kudreti- saklı tutmayı açıklaamak ve vücudu ibadet ve taat başta Allah’ın hoşnutluğunu celbedecek hayırlı işlerde geceli gündüzlü yormak işlemektir.”

Bu iki farklı yorum ve bu yorumların tarih sahnesinde beslendiği, hayat bulduğu kaynaklar Ülgener’in tezi açısından hayati öneme sahiptir. İnsanın maddi planda ilerleyişi ya da geri kalışında bu iki farklı yorum oldukça etkili olmuştur. İnsanın elinde

---

¹⁰⁶ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 34.

Ülgener’e göre mesafe bilincinin aksiyon planı Weber’de iki farklı kavramla ele alınmıştır. Weber, sonsuzluğa giden yolda maddeyi kesinlikle yaklaşılmaması gereken aşağılık bir meta olarak gören ve murakabe ile bu sonsuzluğa ulaşmayı amaçlayan, dünyayı ise sadece bir ara durak olarak gören birinci yaklaşıma kontemplatif-mistik anlayış demektir. Maddi zevk ve hazlara kapalı olduğu halde aynı zamanda madde ve manayı bir ceht alanı, dünyayı ise kötülükleri göğüslenecek bir çile ve cidal dünyası olarak gören diğer yaklaşıma ise aktif-riyazetçi yani asketik anlayış adını vermektedir.

tuttuğu kudreti pasifize eden ve atıl bırakan birinci yorum doğuya has, içe dönük, vecd ve huzur tarafı irade tarafına ağır basan, münzevi insanını; bu kudretin maddeyi dönüştürücünü gücüne bir emanet ve bu dönüştürme eylemine bir ibadet gözüyle bakan ikinci yorum ise batının disiplinli iş ve vazife insanını doğurmuştur. Birinci yoruma göre insanın selameti Hak'la bir olmaktan, iç huzuru yakalamaktan ve içe dönük bir murakabe ile nefis mücadelesinden geçmektedir. Dünya ile yüz yüze mücadeleden kaçan bu insan için öncelikli olan iç dünyadır ve dışarıdaki bir aksiyon, iç dünyanın selameti açısından gerekli değil, tam tersine dünyadan yani aksiyondan kaçış bu selamete ulaşmak için telkin ve tavsiye edilen bir tavidir. Bu yorumu takip edenlerin madde, çevre ve zamana karşı mesafe alışları Ortaçağ karakteristikleri ile benzerlik göstermektedir.¹⁰⁷ İkinci yorumda ise asketik bir yaklaşımla dünya nefis terbiyesinin asıl arenası olarak görülmekte, insana hem ilgi ve alaka yönünden dünyaya aldanmaması hem de elinde bulunan maddi gücü en verimli, disiplinli ve faydalı olarak kullanarak, dünya içinde dünya ile mücadele etmesi öğütlenmektedir. Birinci yaklaşım dünyadan kaçmakta, ikinci yaklaşım ise dünyanın içinde dünyayı red etmektedir. İlk yaklaşıma sahip olan insan, ikincinin gözünde Tanrı'nın kendisine verdiği görevi yerine getirmek ve rızasını kazanmak için mücadele etmek, ibadet ve riyazet ile O'nun rızasını kazanmaya çalışmak yerine kendi iç dünyasına çekilen bir rind'dir. İkinci profil ise ilkinin gözünde kendisini dünyaya kaptıran, nefisine yenik düşmüş, zahir tarafta kaybolarak batını feda etmiş, maddeye yenilerek manayı kaybetmiş, dinin vecd yönünü bilmeyen, anlamayan kuru bir zahiddir.¹⁰⁸

Ülgener'e göre, mesafe bilinci çerçevesinde çizilmeye çalışılan bu iki farklı profilden biri Batı'nın rasyonel, kapitalist insanını inşa ederken, diğeri ise İslam toplumunun iktisadi gelişme sürecine diğeri birçok somut faktörün yanında manevi amil olarak ket vurmuş ve hatta diğeri somut faktörlerin etkilerinin pekişmesine ve derinleşmesine

---

¹⁰⁷ Bu yorumun takipçileri için pasifize olmuş ve içe kapanmış dünya algısı beraberinde geleceğe karşı kayıtsızlığı ve çevresel bağlarda gevşemeyi getirmektedir. Bu mesafe bilinci mekân boyutuyla yakın komşuluk haricindeki toplumsal ilişkilerin çözülmesine yol açar. Yakın komşuluk ilişkileri ise aile, zanaat, mensup olunan tarikat ilişkileriyle kısıtlıdır. Bu topluluklar içindeki ilişkiler ne kadar sık ve yoğunsa, onun haricinde kalan toplumsal temaslar o derece gevşek ve dağınıktır. Bkz.: Özkiraz, "**Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**", s. 46.

¹⁰⁸ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 36.

tamamlayıcı güç olarak yardımcı olmuştur. Ülgener'e göre bu profilin oluşumunda en büyük pay batınî İslam yorumu, istisnalar hariç tutulmak kaydı ile, tasavvuf ahlakıdır.

2.4.3. Ülgener'de Tasavvuf-İktisadi Zihniyet Etkileşimi

Dinin, konumuz özelinde İslam'ın ekonomik hayat üzerindeki etkisinin bir bütün olarak ve coğrafi ve mezhebi farklılıklar göz ardı edilerek incelenmeye kalkışılması son derecede toptancı bir anlayış olacaktır. İktisadi zihniyet oluşumu söz konusu olduğunda dinin soyut, teorik ve her coğrafya ve mezhepte genel anlamda aynı kalan kurallarından ziyade kütlenin ahlak anlayışına ve davranışlarına ışık tutacak pratik uygulanış biçimlerine bakmak gerekir. Söz konusu coğrafya Anadolu olduğunda kütlenin zihniyetine sirayet eden anlayışın tasavvuf¹⁰⁹ ve tarikat kaynaklı olduğu görülmektedir.¹¹⁰

“İslam, kabul etmek lazımdır ki, bütün bir din ve kültür kompleksinin adı olarak, yayıldığı alanın özelliğine göre farklı çehreler göstermiştir. Arap yarımadası başka, Kuzey Afrika ve Mezopotamya başka, İran ve Anadolu'da başkadır. Kitabî-şeri tarafı ile ilk İslam belki hepsi için atlanıp geçilemeyecek bir ön etap sayılabilir. Ancak kendi kültür çevremizi (Anadolu'yu) göz önüne alınca, kütlenin dünya görüşünü ve arada iktisat ahlakını yoğurup şekillendirmede ağırlığı şeri-Ortodoks kurallardan çok kütle ahlak ve itikatlarının (tasavvuf ve tarikat adabının) taşıdığına şüphe

¹⁰⁹ “Hicri II. yüzyıla doğru İslam topluluğu içerisinde bazı farklı inanışlar belirmeye başladı. Kısa zamanda gerçekleşen fetihler, ekonomik ve siyasal bazı etkenler sonucunda, halk, zenginliğe, paraya ve dünya mallarına yöneldi. Buna karşılık, Müslümanlardan bazıları kendi inandıkları temiz akideyi aynen devam ettirmek ve Allah tarafından vahyedilmiş olanın dışına çıkmaksızın Hz. Peygamberin yolunda gitmeyi üstün tuttular... Böylece, davranışlarına göre önceleri “abidûn” ve “zühhâd” daha sonraları ise “sufî” ve “mutasavvıf” olarak adlandırılan kişiler gerçek manada bir akımın kurucuları ve temsilcileri oldular. Sufî namıyla ilk olarak adlandırılan Ebu Hâşim (ö.150/767)'dir. Bir çeşit nefis, ruh ve zihin hayatı olan tasavvufun tanımı, kişilere ve zamana göre değişmektedir. Mesela bunlardan biri, Muhammed b. en-Nuri (ö.295/907-8) tasavvufun nefse ait bütün zevklerin terkedilmesinden ibaret olduğunu söylerken Cüneyd Bağdadi (ö.297 /908-910) onu aç durmak, dünyayı terk etmek, alışılâ gelen ve hoşâ giden şeyleri kesip atmak olarak tanımlıyordu. İbn Haldun da, onu dünyanın terki ile Allah'a yönelme ve halkın râğbet gösterdiği her şeyden uzaklaşma olarak tarif ediyordu.” Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986, s. 3-6.

¹¹⁰ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 8.

yoktur. Dini telkinler, soyut dogmatik kalıplardan değil, tekke ve tarikatların sade, samimi havası içinde yumuşatılmış haliyle basit mahalli kıssa ve imajlardan süzülüp geçerek halk idrakine aktarılmış olabilirdi.”

Ülgener'e göre tasavvufun Anadolu coğrafyasında yerleşmesi 12. ve 13. yüzyıllarda, İslam toplumunun Orta Asya, Hind, İran ve Hristiyan unsurlardan etkilenmesi, siyasi olarak ise çalkantılı bir dönem olan Moğol istilaları döneminde olmuştur.¹¹¹ Tasavvufun bir zihniyet olarak inşa ettiği karaktere İslam'ın ilk döneminde rastlanmaz. Diğer dinlerin tasavvufun oluşumundaki etkisi ayrı bir konu olmakla birlikte tasavvufun devrin çalkantılı döneminde siyaseten birlik ve beraberliğin muhafazası, diğer taraftan ise yeni fetholunan toprakların İslam'a ısındırılmasında etkili bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir.¹¹² Diğer taraftan, bir gönül ordusu olarak tekkelerden yükselen çağrı, o devirde zulüm gören, topraklarından sürülen, Moğol istilalarından zarar gören insanların yüreklerini yatıştırarak ve sığınabilecekleri bir liman olacaktır.¹¹³

Ülgener'e göre dinin, kitlenin siyasi, coğrafi ve kültürel her türlü etkenin altında şekillendirdiği yaşama biçimine bir dayanak oluşturmak için kullanılmaya müsait hale gelmesinde de tasavvufun rolü büyüktür. Kadercilik ve teslimiyet dinin inananlara telkin ettiği bir yaşam üslubu olmadığı halde çöl insanı tabiatın zorlu şartları

---

¹¹¹ Tasavvufun doğuşu ve etkilendiği kaynaklar hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Tasavvufun, İslami öğretilerden doğduğu ancak ortaya çıktığı çağlar itibarıyla Hristiyan ruhbanlığından, Hint mistisizminden, dönemin kelam-felsefe tartışmalarından ve devrin siyasi olaylarından etkilenmiş olduğu bu görüşlerden bazılarıdır. Bkz.: Ebu'l-Alâ Afifi, **Tasavvuf, İslam'da Manevi Devrim**, Çev. İbrahim Kaçar, Murat Sülün, İstanbul, Risale, 2004, s. 65-94.

¹¹² H. Kamil Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004, s. 127-145.

¹¹³ “Bu dönemde İslam âlemi siyasal bütünlükten yoksundu. Halk sosyal, siyasi, iktisadi ve ideolojik buhranlar nedeniyle ruhi tatminsizlikler içinde bulunuyordu. Bu durum tarikatların yaygınlaşması için uygun zemini oluşturuyordu. İslam dünyasının diğer bölgelerinde daha ziyade mistik karakterli tarikatlar yaygınlaşırken, Anadolu ve çevresinde mistik yönüne ilaveten askeri ve siyasi yönü de olan bir teşkilatlanma görüldü. Türklerin bulunduğu Anadolu ve çevresindeki tarikatların karakter çizgilerinin belirginleşmesinde bölgenin maruz kaldığı istila hareketleri etkili olmuştur. Özellikle XIII. yüzyıl Anadolu'sunda I. Alaaddin Keykubat'dan sonra merkezi otorite zayıflamış, veraset kavgaları artmış, Moğol istilası ve Rum ve Ermenilerle yapılan savaşlar sosyal ve iktisadi düzeni tahrip etmişlerdi. Halk sosyal nizamsızlık ve asayişsizlikten bıkmış, maddi ve manevi bir melce arayışına girmişti. Bu ruhi durumdaki halk kitleleri tekke ve zaviyelere koşmuş, manevi liderlerin terbiyesinde sosyal ve ruhi hayatına şekil vermeye çalışmıştır.” Demirpolat, Akça, “**Ahilik ve Türk Sosyo-kültürel Hayatına Katkıları**”, s. 362.

karşısındaki aczinin ifadesi olarak büründüğü teslimiyetçi ruh haline dinin tasavvufi yorumunu alet ederek bir kutsallık kazandırmış olmaktadır.¹¹⁴ Aynı zamanda tasavvuf, dinin dışı ve maddeye açık ilk halinden içe ve derine kapanış sürecini başlatan ve madde ve dünyaya olan yaklaşım gibi temel başlıklarda dahi dinin yayıldığı bölgelerin mevcut inançları ile karıştığı bir akımdır.¹¹⁵

Tasavvuf dinin madde ve dış dünya ile olan ilişkisinde büyük değişikliklere yol açmış ve iktisadi zihniyet profilinde madde aleyhine cephe alan bir karakter inşa etmiştir. Bu karakterin ortaya çıkmasında dünya hayatında tasavvufun insana gösterdiği temel amaç etkili olmuştur: "*Tanrı katında nefsinin yok etmek ve o yoklukta varlığı bulmak*".¹¹⁶ İnsan bu dünyada misafirdir, dünyanın yabancısıdır; eksik ve yarım kalmış olan dünyada yaratıcının nurunu taşıyan ruh bunalmakta ve yaratıcısına kavuşacağı anı beklemektedir. Ruhun bu dünyada Allah'a ulaşamamasının nedeni ise bizatihi dünya ve kişinin bedenlen, madden bu dünya ile sürdürdüğü ilişkidir. Nefsani istekler bu ilişkinin kişinin kalbinde ne kadar yer edeceğini belirler, ancak ruhun en temelde vucutta, kişinin bu dünyaya hapsolan fiilinde sıkışması, o fiiliyata itibar etmesi onu ilahi olandan uzaklaştırmakta ve Allah'a ulaşmasına engel olmaktadır. Ülgener'e göre bu yaklaşım meseleyi kişinin fiil ve iradeyi inkârına kadar götürmektedir. Sonuç olarak kişi yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak üstlenmiş olduğu aktif görevi yerine getiren, külli iradenin temsilcisi rolünden çıkmakta, kaza ve kadere karşı teslim olmuş, edilgen ve pasif bir seyirci rolüne geçmektedir. Ülgener'e göre temel karakteristikleri itibariyle ortaya çıkan profil şu şekilde tasvir edilebilir:¹¹⁷

---

¹¹⁴ Din, inananların pratik ahlak yorumu ve yaşam biçimleri için zaman zaman meşrulaştırıcı bir kılıf olarak kullanılmış olmakla birlikte kurucu ve inşa edici rolünü de hiçbir zaman arka planda tutmuş değildir. Dinin inşa edici rolünü üstlenirken kullandığı araçların kitleye doğrudan nüfuz etme zaruryeti yanında, kitlenin de dini, bir etken ve meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanması kitlenin iktisadi zihniyetini analiz ederken dinin üst yapı ve kurumlarının içtihat ve yorumlarının neden birincil kaynak olarak kullanılmayacağına birer sebeptir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 10.

¹¹⁵ Arslan, "**Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik**", s. 57.

¹¹⁶ Ülgener bu ifadeyi Muhyiddin Arabi'nin Füsusulhikem adlı eserinden almıştır: "Arife lazım olan budur ki eser-i ilahiyi aslına ve hazretine ilhak eyleye." Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 93.

¹¹⁷ Ülgener, tasavvufun nefsi yok etme ve murakabe ve zikir ile iç dünyasında yükselerek Allah'a ulaşma idealinin sonuçta irade ve fiiliyatı yok saymaya kadar gideceği değerlendirmesinin ileri ve uç bir ihtimal olduğunu kabul etmektedir. Yine de bu ihtimalin gerçekleşmiş olduğu varsayımı ile söz konusu karakterin ortaya çıkmış olduğunu iddia etmektedir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 92.

"Dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telaş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kaygıları ile çepeçevre kuşatılmış (merkezden "kırsal" çevreye açıldıkça daha da yumuşak ve teslimiyetkar); hesabında, yol ve yordamında götürü insan!"

Tasavvufun dünya görüşünün yaygınlaşmasının ardından inananların madde, çevre ve zamana karşı olan yaklaşımları da değişmiştir. Ülgener madde, çevre ve zaman yaklaşımlarını mesafe bilinci üst başlığı altında değerlendirmekte ve iktisadi zihniyet analizinde temel unsurlar olarak ele almaktadır. Tasavvuf ile birlikte müslümanların maddeye bakış açısı, "sadece içten uzak durulması gereken bir varlık"tan, "içeriden de dışarıdan da uzağında durulması gereken, fani, yalan, kirli, aşağılık bir varlık"a dönüşmüştür.¹¹⁸ Maddeye özü itibari ile kirli ve aşağılık bir varlık olarak bakılmaz ve sadece dünyevi ilgi ve alakada aşırılık, hırs, ihtiras, mala dayalı gurur ve kibir kınanırken sonraki dönemlerde somut olarak madde ile ona yönelik ilgi arasındaki ayırım ortadan kaldırılmış ve doğrudan madde hedef tahtasına konulmuştur. İktisadi zihniyetteki bu değişime karşın ilk dönemde dünyevi ilgi ve alakaya set çekilmeye çalışılırken sonraki dönemde doğrudan madde ile temas engellenmeye çalışılmış ve "vasat ve itidal" dinin maddeye karşı yaklaşımında temel düsturu olmuştur.¹¹⁹ İslam

---

¹¹⁸ Bu yaklaşım istikrarsız bir siyasi ortamda, güvenliğin temin edilememesi nedeniyle insanların sahip olduklarından emin olamamaları psikolojisi ile örtüşmektedir. Ülgener'e göre insanların tasavvufi yorumlara bu kadar çabuk ısınmalarının arkasında bu psikolojinin büyük payı vardır. Güvensiz bir çevre, savaş atmosferi, mal ve can endişesi, yağma, hırsızlık ve talanlar Anadolu insanının bitmek bilmeyen sürgünleri zaten maddi birikim sağlayamayan insanların gözünde maddenin uzak, soğuk, kirli ve aşağılık kabul edilmesinde etkili olmuştur. İnsanlar için bu madde yaklaşımı bir teselli limanıdır, aynı zamanda dünyanın fani olduğu, huzurun maddede değil, her neye karşı olursa olsun iç dünyada ve mana âleminde tesis edileceği inancı da zor geçen hayat şartlarında insanların dayanabilmeleri için bir umuttur.

¹¹⁹ Vasat ve itidal yoluna Ülgener, Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'nin Marifetname'sinden örnek vermektedir. "Bir kimse yiyecekten her neyi helal-i hazır bulsa onun bir nevinden yarısı kadarı ile, giyecekten her neyi helal-i hazır bulsa sıcağı ve soğuğu def edecek kadarı ile yetinse, evlenmeden yana "hemen bir akile avrat bulsa ve onunla kanaat edip kalsa"; mesken olarak "ırz ve malını koruyacak kadar bir alçak menzilde sakin olsa"; iş güç tutmakta geçimliliğini sağlayıp "hilesiz sanat ya insaf ile ticaret" ve ekip biçmek üzere kifayet miktarı rızık ile kanaat kılsa... İşte o kimse dünya lezzetini ve Tanrı rızasını aynı zamanda elde etmiş olur." İslam toplumunda iktisat kelimesi dahi itidal kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. İktisat, kapalı bir ev veya konak çatısı altında geçim araçlarını bulup buluşturup ihtiyaca denk getirmekten ibaret faaliyetlerin toplamı olarak tanımlanmıştır. İktisadi faaliyet kollarından en önemlisi olan ticaretin sınırları dahi hane halkını geçindirmek ve başkalarına muhtaç olmayacak kadar kazanmak olarak belirlenmiştir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 69.

dininin iktisadi zihniyet olarak kuruluş döneminde madde ile arasına sert bir kısıtlama koymamasına karşın daha sonraki dönemlerde bu yola doğru bir kayma yaşanmasında tasavvufun etkisi büyüktür:¹²⁰

“İlk İslam telakkisi, hiç şüphe yok ki, ferdi devamlı bir kisb ve cihad misyonu ile yeryüzüne dağılma ve yayılmaya teşvik eden sözler ve fikirler ile doludur. Ancak tasavvufla beraber ve bahusus ona müvâzî olarak şehirlerin esnaflaşmasından beri, bu dinamik ve hareketli hayat anlayışı yer ve yurt değiştirmekten hoşlanmayan sabırlı ve mütevekkil bir atâlet felsefesine çevrilmiş bulunmaktadır.”

Çevre yaklaşımlarına gelince, ilk İslam toplumunun cihanşumul yaklaşımı ve ticari olarak sınır tanımayan ufukları yerini kendisini cemaatle sınırlayan, ticari olarak ise bulunduğu pazardan ötesi ile ilgilenmeyen esnaf anlayışına bırakmıştır. Ülgener’e göre tasavvuf İslam toplumunda ilk dönemde yerleşmiş bulunan ideal zaman mefhumu algısını da deformasyona uğratmıştır:¹²¹

“Yaşanılan ana bağlı ve onunla sınırlı bir zaman bilinci, olsa olsa içe dönük, kapanık bir zühd ve riyazetin ve onların pratiğine yönelik bir “çile doldurma”nın harcı olabilir. Kulluk ve ibadet yolunda günün her dakikasına hakkını vermek için gözlerini geçmişe ve geleceğe kapalı tutan bir riyazet ilk İslam’ın yabancısıdır.”

Ülgener’e göre İslam’ın ilk döneminde tavan ve taban ayırımından söz edilememekle birlikte zamanla dini ilişkiler üzerinden tanımlanan toplumsal katmanlar ortaya

---

¹²⁰ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 179.

Ülgener, bu içe kapanmada tabii ki tek sebebin tasavvuf olduğunu söylememektedir. Ticaret yollarının değişmiş olması, siyasi ve sosyal çalkantılar, merkezi otoritenin kaybolması, güven ve istikrar duygusunun azalması, ticaret yollarının tehlikeli hale gelmesi ve daha birçok sebep Doğu ticaretinin esnaflaşmasında etkilidir. Bu noktada, ortaya çıkan bu siyasi ve iktisadi değişikliklerin sosyal yapı ve birey üzerinde meydana getirdiği travmanın etkisini hafifletici bir etken olarak devreye giren tasavvufun bu manzaraya katkı mı sağladığı yoksa bunların sonucu olarak mı ortaya çıktığı tartışma konusudur. “...müellife göre Şark ticaret yollarının kapanması, vaktiyle bu yollar boyunca teessüs etmiş olan hareketli bir kar ve teşebbüs zihniyetinin tabii seyri istikametinde inkişaf etmesine mani oldu. Böyle bir iktisadi kapanma ve boğulma devrinde normal geçim yollarında vukua gelen daralma, esnaf ahlakının da tereddidi etmesine sebep oldu.” Barkan, “**Bibliyografya**”, s. 167.

¹²¹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 68.

çıkmaya başlamıştır. İlk dönemde sağlanan ahlak/zihniyet ve tavan/tabana birlikteliğinde iki temel faktör etkilidir. Bunlardan ilki dinin kütleye asgari şart ve farizalardan fazlasını yüklememeye çalışmasıdır. Halka kaldıramayacağı bir yükün yüklenmesi ve dini ritüellerin gündelik yaşam içerisinde idame ettirilemeyecek kadar ağır olması tavan ve taban ikiliğinin oluşmasında önemli bir etkidir. Nitekim İslam'ın ilk döneminde inananların dini hükümleri içlerine sindirerek parça parça hazmetmeleri ve gündelik yaşama aktarmaları içlerinden bir grubun üst kitle olarak diğerlerinden ayrılmasına izin vermemiştir. İkinci faktör ise ayrı bir ruhani sınıfın reddedilmesi ve kişi ile yaratıcı arasına üçüncü bir kişinin girişine izin verilmemesidir.¹²²

Ne var ki İslam dininin belli bir aşamadan sonra farklı cereyanlar ile etkileşime girmesi ve birtakım siyasi ve sosyal faktörlerin de etkisi ile tasavvuf akımlarının ortaya çıkmasıyla beraber bu iki etkenin de zayıfladığı ve tavan/tabana ayırımının ortaya çıkmaya başladığı görülür. İslam'ın ilk indiği devirde kütleye aksettirilmemiş olan ve basit halk kitleleri için anlaşılması, sindirilmesi ve gündelik hayata aktarılması güç rumuz ve ibarelerle dolu mistik inançlar öncelikle dinin yayıcısı konumunda olanlar, yani önde gelenler ile bu rumuz ve ibareleri tam olarak anlamayan halk arasına bir mesafe koymuştur. Dini tam olarak anlayan, yaşayan ve diğerlerinden farklı bir dil konuşan üst kitle ile halkın basit imaj ve tasvirlerle örülü kitle inancı arasına tavan ve taban ayırımı girmiştir.¹²³

Dinin ilk döneminde inananlar için daha sade olan amaç ve roller, tasavvufun devreye girmesi ile birlikte giderek karmaşıklaşmıştır. Allah ile tek varlık olarak birleşme, yokluğa erme, varlığını O'nda eritme gayeleri, bir kul olarak Allah rızası yolunda çalışma ve O'nun rızasını kazanma gibi basit ve sade amaçlardan daha komplekstir.

---

¹²² Bkz.: Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, İstanbul, Beyan, 2009, s. 736.

¹²³ Ülgener'e göre özünde tavan/tabana ayırımı olmayan İslam dininde, ancak tasavvufun tarih sahnesine çıkmasının ardından toplumsal yapı bu ikiliğe şahit olmuştur: "Zirve ve taban arasına doldurulması mümkün olmayan bir uçurum girmiştir. Zirveye tırmanabilenler, neredeyse, sihirli (magique) bir çekim merkezi haline almışlardır. "Veli" (ermiş) olarak kendisine tam bir teslimiyetle bağlanılacak ve yerine göre dünya ve ahiret mamurluğu –gerekliyorsa- bedeli ödenerek kendisinden satın alınacak bir üstün kuvvet!" Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 40-42.

Aynı zamanda murakabe¹²⁴, zikir, seyr-i suluk¹²⁵ ve benzeri tasavvufi ritüeller ve terimler de zamanında çöl insanının dahi anlayabileceği dinin temel ibadet ve terimlerinden aynı derecede farklılaşmaktadır. O zamana kadar Peygamberden teslim alınanlar haricinde bir rehber ihtiyacı hissetmeyen inananlar bu kompleks ve anlaşılamayan yapıda bir rehber, yani bir pir, şeyh ve mürşid bularak ona teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır.¹²⁶

Bu kompleks yapıyı aşmak için inananların bir mürşide bağlanması gerekliliği İslam toplumunda yeni bir kimlik oluşumuna neden olmuştur. Başlangıçta oldukça kuvvetli bir fertçilik anlayışının hakim olduğu toplumda "ben" in yerini giderek "biz" almaktadır. Cemaatleşme güdüsü, kişilerin iradelerini kullanma ve teşebbüs kabiliyetlerinde, bağlı oldukları üst kimlik ve rehber lehine önemli gerilemelere yol açacaktır.¹²⁷ Kendi iradelerini kullanmaktan kaçınan ve müteşebbis ruhlarını kaybeden

---

¹²⁴ Gözetlemek, kontrol etmek anlamlarına gelen "murakabe", kulun her an yaratıcının kendisini gördüğünü ve izlediğini bilmesi ve bu yüzden her an dikkatli olması, gaflete düşmemesi, sürekli bir seziş ve biliş hali içinde nefisini kontrol etmesi, iç dünyasına odaklanması, hayatı sadece maddi düzlemde ele almayarak maneviyat aleminden gelen ikaz, uyarı ve işaretlere kalben ve zihnen açık olmasıdır.

¹²⁵ Süluk, bir yola girme anlamında olup, seyr-i süluk tasavvufta girilen ve ilerlenen manevi yolculuk anlamında kullanılmaktadır. Tasavvufa girenler, tabi oldukları yolda manevi kademeleri basamak basamak atlayarak kalben ve ruhen belli bir mertebeye ulaşırlar. Mutasavvıfların geçirdiği manevi tecrübelerin tamamını kapsayan bu yolun tamamına seyr-i süluk denilmektedir.

¹²⁶ Kitleye sahip çıkma zaman zaman tavanda yer alan şeyh ve mürşidler arasında, bazen de bu kesim ile siyasi iktidar arasında mücadelelere neden olmuştur. Bkz.: Özkiraz, **Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi**, s. 191.

¹²⁷ Cemaatleşme sürecinin etkisi sadece kişilerin zihin ve yaşam biçimlerinde değil, toplumun iktisadi-politik yapısında da gözlenmektedir. Batıda karar alma ve toplumu yönlendirme fonksiyonu fertlerin (hepsi burjuva sınıfına da dâhil olsa, karar mekanizmaları cemaatçi değil, ferdiyetçidir) üzerinden yürürken, doğu toplumunda fertlerin teslim oldukları ve karar alma sürecinde tabi oldukları cemaat yapıları üzerinden ilerlemektedir. Vakıflar, mahalli beylikler, tekkeler, dergahlar ve loncalar hepsi fertlerin tabi oldukları cemaat yapılarına örnektir. Bireylerin kendileri ve toplum için daha iyiye ulaşma yolunda atacakları politik, iktisadi ve sosyal adımlar topluma hareket, akışkanlık ve sermaye/sosyal bilinç anlamında yatay ve dikey mobilite kazandırırken, doğu toplumunda sosyal, siyasi ve iktisadi yapının daha donuk ve ağır ilerlediği görülmektedir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 95.

Diğer taraftan feodal yapının kurguladığı iktisadi yapı içerisindeki talep fonksiyonu ve üretim tarafında ise niceliğe özel önem verilmesi bireysel inisiyatiflerin gelişmesi önündeki büyük engellerden olmuştur: "Weber'e göre Doğu'da zanaatkârlığı şekillendiren saray ve çevresinin ve bürokrat ve rantiyeci sınıfın lüks tüketimleri sanayinin gelişimini teşvik etmediği gibi engellemiştir. Üretime devletin denetimi altında devam edilmesi sebebiyle Doğu'da, Batı'da olduğu gibi bağımsız zanaatkâr ortaya çıkmamıştır. Bu sebeple Doğu'da zanaatkârlıktan sanayi aşamasına geçiş gerçekleşmemiştir. Bir başka etken ise Doğu'da zanaatkârlığın nicelikten ziyade niteliği öne çıkarmasıdır. Zira özel sipariş üzerine belirli bir müşteri için üretilen bir malın niteliği önemlidir. Doğu'da kapitalist bir kitle üretiminin ortaya çıkmasının zemini yoktur." Sunar, **Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari**, s. 184.

bireyler ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan zihin ve bilinç olarak da kişilerin irade ve teşebbüs güçlerini kullanacakları maddeye karşı yaklaşımları değişmiştir. Maddeye dahi mana gözüyle yaklaşmak, maddenin içinde barınan anlama yoğunlaşmak, maddeyi dönüştürmenin, işlemenin, kullanmanın ve ona somut olarak, dış anlamı ile hâkim olmanın önüne geçmektedir.¹²⁸

“Şark mistisizmi fert ve evren arasında bütün mesafeleri silen, ikisini mutlak bir vahdet âleminde eritip birleştiren düşünce tarzı ile dış âlemin bir manada ne kadar içinde ise, biçim verilebilir ve ölçülebilir unsurlarını zihnen yoğurup işlemek cihetinden o kadar uzağında ve ötesindedir.”

Tasavvufun devreye girmesi ile İslam toplumunda aktif-asketik din anlayışı yerine pasif-mistik din anlayışının hâkim olması Batı’da olduğu gibi asketikliğin manastır hücrelerinden dünyaya açılmamasına ve dervişlerin hücrelerinde takılı kalmasına sebep olmuştur. Bu noktada Ülgener’in kullandığı dilde, Ortaçağdan kurtulan Batı’nın karşısında İslam toplumunun yeniden Ortaçağ karakterlerine dönmesinin sebeplerinin aynı tarihsel faktörler üzerinden yapılacak karşılaştırmalı analiz ile ortaya çıkartılması gerekmektedir. Batı’da bu faktörlerin başında Protestan mezhepleri ve manastırlarda yaşanan asketik yaşam gelirken, İslam toplumunda bu faktörlerin karşısına tarikatlar ve tekke/dergah yaşantısında gözlenen zahid yaşam konulmaktadır. Ülgener, tüm bu karşılaştırmalı analizde ideal tarihsel süreç olarak kabul ettiği asketikliğin manastır hücrelerinden dünyaya yayılma serüvenini ortaya koyabilmek adına tezinde Weber’in asketisizmine oldukça fazla yer vermiştir.¹²⁹

“Riyazet (askese), insan yaratılışından ham, kaba sevki tabiieleri söküp atmaya yönelen, günün her dakikasına –velev ibadet kaydıyla- hakkını

---

¹²⁸ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 96.

¹²⁹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 42.

Bu noktada tasavvuf pratiği ile asketisizmin ayırt edilebilmesi için Ülgener, zühd ve riyazet arasındaki ayrımı ortaya koymaya çalışır. Zühd, tasavvufun ortaya koyduğu nefsi dünya hazlarından mahrum etmek anlamında negatif, pasif ve kişiyi dünyadan koparan bir inanan hasletidir. Riyazet yani asketisizm ise kişiyi dünyadan uzaklaştırmaz, sadece dünyevi hazlardan ve hırstan uzaklaştırır; bunu da nefse düzenli bir fiil ve hareket yükleyerek, dünyaya karşı ona aktif bir misyon yükleyerek, hayırlı ve makbul işler yapmasını öğütleyerek, muntazam disiplinli iş yapış ve yaşayış şekillerine alıştırarak yapar.

veren, metodik bir nefis murakabesi, rasyonel yaşama biçiminin bir çeşit prototipidir.”

Düzenli ve disiplinli yaşamak, Batı’da önce manastır hücrelerinde başlamış, Reform ile birlikte manastır duvarlarının yıkılması ve tavan/tabana ayırımının ortadan kalkması ile sıradan inananın gündelik hayatının temel bir prensibi haline gelmiştir.¹³⁰ Manastırlarda çile dolduran keşişler hücrelerinde geçirdikleri vakitler haricinde yaptıkları iş bölümüne göre bağ ve bahçe işleri ile ilgilenmekte, kapılarından eksik olmayan misafirleri için mutfak ve kiler işlerini görmekte, çile ve ibadet saatleri haricinde geri kalan vakitlerini de disiplinli ve belli bir düzene göre yürütmektedir. Alt ve üst farkını, yani manastırdaki keşişlerle duvarların dışındaki sıradan Hristiyanlar arasındaki farkı katı bir şekilde devam ettirme eğilimindeki Katolik yaklaşımın Reform hareketi ile sekteye uğraması riyazetin aktif yüzünü dünyaya açmış ve metodik, rasyonel, disiplinli inanan profili tabana yayılmıştır.¹³¹ Bu insan tipinin en önemli özelliği hareketlerinin saati saatine hesabını tutması, düzensizliğe ve

---

¹³⁰ Disiplinli yaşamın olmazsa olmaz parçası olan saat düzenlemesinin ilk çıkış noktası kilise çanlarıdır. Weber’e göre de ilk defa dakikası dakikasına tanzim ve taksim edilmiş bir zaman bilinci ile yaşayan insan rahiptir. İslam’da ise namaz vakitleri inananların gündelik yaşantısında zamanlamanın önemini kendilerine hatırlatan ve iş planlarını namaz saatlerine göre yapmalarını sağlayan en önemli araçtır. Bu benzerliğe rağmen Batı’daki manastır ile Doğu’daki tekke arasında birisinin dünyaya karşı ilgisizliği sadece kalpte vuku bulacak bir istemsizlik olarak ele alırken diğersinin maddi olarak da el etek çekmek anlamında ele alması kadar büyük bir fark vardır. “Weber’e göre “Batı kültürünün özel kökenlerinde” hususi bir yeri olan manastır sistemi de zahitliğin ortaya çıkmasında önemlidir. Ona göre “bu dünyadan bütün rastlantısal kaçışlarından ve kahramansal şahsi işkenceden kurtarıl[an]” Batılı manastır sisteminde yaşamın örgütlenmesi “sistemleştirilmiş, tamamen şekillendirilmiş ve yöntemsel-akılcı” bir şekilde “doğal statünün (status naturea) üstesinden gelmek amacıyla sahipti.” Batı’da manastır hayatı hem tefekkürü, dünyadan el etek çekmeyi hem de zahitliği içerirken Doğu’daki manastır hayatında sadece birincisini içermektedir. Dolayısıyla Doğu’daki manastır pasifliği, Batı’daki aktif dünyasallığı doğurmuştur.” Sunar, **Marx ve Weber’de Doğu Toplulukları**, s. 178.

¹³¹ Bu noktada Ülgener’e göre de Weber ile uyumlu olarak Protestanlığın en önemli kazanımı Tanrı’nın kuldan isteğinin inişli çıkışlı bir hayat yerine düzenli, sistemli ve metodik bir yaşam olduğunun kabulüdür. İşlediği her günahın sonra ruhban sınıfına koşan ve bu günahın affedilmesini talep eden kişi bu sınıfın kaldırılması ile doğru yoldan sapmama adına daha sistemli, rasyonel ve her anını dikkatle yöneten bir hayat tarzına mecburi geçiş yapmıştır. “Üstten alta kapı, Max Weber’e göre, ruhban diye ayrı ve imtiyazlı bir sınıfı toptan reddedip devre dışı bırakan Protestanlıkla (bilhassa Kalvinizm ve Püritenizmle) ardına kadar açılmıştır. Luther’in attığı ilk adımla Concilia evangelica diye kapalı bir ruhani heyete son verildikten sonra zirve ve tabana ikiliği ve dolayısıyla “virtuose” ve kütle inançları arasındaki duvar yerle yer edilmiş oluyordu. Riyazet artık dünya dışı bir arınma pratiği olmaktan çıkmış, manastır kapılarının açılması ile beraber düzenli yaşama ethosu da kütle içine sarkıtılmış oluyordu. Bir manada artık herkes ömür boyu düzenli yaşama disiplinini sürdürecektir bir rahip demektir. Sanki manastırın kapısı açılmış da o muntazam, saati saatine dakik ve düzenli iş görmeye alışmış insan günlük hayat içine salıverilmişti.” Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 45-46.

savrukluğa müsamaha göstermemesi, nefesine karşı sert ve tavizsiz bir murakabe insanı olmasıdır. Bu insan geçmiş dönemde olduğu gibi sıkıştığı ve hata yaptığı zaman yardımına koşacak, affedilmesini sağlayacak bir ruhani otoritenin himayesi/boyunduruğu altında değildir.¹³² Dünya, insanın içine işleyen ve onu yaratıcısından gafil bırakan haz tarafı ile yine eskisi kadar kirlidir; tek farkı bu insan artık ona Tanrı'nın kendisine verdiği emir ile şekil verilecek, imar edilecek, disipline edilecek bir madde yığını olarak bakmaktadır. Reform insanının gözünde Tanrı'ya içe kapanarak, murakabe ve çile yoluyla ulaşmak ve Tanrı'da kendi varlığını bir kılmak mümkün değildir. Hatta bu iddia bir kul açısından haddini aşmak manasına gelmektedir. Kulun vazifesi Tanrı tarafından çağrıldığı işte/meslekte onun emrettiği disiplin ve düzen içinde çalışmak ve Tanrı'yı hoşnut etmektir.¹³³ Reform döneminin iş ve aksiyon adamı Tanrı'ya iç murakabe ile ulaşamayacağına inanmaktadır. Bu açıdan üzerine düşen görev Tanrı'nın çağırıldığı meslekte onun hoşnutluğunu kazanmak için çalışmaktır.

Manastırlardaki asketik yaşamın İslam toplumundaki yansıması tekke ve dergâhlarda gözlenen zahit inanan profilidir. Gününün saati saatine hesabını tutması, düzensizliğe ve savrukluğa müsamaha göstermemesi ve nefesine karşı sert ve tavizsiz bir murakabe içinde olması özellikleri itibariyle aynı yaşam tarzı tasavvuftaki tekke hayatında görülmektedir. Ülgener'e göre tek fark bu metodik yaşam biçiminin topluma

---

¹³² Ülgener bu noktada Hristiyanların gözündeki Tanrı algısının dahi değiştiğini ifade etmektedir. Kalvinizmin Tanrı'sı, artık İncil'deki şefkatli baba değildir. Erişilmesi mümkün olmayan, hikmetinden sual edilemeyen, kulundan yalnızca kendi şanını yüceltmesini isteyen ve eskisine nazaran daha mütehakkim bir Tanrı'dır. Bu Tanrı'nın razı kılınması ancak günün her dakikasına hakkını vererek, bir disiplin, düzen ve nefis murakabesi içinde sürekli çalışarak mümkün olabilirdi. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 46.

¹³³ Ülgener, Weber'in Protestan ahlakı ile ilgili tezini kabul etmektedir. Çağrıldığı görevde her dakikasına hakkını vererek Tanrı'nın şanını yüceltmeye çalışan Kalvinist, aynı zamanda dünyanın gösteriş, savruk tüketim ve haz tarafına karşı da uyanıktır. Servet edinme, Kalvinist için Tanrı'nın istediği doğrultuda iyi çalışmakta olduğunun bir işareti olarak Tanrı katında seçkin ve sevgili bir kul olmanın göstergesidir. Çünkü servet, metodik çalışmanın yanısıra nefisini haz ve hırs taşkınlığından uzak tutmanın bir göstergesidir. Bu açıdan Kalvinist, haz ve zevk tarafı ile bol kazanmanın peşinde değil, fiil ve hareket tarafı ile kazanmanın izini sürmektedir. Yani kazancın doğuracağı sonuç olarak hazlarının peşinde koşmak, bol tüketmek ve bolluk içinde yaşamak bu hareketi doğuran sebep değildir, bol kazanmayı getirecek hareket içinde olmak yani sebep tarafında üzerine düşen vazifeyi yerine getirmek Kalvinist açısından harekete geçirici bir unsurdur. Yine de netice olarak Kalvinizm, disiplinli bir meslek ahlakı, tasarruf bilinci ve çalışma düzeni ile kapitalist zihniyetin doğuşunda birinci derecede müessir olmuştur. Bkz.: Sayar, **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi**, s. 309.

aksettirilmesi noktasındadır.¹³⁴ Dar bir hücre içinde dışarıya kapalı ve kalifiye bir üst kitleye ait olma özelliği gösteren riyazet insanı dünyadan koparan ve kişinin dünyayı dönüştürücü gücünü pasifize eden bir yapıdır. Tasavvuftaki tekke hayatında gözlenen disiplinin, metodik ve rasyonel zaman planlamasının dünyaya açılmaması tavan/tabana ikiliğinin sürekli hale gelmesini ve aktif-riyazet yerine pasif-mistik anlayışın hâkim olmasını doğurmuştur. Ülgener, çizilmekte olan ideal profil ile İslam toplumundaki tekke insanını karşılaştırmakta ve netice olarak insanımızı pasifize eden yaklaşımın kökenini tasavvuf inancında bulmaktadır.¹³⁵

“Her yerde ve her şeyde ilahi takdirin “mana”sını aramaktan ve belki o mana içinde varlığını eritip Hakk’la bir olmaktan ötede bir gaye tanımayan Doğu’lu münzevinin tam tersi olan bir insan! Batılının dünyası yaratılmış bir “eser” ve öyle olduğu için de Tanrı iradesinin aleti olarak insan eliyle aralıksız işlenip değiştirilecek, yenilecek bir varlık! Doğulununki gözünü açıp kendini içinde bulduğu ve hayatı boyu hiçbir noktasına el atmaya lüzum hissetmeyeceği, ezelden ebede kusursuz, dört başı mamur bir kuruluş; ve belki de el atmaya zaten gücü yetmeyeceği bir alın yazısı, bir kader!”

Doğu insanının temel karakteristiği olarak tanımlanan ve maddi ilerlemenin önündeki temel engellerden biri olarak görülen tevekkül ve teslimiyet, birer karakter olarak hangi köklerden gelirse gelsin maddi düzleme olan etkisi ancak din ve tasavvuf ile yoğrulup bir zihniyet haline gelmesi ile mümkün olmuştur.¹³⁶ Ekonomik anlamda gelenek ve otoritenin temsilcisi loncaların varlığı, toprak rejiminin ve siyasi oluşumun uzantısı olan feodal hiyerarşi, dönemin iktisadi koşullarının çevre coğrafyalara göre sürekli geriye gitmesi ve benzeri sosyal, siyasal ve ekonomik sebepler şüphesiz

---

¹³⁴ Diğer taraftan Ülgener’e göre tekkelerde verilen tasavvufi terbiye 19. yüzyıl itibariyle zaten sona ermiştir. Bkz.: Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 238.

¹³⁵ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 47.

¹³⁶ Özkiraz, “**Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**”, s. 52.

Ülgener’e göre bu durum Weber’in tezinde de benzer şekilde yer bulur: “Kapitalist hayat şartlarının, tek kurucusu elbette Kalvinizm değildir; fakat o hayatı metodik, hesaplı bir iş ve vazife ahlakıyla zihinlere dokumak ve yerleştirmekte Kalvinizmin rolü muhakkak ki önde gelir” Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 8.

kitlenin iktisadi yaklaşımında gösterdiği pasif, teslimiyetçi ve edilgen tavırda söz sahibidir. Ancak Ülgener'e göre bu yaklaşım biçiminin bir zihniyet haline gelmesinde en büyük pay tasavvuf ahlakının olmuştur.¹³⁷ Bu noktada Ülgener, nasıl İslam tarihini dönemlere ayırarak toptancı bir yaklaşım sergilememişse, tasavvufu da kendi içerisinde iki ana kol üzerinden incelemiş ve söz konusu karakteri besleyen damarın bu iki koldan birisi olduğunu özenle vurgulamıştır.

2.4.3.1. Batınlık ve Melâmilik

Ülgener'e göre nasıl İslam'ı değişik coğrafyalar ve dönemlerdeki uygulamalarına ve tavan/tabana ayırmasına dikkat etmeksizin tek parça olarak ele almak yanlışsa, aynı şekilde tasavvufu da madde ile olan ilişkisinde tek bir yaklaşıma sahip olarak görmek yanlış bir tutum olacaktır. Tam tersine tasavvuf tarihi, bu konu özelinde iki farklı görüşün sürekli çatışmasına sahne olmaktadır.¹³⁸

"Temelde iki görüşün başından beri biri öbürüne ters düşerek yol aldığı gözden kaçmayacaktır. Kavga esasında çok yönlü ve çok taraflıdır: Dünyayı bir bakıma, eşya ve madde tarafıyla red edenlerle sadece ilgi tarafını mahkum edenlerin kavgası! Bir başka açıdan: Çile ve mihnet tarafını göğüsleyenler ile sade nefsanî haz ve tatmin tarafına yanaşanların mücadelesi! Ve nihayet: Kudret ve iradeyi Tanrı'nındır diye sahibine bırakıp olup bitene seyirci kalanlarla karşı uçta "madem Tanrı emanetidir o halde emanete hakkı verilmelidir" diyerek boş oturmayı mahkum edenlerin çelişmeleri!"

---

¹³⁷ "Ülgener, analizini toplumsal tabakalar açısından da değerlendirmiştir. Ona göre nüfuz ve iktidar sahibi üst sınıflar, ümerâ, ulema ve tasavvuf önde gelenleri ekonomik zihniyet ve faaliyetler açısından ortak bir anlayışa sahip olmuşlardır. Osmanlı çözülme dönemi koşullarıyla birlikte, bu sınıflar kayırcı, koruyucu ve engelleyicilikleriyle birikime, mübadeleye ve üretime dayalı bir ekonominin değil; tüketime dayalı, otoriteye ve geleneğe bağlı rant ekonomisinin büyük ölçüde kurucuları ve daha önemlisi koruyucuları olmuşlardır." Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak", s. 194.

¹³⁸ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 100-101.

Ülgener'e göre bu iki cenahı Batınlık¹³⁹ ve Melamilik olarak isimlendirmek mümkündür.¹⁴⁰ Batınlık tarafında bulunanlar için yolun sonu kestirilemez ve denetlenemez bir şekilde nihilizme kadar gitmektedir. İktisadi rasyonaliteden oldukça uzak olan bu kesim için bu dünyaya atfedilecek herhangi bir değer ifadesi ölümlü ve fani olana aldanmak anlamına gelmektedir. Sayar, Ülgener'in Batınlık ile ilgili ile düşüncelerini şu şekilde özetlemektedir:¹⁴¹

“Bu insanların, bu dünyanın iktisadi insanı olmak gibi bir sorunu yoktu. Ülgener büyük bir vukufla insanımızın ataletini mümkün kılan zihniyet dünyasına açıldı. Bu dünyaya boş veren, ona “değmez” dedirten anlayışın arka bahçesinde dolaştı ve akademik çalışmalarıyla batını tasavvufun yaptırım gücünü gözler önüne serdi. “Fonksiyonel akıl” karşısında tamamıyla “tevekkül”ü ön plana çeken bu anlayış insanın sayılı ömrü için bu dünyaya meyletmesinin anlamsızlığını işlemekteydi. Dolayısıyla insanımız yaşadığı iş-güç (ki onun rasyonelleşmesi ayrı bir olgudur) kaygısıyla ömrünü tüketmek istemiyor, İslam dini adına batını tasavvufa sığınarak bu dünyadan (ötekine) kaçıyordu.”

Diğer tarafta ise bu tehlikeyi önlemeye çalışan, boş ve atıl durmayı günah sayan, aralıksız çalışan, nefis terbiyesinin ancak bir uğraş yolunda dökülecek ter, sabır ve şükür bileşenleri ile gerçekleştirebileceğini düşünen Melamilik bulunmaktadır. Melamilik bu yolda yalnız değildir, ancak Melamiliğin bu yolda diğer yollara örnek

---

¹³⁹ Tasavvufun bir batın ilmi olması ile Batınlık'ın tasavvuf ile birebir değerlendirilmesi arasında büyük bir fark vardır. Batın kelimesi gizli olan bir şeyin iç yüzü, derindeki anlamı olarak değerlendirildiğinde “suretten çok sirete, kalıptan ziyade kalbe, zahirden çok batına” önem veren tasavvufun batını bir ilim olduğu açıktır. Ancak Batınlık bir akım olarak Şia kökenli olup, birçok Sünni mutasavvıflarca da sapkın fırkalar olarak değerlendirilmişlerdir. Ülgener'in kullandığı terminoloji ve Melamilik/Batınlık yaklaşımı konunun daha çok Sünni tasavvuf ekolleri ile ilgisi olması açısından Batınlık ile ana akım tasavvuf gruplarını özdeşleştirmek gibi bir yanlış anlaşılmaya sebep olabilmektedir. Bkz.: Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 19, 45, 134.

¹⁴⁰ “Kendini gündelik iktisadi telaş ve kaygının üzerinde tutan Osmanlı bireyi, bu davranış biçimiyle ekonominin rasyonelizasyonuna mani olmuştur. Bunlar zühd küresinin müntesipleridir. Maddenin iktisadi yaptırım gücünün farkında olmayan bu insanlar arasında, potansiyel olarak, maddeyle hesaplaşmaya hazır inananlar da vardı. Sabri Ülgener batını tasavvufu reddeden bu insanları Melamiler olarak işaretlemektedir.” Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.13.

¹⁴¹ Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.40.

olacak ve yol gösterecek kadar öne çıkmış olması bu şekilde bir sınıflandırma ihtiyacı ortaya çıkarmıştır.¹⁴²

“Melami Hakk’a yakınlığını halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kisası: Görünürde halkla, gönülde Hakk’la beraber! Sade ve son derecede gösterişsiz yaşantısı içinde çalışma ve üretmenin – Calvinist çizgiden geri kalmayan- ısrarlı takipçisi! Kıyaslama, istenirse, daha da ileri götürülebilir: Melami, Tanrı varlığında benliğini ifna etmeyi gaye olarak muhafaza ile birlikte, irade ve hareket tarafına yine de bir çıkış ve boşalma fırsatı arayıp bulmayı elden bırakmamıştır: Kendi başına belki bir “hiç”; fakat bütün o hiçliği ile beraber emanet aldığı Tanrı kudretinin taşıyıcısı ve aleti olarak “var” oluşun tam ve eksiksiz bilincine sahip!

Melamilik de kendi içinde birçok farklı dönem ve evreye sahip olup, Calvinist ideal profil, özellikle ikinci devre Melamiliği olarak adlandırılan ve Hacı Bayram Veli tarafından başı çekilen Bayramiyye¹⁴³ kolunda yansımasını bulmuştur. Melamiliğin dünyaya yaklaşımı, ilk İslam döneminde olduğu gibi gayet dengelidir. Dünya, haz ve zevk tarafı ile uzak durulması gereken ama aynı zamanda işlenmek, şekil verilmek, nizam verilmek üzere müminin önünde serili duran bir madde yığındır. Haz ve zevk tarafına bulaşmamak için yapılması gereken dünyayı kalbe sokmamaktır; uzağında durmak, ondan maddi tarafı ile de kaçınmak değildir.¹⁴⁴ İnsan, içindeki ihtirasları ve

---

¹⁴² Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 103. Ülgener’e göre Melamilik ile Calvinist çizgi arasında paralellik söz konusudur. Ülgener, Weber’in çizmiş olduğu ve Calvinizm ve Püritanizm tarafından hayata geçirildiği iddia edilen ideal profilin yansımasını Melamilikte bulmuştur.

¹⁴³ “Hacı Bayram Veli (ö. 833/1429) tarafından kurulan Bayramiyye tarikatı genellikle Halvetiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının prensiplerini birleştiren bir tarikat olarak kabul edilir... Hacı Bayram Veli’nin çiftçilik yaparak kendi el emeği ile geçinmesi, mürid ve müntesiplerini bir meslek ve san’ata yönlendirmesi, onun “Ahilik ve Melamet” meşrebine yakınlığı şeklinde değerlendirilmektedir.” Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 265.

¹⁴⁴ Ülgener’e göre Mevlana gibi büyük sufiler de bu tartışmanın tarafları arasında yer almıştır. Mevlana Mesnevi’sinde tartışmanın hangi tarafında olduğunu açıkça gösteren hikayelere ve deyişlere de yer vermiştir: “Dünya Tanrı’dan gafil olmadan başka ne ki! Kumaş, altın, gümüş, evlad ve ayal... Hiç biri dünya değil bunların”, “Geminin içinde su geminin helaki demek! Ama dışındaki su geminin yüzmesi için şart!”. Bu deyişlerde Mevlana dünyanın kumaş, altın ve gümüş demek olmadığını, dünya kelimesinin içinde bir remiz bulunduğunu ve bunlara kıymet atfederek kalbe yerleştirmek ve Tanrı’dan gafil olmak anlamına geldiğini ifade etmektedir. İkinci deyişteki gemi insanın kalbi, su ise dünyadır.

nefsi arzularını dünyadan kaçıp, inzivaya çekilerek, hiçbir maddi uğraş içine girmeyerek dizginleyemez; bu, savaş sahnesinde düşmandan kaçmak anlamına gelir. Arenada kalmalı, ihtiraslarla, hazlarla ve arzularla maddeden kaçmadan, onun içindeyken mücadele edilmelidir ki zor olan, asıl nefis terbiyesi budur. Tevekkül, hiçbir işe karışmayarak Allah'ın takdirinin ne yönde tecelli edeceğini seyir etmek anlamına gelmemektedir. Tam tersine, bu anlayış içinde tevekkül irade ve teşebbüse yönelik aktif bir karakter kazanmakta ve kişinin ancak elinden gelen her türlü çabayı göstermesinin ardından Allah'ın ortaya koyacağı iradeye teslim olması anlamına gelmektedir.¹⁴⁵

Melamilik anlayışına göre kişinin dünyevi işler ile uğraşması göz yumulan, idare edilen, yani kişinin tercihinden olup dinin hoş gördüğü işlerden değildir. Tam tersine çalışmak, müminin en temel vazifesidir¹⁴⁶; Allah'ın rızasını kazanmak ve nefsi terbiye etmek için bir ibadet aşkı ve disiplini ile yerine getirilmesi gereken bir meşguliyettir.¹⁴⁷

Dünyanın kalbe girmesi insanın helaki yani mahvolması demektir, ancak dünyadan tamamen kopmak da aslında kalbin sönmesi yani bedenen de ölüm anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Fuzuli de Muhavere-i Rind ü Zahid adlı eserinde biri çalışarak ortaya bir eser koymaya çalışan ve riyazeti temsil eden, diğeri sadece iç huzurun peşinde, çalışmayan ve gevşek bir sufünün karşılıklı tartışmasına yer vermektedir. Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 102.

¹⁴⁵ Ülgener, ikinci devre Melamileri arasından Sarı Abdullah Efendi'nin Semeratulfuad adlı eserinden Melamilik'te çalışmaya verilen öneme dair alıntı yapmaktadır: "Tarik-i Hakk erleri üçü beşi bir araya gelip gönüllerinden masiva muhabbetini atmak üzere dahil-i sohbet olduktan sonra "Allah'ın fazlından taleb-i rızık eyleyin" kavli kerimi üzere herkes dağılıp kârlarına meşgul olalar", yine aynı eserden: "Tarik-i Hakk erlerinin menzili ya tevekkül ile dir yahut kisb ile dir. Ama tevekkül ehl-i fenadan gayre caiz değildir... zamanımızda tam ve mutlak tevekküle kulun gücü yetmeyeceği malum olmakla "elkasib-ü habibullah" kavlince kesb-i helal etmek şarttır". Mevlana Camii'nin eseri olan Nefehatülüns'te de aynı minvalde tavsiyeler yer almaktadır. "Sana faide ondandır ki her gün akşama dek halkın beğendiği işde olasın ve her gece sabaha dek Hakk'ın beğendiği amelde olasın". Yine aynı eserde geçen bir hikâyede, su üzerinde yürüdüğü iddia edilen bir kişi hakkında kuşların, bir lahzada bir şehirden bir diğer şehre giden bir kişi hakkında ise şeytanın da aynı işi yapabildiği, bu tür olaylara kıymet vermemek gerektiği; asıl veliliğin halk içine karışıp alış verişte bulunmak yine de bir an dahi Allah'tan gafil olmamak olduğu ifade edilmektedir. Nur Suresi 37. ayet de bu kişilerin şiarına açıklık getirmektedir: "O kişiler ki ticaret ve alım satım Allah'ı anmaktan kendilerini alıkoymaz" Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 106-107.

¹⁴⁶ "Ülgener de Sombart gibi insanları pre-kapitalist toplum ve kapitalist toplum olarak ayırmış ve bu toplumların kendi yaşam biçimlerine göre iktisadi zihniyetlere sahip olduklarından bahsetmiştir. Yaşamak için çalışan bir iktisadi zihniyetten, çalışmak için yaşayan bir zihniyete geçiştir bu." Duran, Torun, "**Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme**", s. 72.

¹⁴⁷ Ülgener, yine Nefehatülüns'ten alıntı yaparak konuya açıklık getirmeye çalışmıştır: "Her kimsenin ki bir yeri ola ki ondan her yıl bin batman buğday hâsıl olmak mümkün eğer taksir ve ihmal ile dokuz yüz batman hâsıl ede ve onun sebebi ile ol yüz batman halktan irâğ ola ol miktar ondan mütalebe olunur (istenir). Ve eğer bir kimsenin bir malı ola ki dünyaya ve onun imaretine meşgul olmaya... ve terki

Melamilik, Kalvinist ideal profilin Anadolu topraklarındaki yansımasıdır.¹⁴⁸ Fikri olarak ve ortaya çıkardığı karakter itibariyle benzer özellikler gösteren bu iki akımın farklı yönü etki alanlarıdır. Melamilik, Kalvinizmin aksine oldukça sınırlı bir alanda etkili olabilmiş, iş merkezlerinde ve esnaf toplulukları üzerinde belirgin ve kalıcı izler bırakamamıştır.¹⁴⁹ Bu durumda, Melamiliğin bir tasavvuf ekolü olarak zikir ve ayinden çok irfan tarafına ağırlık vermesi nedeniyle ancak irfan ve kültür merkezlerinde tutunabilmesi yatmaktadır. Tavan ve tabanın kimlik ve yaşantı olarak birbirinden ayrıldığı o çağlarda, kültür ve irfan tarafı ağır basan bu ekolün tavan/tabana ikiliğini ortadan kaldırarak tabanda yayılması mümkün olamamıştır.¹⁵⁰ Diğer taraftan madde ve dünyaya karşı tutumda Melamiliğin karşı cephesinde yer alan Batınilik hem küçük şehir ve kasabaların esnaf topluluklarında, hem şehirlerin orta tabakasında ve hatta askeri sınıfta dahi kendisine taraftar bulduğu ve tasavvufun ana akımı haline geldiği görülmektedir.

2.4.3.2. Esnaf ve Tasavvuf

Tarihsel süreç incelendiğinde tasavvufi hareketlerin hitap ettikleri kitlenin büyük tüccarlardan ziyade orta ve ortanın altı esnaf kesimi olduğu görülmektedir. Ülgener'e göre tasavvuf en fazla etkilediği kesim olarak çarşı esnafı üzerinden İslam toplumunun ekonomik gelişimi üzerinde belirleyici rol oynamış ve İslam'ın maddeye karşı

---

imare-i zemin eyleye ve onun adımı terk ve zühd koya şeytana uymaktan gayrı bir nesne değildir.” Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 108.

¹⁴⁸ “Ülgener, Osmanlı çözülme döneminin insan tipini; çalışmaya, üretmeye yönelmiş ve dünyayı haz ve zevk ortamı olarak görmeyen, sınırlı alanda yaygınlık kazanmış Melâmî tip ile bunun karşısında çalışmaya yönelmeyen, gücü yettiğince bol harcamaya, tüketime ve gösterişe yönelmiş yaygın olan Bâtınî tip olmak üzere iki ayrı tasavvuf tipi olarak ele alır. Birincisi, Melâmî, Weber’in Protestan tipine yakınsa ikincisi; Bâtınîlik, Protestan tipin uzağındadır.” Zorlu, “**Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak**”, s. 191.

¹⁴⁹ “Eldeki verilere göre sadece Melamiler bu zühd küresini kırarak potansiyel güce sahiptirler. Ancak onlar hem sayıca azdılar, hem de çevrede olmayanlar bile iktisadi üretime pek bulaşmamışlardı.” A. Güner Sayar, “Sabri Ülgener’in Bir Türk Weber’i Olarak Portresi”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 20, Mart 1999, s. 94.

¹⁵⁰ Melamiliğin, Osmanlı toplumunun kapitalistleşmesini gerçekleştirecek güçten yoksun oluşunun ardındaki en önemli sebep şehirli ve orta sınıfa mensup olmayışlarıdır. Bkz.: Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.13.

dengeleyici duruşunu madde aleyhine bozarak esnaf kesiminin ticari hayatta oynayabileceği kritik rolü üstlenmesine mani olmuştur.¹⁵¹

“Ticaretin övüldüğü dönem sona ermiş, parlak ticari dönem ortadan kalkmış, “Pazar” övülen değil yerilen bir mekân olmuştur. Ülgener’e göre İslam tüccarın dini, tasavvuf ise esnafın dünya görüşüdür. Esnafın zihniyet oluşumu tasavvuf tarafından sağlanmıştır.”

Tasavvufun devreye girmesi ile birlikte İslam toplumunda pazara verilen değer kayba uğramış, pazarın zihinlerdeki imajı “kişilerin dünyevi arzu ve isteklerinin peşinde koştukları şüpheli bir mekân” olarak değişmeye başlamıştır. Dinin inananlara yüklediği ibadet sayı ve vakitleri belirli olup, bunun haricinde rızık aramak üzerine yeryüzüne dağılmaları vaz edilmiş olmasına rağmen, tasavvuf ile birlikte yaklaşım tam temsine dönmüş ve günün belli bir zamandan fazlasının çarşı ve pazar işlerine ayrılması hoş görülmemeye başlamıştır. Tasavvufun esnaf kesiminden zikir, murakabe ve tekke hizmeti olarak dinin normalde talep etmiş olduğu hizmet ve ibadetten daha fazlasını talep etmesi meslek uğraşısında ve dünyevi çabada doğrudan bir gerilemeye yol açmıştır. Diğer taraftan esnaf nezdinde madde, hacet miktarı kadar uğraşmanın haricinde fazladan yaklaşılmaması gereken deni bir varlık olarak görülmüş ve tasavvufi yaklaşım dünya için çalışmanın din nezdinde değersiz ve hatta fazlası günah olan bir uğraş olarak görülmesine yol açmıştır. Çarşı ve pazarlar her türlü hile ve yalanın, şeytan işi düzenbazlığın kol gezdiği, hırsın ve maddeye köle olmanın mekânları olarak algılanmaya başlanmıştır.¹⁵²

---

¹⁵¹ Arslan, “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik”, s. 60.

“Tasavvuf ve onunla yakından veya uzaktan alakalı cereyanların kuvvetlendiği zamanlardan beri, zanaat erbabı Yakın Şark ve hususile Orta Anadolu şehirlerinin en mutekit, dini telkinlere o nispette elverişli zümrelerini teşkil etmişlerdir. Nitekim tekke ve zaviyelerin en kalabalık müdavimleri de uzun zaman aynı zümrelerden tereküp etmiş bulunmaktadır.” Ülgener, “14. Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikayeti Mucip Bazı Halleri”, s. 154.

¹⁵² İslam’ın doğduğu şehirlerde hâlihazırda sürdürülmekte olan uluslararası ticaret İslam ile birlikte asla gerilememiş, tam tersine yeni devletin sınırlarının genişlemesi ile birlikte giderek daha güvenli hale gelen yollar ticaret kervanlarının çok daha uzun mesafelere seferler düzenlemesini sağlamıştır. İslam’ın maddeye karşı olan yaklaşımı da bu kadar büyük ticaret işleri ile uğraşmaya ve beraberinde getireceği büyük servetlere sahip olmaya izin verirken, kişiyi kalben maddenin esiri olmaya karşı uyarıcı dengeli bir yaklaşımdır. Bu bakımdan Ülgener’e göre İslam, doğuşu itibariyle şehirler arası ticaretin ve büyük tacirlerin dinidir; tasavvuf ise esnaf ve zanaatkarların dünya görüşünü yansıtmaktadır. “Ahilikte

İslam'ın ilk devirlerinde gözlenen coğrafi sınırların büyümesi ile zaman ve mekân algısında sınır tanımayan ticaret, maddi birikimin hızla artmasını sağlamış ve siyasi ve askeri büyümeye maddi refah da eşlik etmiştir. Ne var ki Ülgener'in ortaçağlaşma olarak tasvir ettiği dönem geldiğinde, toplumun bir önceki devirdeki kazanımlarının kaybolduğu ve yapının ticari boyutunun ağırlıkla çarşı ve pazar esnafı olarak tabir edilen kesimden oluştuğu gözlenmektedir. 12. ve 13. yüzyıllarda esnaf topluluklarının oluşturduğu ahi teşkilatları ise bu yapının tasavvuf ile ne kadar içiçe olduğunun bir göstergesi niteliğindedir. Ahilik teşkilatları tasavvufun sosyal yapı içerisinde üstlendiği rolün benzerini meslek kadroları içerisinde üstlenmektedir.¹⁵³

“Fütüvvetler başından beri tarikat havasını sürdürdükleri için temsil ettikleri ahlak anlayışı da tasavvufun ve geniş ölçüde batınilemiş haliyle tarikatların bir yan dalı ve belki tamamlayıcı bir cüzü görünümünü muhafaza etmiştir. Yapı ve kuruluş şartları iki taraf için de aynı özellikleri taşır. Dış dünyanın kahır ve zulmü karşısında saflarını sıklaştırarak tarikatlar halinde el ve gönül birliği etmek sahipsiz ve korunmasız kütle için nasıl bir ihtiyaç halini almışsa, aynı sebepler şaşmadan meslek kadroları için de aynı sonucu doğurmuş olacaktı.”

Arslan, tarikatlar ve ahi birlikleri arasındaki benzerlikleri üç başlık altında sınıflandırmakta ve izah etmektedir¹⁵⁴:

1. Yapısal benzerlikler: Her iki birliğin yapısında “cemaat” tarzı benzerlik vardır. Dış dünyanın kahır karşısında safları sıklaştıran tarikatlardaki durum meslek birlikleri için de geçerlidir. Her ikisi de zorluklar karşısında kapanan dayanışma birlikleridir.

---

ekonomik fonksiyonlar bir araç olarak görülür ve amaç haline getirilmelerine izin verilmezdi. Dini ve dünyevi fonksiyonların ahilik içindeki yeri Hadis-i Şerifte de belirtildiği gibi “Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş gibi öbür dünya için çalış” cümlesiyle özetlenebilir. Ayrıca, kolay kazanç makbul değildir: Kazanç, meşakkatli olacak, güç olacak, alın teri ve emek karşılığında elde edilecektir. Samimiyet, cömertlik, Allah'tan başkasına kul olmama, sürekli gelişme ve yenilenme, alçak gönüllülük, misafirperverlik, merhamet, dürüstlük gibi özellikler fütüvvet ve ahiliğin en temel ve genel ilkeleridir.” Özdemir, **Din Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar**, s. 155.

¹⁵³ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 115.

¹⁵⁴ Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik”, s. 61.

2. *Ahlak ve zihniyet yapısındaki benzerlikler: Sufi, nefsi ve fiili görmeme üzere eğitilmiştir, Ahi de öyle. Ahi de işten bir karşılık beklemez. Ahi kadercidir, Sufi de öyle.*

3. *Hiyerarşik yapılanmada benzerlikler: Konumuz açısından değinilmesi gereken en önemli benzerliklerden birisi de Ahi ve Sufi birliklerinin tabakalaşma tarzı ya da hiyerarşik yapıları arasındaki benzerliktir. Her iki yapının da alttan üste mertebeleri bulunmakta olup, üste katı bir bağlılık söz konusudur. Liderin sözünden çıkmak suçtur.*

Nasıl tasavvufta şeyh olmadan kemâlâta ulaşmak mümkün değilse sanatta ve zanaatta da ustanın tedrisatından geçmeden mesafe kat etmek mümkün değildir. Aynı şekilde nasıl pir olmadan posta oturmak ve irşat ermek mümkün değilse, ustanın izni olmadan yeni icatlara girişmek ve gelenekten sapmak da çıraklığın edebine aykırıdır.¹⁵⁵

Fütüvvet teşkilatlarının sahip olduğu insan profiline her dönemde tasavvuf ile içiçe olduğunu söylemek mümkün değildir. İlk dönemlerde cesaret ve yiğitlik, zulüm görenlere sahip çıkma, cömertlik, el açıklığı ve adeta Batı'daki şövalye ruhu fütüvvetlerin en bariz karakter özelliklerindedir.¹⁵⁶ Ülgener, esnaf ve zanaatkarlardan oluşan fütüvvetlerin dışa dönük, dinamik ve dünya ile ilişkisinde daha atak ve iddialı olan yapısından içe dönük, pasif, muhasebesini sadece an için yapan ve madde ile ilişkisinde fazla muhafazakâr ve iddiasız bir profile geçişlerinde tasavvufun birinci

---

¹⁵⁵ Ülgener, ahilik ve tasavvuf bağı için fütüvvetnamelerde geçen aşağıdaki ifadeyi örnek göstermektedir: “Ey talib-i fütüvvet, yiğit ve ahî ve şeyh yolu birdir. Yiğitlik heves eylemektir, ahilik başlamaktır ve dahi şeyhlik tam kılmaktır ve bir dahi yiğitlik sakalı gelmektir ve ahilik sakala ak düşmektir ve şeyhlik tamam pîr olmaktır!” “Fütüvvetname”, Fatih Millet Kütüphanesi, Yazma No: 900 (Ulum-ı Şeriye). Bkz.: Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 110.

Ahilik teşkilatlarında yer alan ast-üst/usta-çırak ilişkisi tekkelerde yer alan mürid-mürşid ilişkisinden çok uzak değildir. Kendileri de bir nevi tekke görünümünde olan esnaf toplulukları tarikatlar ile aynı imajı, temsil ve kıssaları kullanmakta, pirlar, azizler ve şeyhler bir demirci ustası hüviyetinde ya da dergahta postu başında oturmuş mürşid karakterinde görülebilmektedir. Tasavvuf ile iç içe geçmiş olan gelenekçilik, sadece esnafın sosyal örgütlenmesinde ya da madde algısında değil, iş yapış usulünde, kullanılan tekniklerin ve üretim tarzının gelişiminde ve yenilikçilik kültüründe de negatif anlamda etkili olmuştur. Bkz.: Özkiraz, “**Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**”, s. 48.

¹⁵⁶ “...Bu yönüyle fütüvvet, İran’daki civanmertlik, eski Türklerdeki akıllık ve alplik ve Batıdaki şövalyeliğe olduğu gibi her toplumda karşılaşılabilen bir yiğitlik ülküsünün Arap toplumundaki tezahürü görünümündedir. Başlangıçta bu ülkü, cömertlik, misafirsevenlik ve kahramanlık boyutlarıyla sınırlı iken zamanla İslami ve tasavvufi derinlikler kazanmıştır.” Demirpolat, Akça, “**Ahilik ve Türk Sosyo-kültürel Hayatına Katkıları**”, s. 356.

dereceden etkili olduğunu düşünmektedir. Ahiler ilk dönemlerinde pazarda adaletsizliğe izin vermeyen, eşkiyalara karşı duran insanlar olarak mertliğin ve yiğitliğin timsali bir şövalye cemiyeti görünümünde iken tasavvufun etkisi ile kendi içlerine kapanmış ve dünya ile temaslarında geçmiş dönemlere göre oldukça muhafazakâr kalmışlardır. Ülgener'e göre siyasi istikrarsızlık, pazarların daralması, istilalar ve zorunlu göçler sonucunda toplumdaki dirlik ve düzen ihtiyacı tasavvufun sunduğu sabır ve güven telkinleri ile birleşmiş ve tekkelerin hiyerarşik düzeninde insanlar hem aradıkları düzeni hem de bir arada olmanın verdiği güveni tatmışlardır.¹⁵⁷ Küçük burjuvazi tekke duvarları arasında hayat bulmuş ve yenilikçi, atılgan, gözü pek, dünyaya ve maddeye açık hüviyetlerinden sıyrılmış, teslimiyetçi, itaatkar ve maddeye karşı mesafeli bir kütle esnafı profili ortaya çıkmıştır.¹⁵⁸ Bu profil dünya malının gelip geçiciliğine, acele işten hayır gelmeyeceğine, yol atasının yani pirinin sözünden çıkmanın hüsrana yol açacağına inanmakta, yarını hakkında endişelenmemekte, rızkından emin durmakta, telaş ve endişeden uzak, rasyonel karar alma ve planlama mekanizmalarını kullanmayan bir küçük iş hayatını idare etmektedir.

---

¹⁵⁷ “Sabri Ülgener’in (1911-1983), iktisadi başarıdan çok toplumsal dayanışma ve kardeşliği amaç edindiğini ileri sürdüğü XIII. yüzyıl Orta Asya ve Anadolu kökenli mistik “fütüvvet teşkilatları” için de aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, esas amacı dünyevileşmek olmasa bile bu teşkilatların, sosyo-ekonomik ve siyasal hayata belirgin olumlu katkıları olmuştur. “Ahî” (kardeş) denilen bir dinî liderin etrafında toplanarak sosyo-ekonomik hayatın tüm evrelerinde kardeşlik (uhuvvet) ilkelerini gözetmeye çalışan teşkilât mensupları(Ahîler), aslında, sosyo-ekonomik hayatı dinî değerlerle renklendiren sanat ve meslek (esnaf) topluluklarıdır.” Abdurrahman Kurt, “Bireyselden Toplumsala Geçişte Din”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 18, S: 1, 2009, s. 54.

“Ülgener de, 12. ve 13. yüzyıl Anadolu’sunun sahipsiz ve korumasız insanların tarikatların çatısı altında el ve gönül birliği edip, saflarını sıklaştırıp dışa kapandıkları görüşündedir. Ona göre; aynı nedenler meslek erbabı için de aynı sonuçları doğurmuş, onlar da tarikat karakteri taşıyan fütüvvet birlikleri halinde teşkilatlanmışlardır.” Demirpolat, Akça, “**Ahîlik ve Türk Sosyo-kültürel Hayatına Katkıları**”, s. 362.

¹⁵⁸ Ülgener, ortaçağın basit esnaf zihniyeti ile kapitalist zihniyet arasındaki farkları şu cümlelerle özetlemektedir: “Bunlardan birisi ne kadar durgun ve sakin ise öbürü de o nisbette atılgan ve ihtiraslıdır; biri an’ane ve göreneğe bağlı olduğu kadar, öbürü de her türlü an’ane kayıtlarından serbest, kendi başına buyruktur ve nihayet üçüncü bir fark da biri muhitine ve içerisinde yaşadığı topluma karşı diğerkâm zihniyetle hareket etmesine mukabil, diğeri yalnız kendi şahsi menfaatleri peşinde yürümektedir.” Ülgener, “**İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri**”, s. 368.

2.4.3.3. Tasavvuf ve Tüketim/Rant Toplumu

Ülgener'e göre tasavvufun özellikle toplumun küçük burjuva olarak tabir edilen esnaf ve zanaatkâr katmanının madde ile olan ilişkileri üzerindeki etkisi onu maddeden her anlamda kopartan bir tarzda olmamıştır. Dünyevilikten uzaklaştırma ve dünyaya karşı ilgi ve alakanın kaybolması çalışma ve üretme hesabında kişileri daha fazla çaba göstermekten alıkoyarken mesele tüketime geldiğinde aynı uzak duruş gözlenmemektedir.

Tasavvuf erbabı dünyanın geçiciliğinden ve bu geçiciliğe aldanmamaktan bahsederken anlık yaşamaya ve gündelik hesaba yönlendirmekte ancak tüketim söz konusu olduğunda yine anlık hesabın bir sonucu olarak anın kıymetini bilme ve en iyi şekilde değerlendirme güdüsü devreye girmektedir. Ülgener, mutasavvıflarda ortaya çıktığını düşündüğü bu tezat yaklaşımı temelde üç sebebe bağlamaktadır. Birincisi tasavvuf erbabında gözlenen yozlaşmışlık, ikiyüzlülük ve ortaya koydukları değerlere olan sadakatsizliktir.¹⁵⁹ Diğer sebep ise bir kesimin yükselmek, tüketim ve rant hırslarını doyurmak için tasavvufu bir araç olarak kullanmalarındır. Sosyal

---

¹⁵⁹ Ülgener'in bu kaniya varmasında Osmanlı döneminde eser vermiş bir kısım divan şairlerinin tasavvuf erbabından bir kesimin ibadet ve zikirlerinde riya içinde olduğu, asıl maksatlarının ise yöneticilerin himayesine girmek ve geçimlik temin etmek olduğunu ifade eden dizeleridir. Bağdatlı Ruhi bu şairlerdendir ve camide karşılaştığı ve şehrin hâkiminin gelerek kendilerine para dağıtması için sabah akşam bekleyen bir topluluğu anlattığı şiiri bu tür eserlere bir örnektir:

“Vardım seherî taat için mescide nâ-gâh
Gördüm oturur halka olup bir nice güm-râh
Girmiş kemer-i vahdete almış ele tesbih
Her birsinin vird-i zebânı çil ü pencâh
Didim ne sayarsız ne alırsız ne satarsız
K'aslâ dilinizde ne nebî var ne de hod Allah
Didi biri mim şehrimizin hâkim-i vakti
Hayretmek için halka gelür mescide her gâh
İhsânı ya pencâh ü ya çıldür fukarâya
Sabreyleye ki demdir gele ol mîr-i felek-câh
Geldiklerini mescide bildim ne içündür
Yüz döndürüp andan dedim ey kavm olun âgâh
Sizden kim irâğ oldu ise Hakka yakındır
Zîrâ ki delâlet yoludur tuttuğunuz râh
Tahkik bu kim hep işiniz zerk ü riyadır
Taklîddesiz tâatiniz cümle hebadır”

Ayan, “İslam Tasavvuf Zihniyetinin Yoksulluğu Teşvik İşlevi Var Mıdır? Edebi Metinlerden Bazı İzlenimler”, s. 63.

mobilizasyonun çok hareketli olmadığı toplumda soy ve maddi güç itibariyle bir mertebeye sahip olmayanların sonradan sıradan halkın üzerinde bir makama erişmesi ancak ilim ve ondan daha kolay bir yol olan tasavvuf ile gerçekleşmektedir.¹⁶⁰ Diğer yollar gibi katı mensubiyet şartları aranmadan yükselmenin kolay yolu olan tasavvuf bu yönü ile kapitalizm öncesi ortaçağlaşmış sosyal yapıyı desteklemektedir.¹⁶¹

Üçüncü sebep ise tasavvufta belli bir mertebeye ulaşanların kendilerini dünyadan uzaklaştırmalarına gerek kalmaması inancıdır. Ülgener'e göre bir kısım tasavvuf erbabında dünya malına karşı tüketim boyutundaki uzak duruşun alt kademedekiler için ısrarla tavsiye edildiği, kemâlât yolunda mesafe kat edenler için ise bir seviyeden sonra dünyevi olana karşı aynı şiddette uzak duruşun gerekli olmadığı inancı hâkimdir.¹⁶²

Dünya inananların gözünde iradelerini kullanarak enerjilerini sarf edecekleri, imar edecekleri, şekil verecekleri ve Allah'ın emri ile hükmedecekleri bir madde yığını değil, sadece nimetlerinden bolca istifade edecekleri bir tüketim meskeni haline gelmiştir. Tasavvufun, telkin ettiği değerlere tezat sonuçlar üretmesinde ortaya çıkardığı ve daha önceki dönemde gözlenmeyen tavan/tabana ayırımının da etkisi vardır. Bir taraftan tabana tevekkül ve teslimiyet telkin edilirken, diğer tarafta tasavvuf katmanlarında ilerleyerek kendi geçim gaileleri için çaba göstermekten azat olanlar kadercî taban yığınları üzerinden kendi geçimlerini temin etmeye başlamışlardır.

---

¹⁶⁰ “Her şeyin aslında “ölümlü” ve her şeyin vakti saati gelince yok olacağı inancı düz ve ham zihinlerde dünya nimetlerinin de aynı şekilde yoğaltılıp elden çıkarılmakla görevini tamamlamış olacağı düşüncesini yaratmakta gecikmeyecekti. “Ölümlü dünya”, ölümlü olduğu için her saati ahret hizmetine harcanacak bir basamak değil; hayır didinip yıpranmadan gönül rahatlığı ile açılacak bir mesafe; külfeti zahmetine değmeyen bir ara durak; “Niçin yorulmak zaten ölümlü dünyada!” Kelimeleri dilediği yöne eğip bükmede Şarklı zekasının hayret verici marifetini burada aramak lazım: “Ölümlü”sünden bir adım ötede “tadımlı”sını çıkarmak; yokluktan (fakr ve fenadan) varlığa ve tokluğa varmak! Hatta kelimenin yapısını zorlamaya gerek kalmadan yokluğu açık açık bir gösteriş, bir nümayiş haline getirerek varlığa ve bolluğa basamak yapmanın hesabını yürütenler de az değil!” Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 126-127.

¹⁶¹ Özkiraz, “**Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık**”, s. 51.

¹⁶² Ülgener çalışmasında Naima'nın Tarih'inden (Cilt VI) alıntı yapmaktadır: “Vani Efendi muhillerinden biri sual edip, “sultanım dâvâ-yi zühhd ve takvâ'da herkesten ileri olduğunuz malum iken tahsil-i dünyaya himmetiniz ve nâzik cariyelere ve lâzime-i ziyet olan inci ve cevahir ve samur ve sair emvale rağbetiniz var bunun sırrını idrak edemedik”, dedikte cevap verip: “Be hey nâdan dünyanın kendisi çirkin ve kötü değildir, yiyip içmede sen bana benzeyemezsin. Bir lokma sana haram iken kuvvet-i ilmiyye ve tasarrufat-ı akliyye ile bana helal olur” demiştir.” Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 135.

Tabana yüklenen bu yük, siyaseten ilk döneme nazaran gittikçe daha feodal bir yapının hâkim olduğu toplumda halk üzerinde siyasetin haricinde bağımlılık noktaları oluşturmaktadır.¹⁶³ Tavan-taban ayrımının tasavvuf ile İslam toplumuna girdiğini düşünen Ülgener'e göre Reform dönemi ile Batı'da ruhbanlık zayıflarken tasavvufun güçlenmesi ile İslam toplumunda ruhban sınıfı ortaya çıkmaktadır. Bu sınıf kul ile Tanrı arasında aracı rolünü üstlenmekte, kendi başına Tanrı'ya giden yolu bulamayacak olan kul bu yolda eğitime, yönlendirilme, irşat edilme ihtiyacı duymaktadır. Bu ise kitleler üzerinde yeni bir güç ve iktidar merkezi demektir. Bu iktidar merkezi soy sopa, hanedan gücüne, maddi kuvvete dayanmamakta, kendileri de bir zaman tabanda yer alan kimseler tarafından oluşturulmaktadır. Toplumda düzenin sağlanması için feodal siyasi yapının yanında bu manevi güç merkezleri de çoğu zaman kullanılmış ve işe yaramıştır.¹⁶⁴ Feodal düzen sadece siyasi boyutu ile alt kitleler üzerinde belli bir dereceye kadar hâkim olabilecek iken tasavvufun da etkisi ile manevi düzlemde kendisine bulduğu kuvvet bu yapının sosyal yapının her alanında hükmünü kuvvetlendirmesine yarayacaktır.¹⁶⁵ Bu durum ise tasavvufun her ne kadar temsil ve telkin ettiği değerlere aykırı da olsa rant ekonomisi ve tüketim toplumu yapısına hizmet etmesi demektir.

---

¹⁶³ Ülgener, bu görüşüne Taşköprizade'nin "Mevzûatululûm" adlı eserinden (Cilt I, s. 103.) örnek vermektedir. Taşköprizade bu eserinde gücü kuvveti yerinde olana rızık tahsili ibadettir derken diğer taraftan gönül esbabından olup da rızık talebi yüzünden kaçırdığı sevap elde ettiği nimetten fazla ise o kişilere rızık talebinden el çekmek gerekir demektir. Ülgener bu yaklaşım ile, çalışmayı –asketizm de olduğu gibi herhangi bir artı değer atfetmeden- üstün sırtından alıp alt tabakanın sırtına yükleme anlayışının feodal yapıya siyaset dışından bir destek sağladığını ifade etmektedir. "Tasavvuf gerçekten bir yanı ile tabana indirilmiş bir tevekkül ve teslimiyet felsefesi içinde her an hizmete hazır kaderci bir kütleyi eğitip yoğururken, öbür yandan tarikat basamaklarını üste ve yukarıya tırmadıkça kendini geçim galesinin üstüne çıkararak ve işin külfetini altta o yumuşak tabanın sırtına vuracak olan bir nüfuz ve tahakküm mihrakını oluşturmaktan geri kalmamıştır." Necmettin Doğan, "Türk Düşüncesinde "Mani-i Terakki" Meselesi", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y: 9, S: 17, Bahar 2010, s. 183.

¹⁶⁴ "İktidar merkezleri tarikatlara ve oradan bir tür tarikat anlamına da gelen esnaf topluluklarına geçmiştir. Geçişin bir adım ötesi esnaf topluluklarından Ülgener'in deyişiyle "farklı etnik gruplardan kurulu taşra köy ve kasabalarının şeyhlikle şahılgı bir çizgiye oturtmuş mütegalibe takımına" doğru olmuştur." Öztürk, "**Bir İktisatçının Türk İletişim Araştırmalarına Katkıları: Sabri Ülgener Üzerine Notlar**", s. 93.

¹⁶⁵ Ülgener, Bursalı İsmail Hakkı'nın Rûhulmesnevi'sinden (Cilt II, s. 209.) aktarmaktadır: "Eli Hakk'ın eli; kuvvet ve kudreti 'vücûd-i mutlak'ın kudreti... Öylelerine hizmet Hakk'a hizmet demektir!" Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 131.

Tüketim toplumu olmak, ürettiğinden daha fazlasını tüketmek Ortaçağ dünyasının temel karakteristiklerindedir.¹⁶⁶ Ülgener bu tipin oluşumunda doğrudan tasavvufu sorumlu tutmasa da, önemli bir pay yüklemekte, en azından bu tipi meşrulaştırdığını ifade etmektedir.¹⁶⁷ Diğer taraftan Ülgener, tasavvufun kendi öğretilerine aykırı bir şekilde tüketim ve rant toplumunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamasından halis niyet ile bu yola girenleri mesul tutmamaktadır. Tavana tırmanmayı arzulayanlar, feodal yapıda kendilerine bir merteye elde etmek isteyenler ve kendi geçimini tabanın sırtına yıkmak isteyenler için tasavvuf bir kapı aralamıştır.¹⁶⁸

“Üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından vücut bulmuş bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da, kayırılma ve sivrılme şansına sahip bir yanaşma halkası!.. Bütün bunlar, netice olarak, üst ve alt dilimleri ile (ve özellikle taşrada) yarı dini – feodal bir “rant kapitalizmi”nden söz etmeyi haklı çıkaracaksa, giriş yollarından birinin herhalde, bilinçli olmasa da, tasavvuf ve tarikat basamaklarından geçtiğini kabul etmek yanlış olmayacaktır.”

---

¹⁶⁶ Ülgener’e göre bir toplumun tüketim yapısı iktisadi zihniyetle birebir ilişkili ve tarihsel süreç içinde aynı zihniyet gibi değişimi oldukça güç karakteristiklerindedir: “Bugün için az gelişmiş denilen memleketlerin bir kısmı, eski bir imparatorluğun tecezzi etmiş parçaları üzerine kurulu olup, zihniyet dünyasında geçmiş asırların feodal şuurunu ve ona göre istihlak itiyatlarını yaşatan memleketlerdir.” Sabri F. Ülgener, İktisadi Gelişimin Şartları ve Sınırları: Az Gelişmiş Memleketlerin İstihlak ve Yatırım Meselelerine Toplu Bir Bakış”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 196.

¹⁶⁷ Zorlu, “**Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak**”, s. 192.

¹⁶⁸ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 136.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ÜLGENER'DE WEBERYEN İKTİSADİ ZİHNİYET OLUŞUMU VE ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Sabri Ülgener'in iktisadi zihniyet ve din ilişkisini İslam toplumu ve özelde Osmanlı coğrafyası için analiz ederken kullandığı metot Weber ile büyük benzerlik göstermektedir. Ülgener, kapitalizmi ortaya çıkaran ruh, ortaçağ iktisat ahlakı, rasyonel, metodik ve disiplinli ideal iş insanı tanımlarında ve yaklaşımlarında Weber'den büyük ölçüde etkilenmiştir.¹ Diğer taraftan aralarındaki ortak konu başlıklarını artıran bir unsur olarak Weber sadece Batı dünyasında Reformun ve akabinde Protestanlığın maddi dünyada meydana getirdiği dönüşümü incelemekle yetinmemekte, tüm dünya dinlerinin de aynı metot ile incelemesini yaparak bir anlamda Batı dünyası ile karşılaştırmasını yapmaktadır. Bu anlamda İslam dini de Weber'in inceleme alanına girmiş ve Ülgener ile olan metot benzerliğinin yanında ele alınan konu itibarıyla de yaklaşımlarının karşılaştırılabileceği ortak bir başlık doğmuştur. Weber'in 20. yüzyılda büyük yankı uyandıran ve tartışılan tezine yönelik ağır eleştiri oklarından ne kadarının, hangi yönde Ülgener için de geçerli olabileceğini tahlil etmek için öncelikle Weber ve Ülgener ikilisinin ayrıldığı ve benzeştiği yönlerin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

---

¹ Sayar'a göre bu etkileşimin mahiyeti, Ülgener'in Weber'i birebir kopyalayan bir akademisyen olmasından çok ötede, Weber'in tezine sağlıklı bir eleştirel yaklaşım getirdiğini ve düzeltmelerde bulunduğunu göstermektedir: İktisat zihniyetine ilişkin eserlerinin hülasası onu Weber'in silik bir kopyası yapmaz; tam aksine, Weber'in kurguladığı "norm"u Osmanlı Türk tarihine uygulaması bir yanda, öte yanda bilhassa Weber'in İslâm'a ilişkin bulgu ve tespitlerini tashih etmesiyle Weber'e yönelik sağlıklı bir eleştirel yaklaşım da gerçekleştirmiştir. Bkz.: Ahmed Güner Sayar, "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme", *İş Ahlakı Dergisi*, C. 1, S: 1, 2008, s: 128.

3.1. Ülgener ve Weber'in Ayırışığı Noktalar

Ülgener'in Weber'den hangi noktalarda ayırışığını analiz ederken metodik olarak doğrudan ve dolaylı ayırım noktalarını iki ayrı başlık altında ele almak daha anlamlı bir sonuç üretilmesini sağlayacaktır. Weber'in bazı fikirlerini Ülgener doğrudan eleştirmekte ve bu eleştirilere çalışmalarında büyük yer vermektedir. Diğer taraftan kullanılan yöntem, yapılan çıkarımlar ve ortaya konulan sonuç itibariyle de bu ikili arasında bir takım farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar ise dolaylı ayırım noktaları olarak ele alınmalıdır.

3.1.1. Ülgener'de Weber Eleştirisi

Ülgener ve Weber'in doğrudan ayırışığı en temel nokta, uzlaşmış oldukları ideal insan profilinin tarihsel süreçte ortaya çıktığı dönemler, coğrafyalar ve bu konunun detayında Weber'in İslam algısıdır.² Weber'e göre tespit etmiş olduğu ve tezinde ayrıntısı ile işlediği maddi atılımı ortaya çıkaran ideal insan karakteri yalnızca Batı'da ortaya çıkmış ve tarihte diğer doğu dinlerinde böyle bir karaktere rastlanılmamıştır.³

“Hedef, dünyadan elini eteğini çekmiş bir keşişin iffet ve ismeti değil, fakat rantıyece keyif sürme ve feodal tarz döküm saçım ve vur patlasın bir yaşamaya da asla iltifat etmemek; manastır hücrelerinde çile ve mahrumiyet de değil, fakat her an uyanık, rasyonel ve kontrollü bir yaşama tarzı; dünyanın güzelliklerine dahi rastgele teslim olmaktan uzak, kişisel kaprislere ve duygusallığa aynı şekilde kapılmamaya kararlı ve disiplinli bir hayat metodiği! Hepsi de batılı meslek adamının özlemini ve idealini

---

² “Weber'in İslam söylemi, seleflerine göre kıyaslanmayacak derecede daha zengin ve eleştirel olmakla birlikte daha çok subjektif görünmektedir. Her ne kadar İslam'a ilişkin görüşlerini tamamlamadan öldüğü ileri sürülse de temel eseri Economy and Society ve ondan derlenen The Sociology of Religion'ın farklı bölümlerinde, dağınık bir şekilde olsa bile, bu dine ilişkin kısa ama öz değerlendirmelerin bulunduğu bir gerçektir.” Abdurrahman Kurt, “Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 19, S: 1, 2010, s. 2.

³ Ülgener, Weber'in Wirtschaft und Gesellschaft adlı kitabından alıntılacağı bu cümlelere çalışmasında yer vermekte ve Weber'e bu noktada katılmadığı açık bir şekilde ifade etmektedir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 51.

belirleyen çizgiler ve yine hepsi başka dinlerin aksine yalnız batıda “dünya içi” (inner-weltlich) riyazetin sonuçları.”

Ülgener’e göre Weber bu tespitinde yanılmaktadır. Ülgener, her ne kadar Weber’in çizmiş olduğu ideal insan karakterini ve bu karakterin çizgilerinin tarihsel süreçte yol açtığı gelişmeleri kabul etmekle birlikte konunun yalnız siyah ve beyaz tonlarda ele alınamayacağını, yani farklı coğrafyalarda farklı tonlarda dahi olsa aynı karakter çizgilerine rastlanılabileceğini ifade etmektedir. Weber için öncelikli olan Batı medeniyetidir. Çizmekte olduğu ideal insan tipinin ya da tezine temel teşkil eden din ile ekonomi arasındaki tek yönlü ilişkinin sadece Batı toplumunda hayata geçtiğini düşünmektedir. Riyazet sadece Batı toplumlarında hücre içinden çıkarılarak aktif hayata aktarılmış ve rasyonel bir yaşam metodunun kaynağı olmuştur. İslam’da ise manastırın karşılığı olan tekke ve zaviyeler cezbe ve huşu haliyle daha çok içe dönük bir tefekkür ve muhasebe içinde olmuş, sufilerin çile ve zikir içeren usul ve ayinleri riyazetçi çizgiden uzak kalmıştır. Weber’e göre sufilerin tefekkür ve iç alem ile hemhal olan bu hayat algıları hiçbir zaman Batı’da olduğu gibi bir meslek ahlakına dönüştürülebilmiş değildir. Din ve meslek arasında Protestanlığın kurmuş olduğu derin ve doğrudan ilişkiye mutasavvıflarda rastlanmamakta, bu ilişkinin dıştan ve dolaylı gerçekleştiği görülmektedir. Ülgener, çalışmasında Weber’in oldukça tarafgir gördüğü bu yaklaşımına açık bir şekilde karşı çıkmaktadır.⁴

“Her şey bir tarafta oluşmuş; öbür taraf bunun tamamıyla dışında ve uzağında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlakı... Hepsi yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı!... Max Weber’de çizilen tipler bizi hemen zıt uçlara götürüp orada bırakıyor. Kontrastı belirgin hale getirmek için bir taraf hangi renklere boyanmışsa karşı taraf tam tersi renklerle takdim ediliyor. Bütün bunların gerçeği fazla zorlamak bahasına mümkün olacağını söylemeye hacet yoktur.”

---

⁴ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 57.

Weber'in Doğu ve Batı toplumlarına yönelik karşılaştırmalarında birbirine taban tabana zıt tasvirler üzerinden hareket etmesi Batı'nın benzersiz gördüğü rasyonel ve asketik karakterini ön plana çıkarma arzusundan ileri gelmektedir.⁵ Weber'in Kalvinizm ve Püritenizm ile ortaya çıktığı ifade edilen ideal karakterin Batı haricinde hiçbir yerde gözlenemeyeceği iddiasının en temel dayanak noktası Batı haricinde hiçbir dinde o kapsamda bir Reform hareketinin yaşanmamış olmasıdır. Ülgener'e göre kişinin iç dünyasında sürekli muhasebe içinde olması, rasyonel çalışma usulü, iş ahlakı ile ibadet şuurunun birleştirilmesi, asketizmin hücrelerden çıkarılarak dünyaya yayılması olarak özetlenebilecek ideal karakter için İslam dünyasının bir reform yaşamasına gerek yoktur. İbadetin on yolu olduğunu, dokuzunun ise helal rızık talebi olduğunu söyleyen bir Peygamberi⁶ ve inananları yeryüzünde rızık talebi için dolaşmaya çağıran, namazdan hemen sonra yeryüzüne dağılmaları ve rızık aramalarını vaz eden ayetleri⁷ bulunan bu dinin yaşayanları Weber'in çizmiş olduğu ideal karakterden uzak değildir.

Ülgener'in Weber'e yönelik eleştirileri, kullanmış olduğu metodun eksiklikleri haricinde ekseriyetle kendi konusu ile de ilgisi olması bakımında Weber'in İslam algısı üzerinedir. Ülgener, Weber'in doğrudan Protestan etik ile ilgili olmayan ve din ve ekonomi arasındaki ilişkileri incelediği diğer çalışmaları arasında yer alan İslam ve ekonomi tasavvurunu eleştirmiştir.⁸ Ülgener bu algıya yönelik eleştirilerine

---

⁵ “Doğu ve Batı'nın farklı dünya görüşlerini (Weltanschauung) şekillendiren ve birbirinin zıddı sosyal yapılara yol açan ikili karşıtlıklar, Weber'in sosyolojik olarak inşa etmeye çalıştığı biricik ve benzersiz Batı imajını ortaya çıkarmada önemli roller oynamaktadır. Bu ikili karşıtlıklar Şarkiyatçı araştırmalar aracılığıyla 19. yüzyıl boyunca Batı'da Doğu algısını oluşturan “pasif Doğulu”, “aktif Batılı” temelinde oluşmaktadır. Buna göre peygamberlik sadece Batı'da hakiki anlamıyla ortaya çıkmıştır, Doğu'da ise rahip ve büyücü vardır; Doğu mistik iken Batı zahittir; Doğu'da dinî düşünce insanı bu dünyadan soyutlarken Batılı dinî düşünce bu dünyaya yönelir; Batı'da dinî düşünce akılcılaştırmış iken Doğu'da böyle bir akılcılaştırma gerçekleşmemiş, geleneksellik devam etmiştir.” Sunar, **Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari**, s. 173.

⁶ Buhârî, Enîsü't-tâlibîn, s. 63, 68

⁷ Cuma, 10. Ayet.

⁸ Tuna'ya göre evrensel dinler arasında dünyaya bakış açısı olarak İslam'ın yerini sorgulayan yabancılar arasında teorik yanı ve kullandığı tahlil araçları açısından zirveye ulaşan kişi Weber olmuştur ancak bu durum Weber'in bu konu üzerinde yaptığı tüm tahlillerinde İslam başlığının tatmin edicilik açısından zincirin en zayıf halkası olarak kalmasına mani olmamıştır. Tuna'ya göre, Ülgener, Weber'i yaptığı analizde oldukça tek yanlı bulmaktadır, ancak onun tek yanlılığı diğer birçok Batılı tarihçi ve sosyolog gibi politik ve ırki bağnazlıktan ileri gelmemekte, çalışmasının merkezine Batı medeniyetini almış olmasından kaynaklanmaktadır. Weber'in İslam'a ve Uzakdoğu dinlerine eğilmesinin nedeni bu

çalışmasında oldukça detaylı yer vermiştir. Weber'in en büyük hatası İslam'ın ilk çıkış devri, geçirmiş olduğu tarihsel serüven, tasavvufun etkisi ve benzeri süreçlere çok fazla değinmeksizin ilk dönemdeki küçük bir yaklaşım farkı haricinde ana karakteristikleri itibariyle neredeyse tek bir İslam algısından hareket etmesidir.⁹ Bu algı statik, hareketsiz, mistik, teslimiyetçi ve kadercî bir İslam yorumuna işaret etmektedir. Reform sonrası hayat bulduğu iddia edilen ideal karakterin tam zıddı olarak tasvir edilen bu karakterin tarihsel zemin üzerinde hangi döneme ve coğrafyaya ait olduğu belirtilmemekte ve tamamen soyut bir İslam imajından söz edilmektedir.

Weber'e göre İslam sosyolojik yapısı itibariyle tamamen cihad ve fütuhata yönelik bir din olagelmiş,¹⁰ İslam'ın yayılmasını sağlayan taşıyıcı etken savaşçılar olmuştur.¹¹ Dinin cihad yolu ile yayılması dönemi olan kısa bir hamaset devrinin ardından İslam toplumunun odağı tarikatlar olmuş, *fetih ve cihad yolu ile dünyaya açılan hareket münzevi, içe dönük ve kapanık (kontemplatif) bir hareketsizliğe yerini bırakmıştır.*¹² İslam'ın sosyal yapısı ve iktisat ahlakı feodal bir yapı arz etmektedir. Bunun en temel göstergesi İslam toplumunun önde gelen en varlıklı kesiminin harp ganimeti ile zenginleşenler olmasıdır. Varlığın kaynağı ve kullanım usulü üzerine yaptığı değerlendirmesinde Weber, hem kaynak hem de kullanımda verimli bir ekonomik oluşumun izlerinin görülmediğini söylemektedir. Kaynağı üretim ve ticaretten daha fazla savaşa dayanan varlıkların, gereken kadarı tüketilip geri kalanı üretimin devamı

---

dinlerin iç dünyasını ve bu dünyanın dünyevi yansımalarını tanımak ve ortaya çıkarmak değil, bu dinleri karşılaştırmalı analizinde Batı'nın karşısına çıkararak Batı ile ilgili bulgularının daha vurucu hale gelmesini sağlamaktır. Bkz.: Tuna, "**Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri**", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, s. 7.

⁹ "Weber'in "statik, tek boyutlu ve tek aktörlü" bir İslam tablosunu ortaya koyduğunu iddia eden Ülgener, Weber'in İslam'ın ilk yıllarına damgasını vuran "saf ve öz çehresi ile ertesi yılların mahallî-vulgar çehresi" arasındaki ayırımı dikkat etmediğini, ayrıca yaptığı mukayeselerde zemin ve zamanı tam olarak ortaya koymadığını ileri sürmüştür." Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.13.

¹⁰ Weber'e göre İslam dininin yayılma alanında gözlenen en önemli güdü askeri güdüdür. İlk ortaya çıkış döneminde din, şehirlî aydınların dini olmamış, ganimet, fetih ve cinsel arzuları peşinde koşan ve bu şekilde motive edilmiş savaşçılardan oluşan bedevilerin dini olmuştur. Bkz.: Kurt, "**Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme**", s. 6.

¹¹ Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'in Max Weber Eleştirisi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 28, Mart 2003, s. 51.

¹² Weber'in gözünde tarihsel süreç itibariyle iki farklı İslam algısı böyle şekillenmiştir: "İlk İslam'ın dışı açık, dünya malı ve nimetleri ile içli dışlı gaza ve ganimet coşkusu; arkasından tasavvuf ve tarikatların içe dönük (kontemplatif-mistik) huzur dünyası kültür ve zihniyet oluşumunda göze iki farklı manzara sergiliyor." Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 59.

için kullanılmamakta, iyi yaşamak ve statü sahibi olmanın gereğini yerine getirmek için kullanılmaktadır.¹³ Kısacası rasyonel iş ve üretim felsefesine dayanan Kalvenizmin sürekli bir birikim ve değer yaratan ideal karakterinin tam tersi bir noktaya konumlandırılan İslam toplumunun ferdi feodal, savaşçı ve aristokratik ilişkilerin hüküm sürdüğü bir topluluğunun üyesi olarak tüketim ekonomisinin izindedir.¹⁴

Weber'e göre Hristiyanlık dinamik bir karaktere sahip olan gezginci zanaatkâr ve esnaf dini olarak hayat bulmuştur. Hristiyanlığın tarihi serüveni hep orta sınıfın varlığı etrafında şekillenmiş, şehirli burjuva karakteri hep güçlü bir amil olarak bu serüvende rol oynamıştır. Feodal yapıda olan İslam toplumunda ise şehir politik bir merkezdir. Toplum, kendi üretimi ve ticareti ile ayakları üzerinde duran bir orta sınıftan ziyade savaş ve iktidara dayalı rant ekonomisine bağlı sınıf yapılanmasından oluşmaktadır. Toplumsal yapı zaman içinde savaşçı bir yapıdan mistik-tasavvufi çizgiye kaysa dahi iktisadi zihniyet değişmemiştir. İktisadi zihniyetin değişmemesinde temel bir faktör olarak ise tasavvuf inancındaki Allah fikri gösterilmiştir. Ülgener, Weber'in bu görüşlerinin oldukça toptancı bir anlayışın ürünü olduğunu ve İslam felsefesinin detaylı incelenmeyip acele hüküm verilmesinden kaynaklandığını düşünmektedir.¹⁵

---

¹³ Schluchter, 1989 yılında yayımlanan "Max Weber Sicht ders İslams" adlı eserinde Weber'in ünlü Ekonomi ve Toplum adlı eserinden yola çıkarak Weber'in görüşlerini şu şekilde özetlemektedir: "Sanayileşmeyi, İslam bireysel bir dini inanç olarak değil, fakat İslami devlet biçiminin dini yapısı, memurin kadrosu ve hukuk sistemi olarak önlemiştir." Schluchter, eserinde on kadar Batılı bilim adamının görüşlerine yer vererek Weber'in görüşlerinin yeterince geliştirilmemiş olduğunu ve yanıltıcı bir İslam algısını karikatürize ettiğini ifade etmektedir. Bkz.: Türkdogan, **İslami Değerler Sistemi ve Weber**, s. 28.

¹⁴ "Tüm rasyonellikleri bünyesinde bulunduran kapitalizmin zemin hazırlayıcıları olan söz konusu olgular, Çin ve Hindistan gibi, İslam toplumlarında da yer edinmemiştir. Ona göre bunlar, bütünüyle Batı toplumlarına ait değerlerdir. İslam dünyasında onların yerini dinî, hukuki ve iş dünyasındaki devlet müdahalesi almıştır. Bir diğer ifadeyle, İslam toplumlarının karakteristik özelliği, feodal ahlâk nedeniyle şehir hayatının ve siyasal istikrarın yokluğu –var olan şehirler müstebit kral ya da padişahın askeri karargâhıdır- dinî ve keyfi hukukun geçerliliği ve ticarete sürekli devlet müdahalesinin varlığıdır." Kurt, "**Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme**", s. 7.

¹⁵ "Weber, İslam'ın ilk dönemlerindeki savaşçı zahitliğin daha sonraki devirlerde bozulduğunu iddia ettikten sonra, durağanlaşmanın, bunu müteakiben çöküşün ortaya çıktığını söyleyerek, bu konudaki oryantalist tezleri tekrarlar. Ülgener de Weber'in yaklaşımlarındaki zayıf noktaların ayırındadır. Ülgener'e göre Weber İslam bahsinde taraflıdır. Ona göre İslam yoğun bir ticaret ortamında gözlerini dünyaya açmıştır; şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan

“İslam’da Allah fikri –iddiaya göre- Batıdaki tam tersi olan özellikleri taşır: Her haliyle ‘Kadir-i Mutlak’ ve ‘Rahim’ (bağışlayıcı) ve de her şeye kefil bir Tanrı! Max Weber’in bundan –çok acele- çıkardığı sonuç ise şu: İslam düzlüğe ve selamete çıkmada kişiye, bu üstün kuvvete teslimiyetten öte aktif sorumluluk yüklemeyen bir dindir. Tasavvufun Tanrı anlayışı da, yine iddiaya göre, aynı sonuca varır: İnsanın ruh ve beden varlığı dışında her şeyi yoktan var eden bir Tanrı imajından çok vecd ve cezbe haliyle içinde vücudun ve nefsanî varlığın eritilip yok edileceği bir Tanrı anlayışı.”

Weber’e göre bu Tanrı anlayışının sonucu olarak kul, cüz’i iradesini kullanarak Tanrı’dan aldığı görev bilinciyle yeryüzünde Tanrı iradesinin bir icracısı değil sadece kendi iç dünyasında yaşamaya çalıştığı vecd ve murakabe ile Tanrıya ulaşmaya çalışan pasif bir insandır.¹⁶

Ülgener’in Weber’e yönelik cevapları İslam’ın bozulmamış saf yorumunun madde ve dünya hakkındaki fikirlerinde saklıdır. Ülgener, İslam’ın yanlış yorumlanmış tasavvuf anlayışının getirdiği pasif karaktere dair Weber değerlendirmelerine katılmaktadır. Weber’in ideal insanına dair temel çizgileri kabul etmekte ve tezinin ana konusunu bu ideal insan figürünün Anadolu’da ortaya çıkmamasında dinin nasıl bir etkide bulunmuş olabildiği üzerine şekillendirmektedir. Bu açıdan Ülgener’in Weber’e yönelik metot haricindeki eleştirisi sadece ilk kısım, yani İslam’ı feodal-savaşçı bir toplum olarak tanımladığı kısım ile sınırlıdır.¹⁷ Ülgener’e göre Müslümanların madde

---

sebepler peş peşe sıralanacak olsa, İslam, Ülgener’in ifadesiyle “herhalde serinin en sonunda yer alacaktır.”” Doğan, “**Türk Düşüncesinde “Mani-i Terakki” Meselesi**”, s. 182.

¹⁶ “Ülgener’e göre Weber, disiplinli bir nefis murakabesi ve zamanla burjuvaziye aktarılacak düzenli bir iş ve meslek ahlâkı olarak “asketizm”in İslâm’da ciddi olarak hemen hemen hiç düşünülmediğini ileri sürer. İlk dönemlerden sonra ortaya çıkan “tasavvuf ise İslam’ı tam karşı uca, kontemplatif-mistik inanç düzeyine getirip oturtmuştur. İslam’da Allah fikri de -iddiaya göre- batıdaki tam tersi olan özellikleri taşır: Her haliyle “kâdir-i mutlak” ve “rahim” (bağışlayıcı) ve de her şeye kefil bir Tanrı! Weber’in bundan -çok acele- çıkardığı sonuç ise şu: “İslâm düzlüğe ve selâmete çıkmada kişiye, bu üstün kuvvete teslimiyetten öte, aktif sorumluluk yüklemeyen bir dindir.” Kurt, “**Weber’in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme**”, s. 10.

¹⁷ Ülgener, Weber’in İslam toplumunun ilk yıllarındaki saf ve öz hali ile sonrasındaki yerel/savaşçı portre arasındaki ayrıma yeterince dikkat etmemesini, dönemsellik farklılıkları önemsemeyen katı bir yöntem izlemesini, statik, tek boyutlu ve tek aktörlü bir İslam tablosuna çalışmasında yer vermesini eleştirmektedir. Bkz.: Özkiraz, “**Sabri F. Ülgener’in Max Weber Eleştirisi**”, s. 55-58.

ile aralarına çektikleri setin temel sebebi İslam değil, o dönem Müslümanlarının tasavvuf ile iç içe geçmiş İslam yorumudur.¹⁸

Ülgener'in İslam ve ekonomik düzen ile ilgili fikirlerinin derlendiği bölümde ayrıntısıyla ifade edildiği gibi İslam feodal-savaşçı bir din değil, şehirli bir kültür dinidir. Şehir, feodal yapılanmalarda olduğu gibi politikanın değil, ticaretin merkezidir. İslam'ın indiği toplumun ticaretle ne kadar maharetli olduğu ve Peygamberin ve ilk sahabelerin birçoğunun ticaretle uğraşmış olması bunun göstergesidir. Ayrıca toplum katmanları arasında hiyerarşi olmaması, tam bir eşitliğin hüküm sürmesi, devlet yönetiminde dahi mütevaziliğin öne çıkarılması feodal yapıların en temel özelliği olan rant ekonomisinin ortaya çıkmadığını göstermektedir. Hızla yayılan din kendisine inananları en önce ve hızla şehirlerde bulmuştur.

İslam dini kendisini yok etmek isteyenlere karşı savunmak, Allah'ın adını yaymak ve tüm insanlığa indirilmiş olanı dünyaya taşımak için savaşı bir araç olarak kullanmıştır. Savaş, ekonominin temel dinamiklerinden değildir, savaşlarda gaye ganimet kazanmak değildir. Toplumun temel ekonomik uğraşlarına bakıldığında ticaretin, tarım ve hayvancılığın ön plana çıktığı görülmektedir. Kişilerin daha iyi algılayıp, içlerine sindirmeleri için bazı Kuran ayetlerinde dahi ticari terimler kullanılmıştır. Bu açıdan da İslam toplumunu feodal-savaşçı bir toplum olarak tanımlamak doğru değildir.¹⁹

İslam'ın servete ve lükse yaklaşımı da ideal karakterle benzerlik taşımaktadır. Mal, mülk edinme haram yollar haricinde elde edilmesi, helal yollara harcanması, lüks ve israfa kaçılmaması, hiçbir hayırlı maksada bağlanmadan yalnızca biriktirilmemesi, kişinin dünyevi hırs ve arzularının kölesi olmaması kaydıyla serbest bırakılmıştır. Diğer taraftan bir sistem olarak kapitalizm ya da serbest piyasa insanı malının efendisi değil, kölesi yapmakta, insan ruhunu yaratıcıdan koparıp kendisine bağlamakta, mal

---

¹⁸ Zorlu, “**Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak**”, s. 195.

¹⁹ “Onlar ki doğruyu verip karşılığında sapıtmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kar bırakmaz.” **Bakara**, 16

biriktirme hırsı ve yarışı tüm benlikleri kaplamaktadır. Bu açıdan Ülgener, İslam'ın piyasa ekonomisine karşı da dengeli yaklaştığını ifade etmektedir²⁰:

“İslam... bir taraftan piyasa ekonomisinin ve onun serbest rızaya dayalı işleyişinin yanında, diğer taraftan insan ve toplum varlığımız üstüne sivrilme istidadını taşıdığı hallerde tam karşısında yer alıyor”

Kullanılan metod, İslam algısı, ideal karakterin tarihsel süreç içinde ortaya çıktığı dönem ve coğrafyalar Ülgener'in Weber'i eleştirdiği üç önemli konudur. Bunların haricinde ve daha da fazla olarak Weber ve Ülgener'in büyük bir uzlaşa içinde oldukları gözlenmektedir.

3.1.2. Ülgener ve Weber'in Dolaylı Ayrım Noktaları

Ülgener ve Weber'in farklılaştığı alanları kullanılan ana kaynaklar, meslek kavramına verilen önem ve kapitalizmin sahibi olarak görülen toplumsal katman başlıkları altında özetlemek mümkündür.

Ülgener, çalışmasında dini metinlerden çok daha fazla devrin sanat ve edebiyat eserlerinden, fütüvvetnamelerden, özdeyişlerden ve benzeri halka mâl olmuş yazılı ve sözlü eserlerden istifade etmiş ve tüm bu eserleri tezinin temellendirmesinde kaynak olarak kullanmıştır. Bu yöntemi benimsemesinin en önemli nedeni tavan ve taban ikiliğinin ortaya çıktığı dönemde tavan yani üst kitle tarafından üretilmiş olan dini metinlerin –her ne kadar konu dinin iktisadi gelişmeler üzerindeki etkisi olsa da– tabanda yer alan halkın gündelik iktisadi eğilimlerini belirlemede doğrudan etkili olmamasıdır. Norm olarak kabul edilen dini hüküm ve itikadî yorumlar halkın zihniyetine dönüşmeden önce halka çok daha yakın ve halkla etkileşim içinde bulunan kanallardan geçmekte ve bu kanalların da etkileri ile biçim ve içerik değiştirerek zihniyeti belirleyici ve zihniyetin göstergesi bir takım ifadelerle bürünmektedir.

---

²⁰ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 86.

Örneğin tasavvuf edebiyatında yer alan manzum ve hikâyeler bir taraftan dini bir metin olarak kaynağını tavandan almakta, diğer taraftan kendisine özgü bir yorum getirdiği için tavandan gelen bu sesi değiştirmekte ve dikey etki kanalı olarak halk nezdinde bir zihniyete indirgemekte, ayrıca bu zihniyetin nesilden nesle aktarımı için yatay bir etki kanalı olarak işlev görmektedir.

Weber’de ise inceleme konusu bir zihniyet değil, doğrudan idealize edilmiş bir karakterdir. Bu karakterin oluştuğu tarihsel bir süreç ve dayandığı tarihi bir olay bulunmaktadır. Bu olay (Reformasyon) Weber’in çalışmasında bir dönüm noktası, bu karakter için ise bir milattır. Kapitalizmin ruhu, bu ruhun oluşum süreci, Reformasyondan öncesi ve sonrasındaki kapitalizmin formlarının karşılaştırılması ve dini yorumların maddi sürece olan etkisinin bu olayın öncesinde ve sonrasında ne derece değiştiği Weber’in tezinde çok büyük yer tutan konulardır. Tüm bu konular Weber’in çalışmasının ve kullanılan kaynakların Ülgener’e göre çok daha fazla tarihi döngü, kronoloji, olay ve kişi ile irtibatlı olmasını sağlamaktadır.²¹ Ülgener’in tezinde ise tasavvuf hem üst kitlenin farklılaşmış bir din yorumu olarak zihniyeti etkileyen bir kanal, hem de edebi ürünleri ile zihniyetin gözlenebileceği bir mecradır. Ancak ortaya konulabilecek bir milat ve öncesi-sonrası ile karşılaştırması yapılabilecek kesin bir tarih bulunmadığı için kullanılan eserler ve konuşturulan kişiler tarihin farklı dönemlerinden ve coğrafyalarından olabilmektedir.²² Bu durum ise dini metinlerin zihniyetin gözlenebileceği bir platform olmasından ziyade zihniyetin oluşumuna ne derecede katkıda bulunduğu sorusunun tarihsel döngüde yeri belirlenmiş bir sürece

---

²¹ Weber’in tezinde Reformasyon rasyonel meslek tasavvurunu ortaya çıkartan çok önemli bir kırılma noktasıdır. Bu açıdan bu tarihten önceki kapitalist oluşumların İtalya, İngiltere ve Hollanda gibi önemli merkezler baz alınarak incelenmesi, Reformasyon’dan sonra ise yine Protestan ülkelerdeki ekonomik gelişme ile Katolik ülkelerin karşılaştırılması Weber’in tezinde atıfta bulunulan kaynaklar açısından da tarihi verilerin oldukça fazla kullanılmasını gerektirmiştir.

²² Ülgener’de Weber’de mevcut olan Reformasyon gibi bir dönüm noktası bulunmadığı için 13. yüzyılda yaşamış Mevlana’nın Mesnevi’sinden bahsederken bir diğer satırda 17. yüzyıl şairi Nabi’nin Hayriye’sine ya da 15. yüzyıl şairi Eşrefoğlu Abdullah Rumi’nin Müzekkinnüfus’una ya da 18. yüzyıl alimi Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetnamesi’ne geçiş yapabilmekte ve aynı zihniyet karakteristiğine bu eserlerden örnek verebilmektedir. Örnek için bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 156-157.

oturtularak cevaplanmasını ve kullanılan kaynakların dini kişi ve eserlerle ağırlıklandırılmasını zorlaştırmaktadır.

Meslek kavramına verilen önem bakımından da Weber ve Ülgener arasında büyük farklar bulunmaktadır. Weber'e göre Reform sonrası dönemde "meslek", Tanrı tarafından inananların çağrıldıkları bir görev olarak algılanmış ve bu görevi yerine getirmenin Tanrı'yı hoşnut etmek için biricik yol olduğuna inanılmıştır. Asketizm, zahitlik ve dünyadan kalben uzaklaşma öğretisi manastır hücrelerinden çıkararak dünyaya açılmış ve bireyin Tanrı'nın kendisini çağırıldığı meslek görevini yerine getirme yükümlülüğü ile birleşmiştir. Tanrı'nın bireysel vahyi olarak vicdanını kabul eden ve bir keşişin hücresinde günahlarına karşı takındığı tavizsiz tutumu prensiplerine karşı takınmış olan meslek erbabı, Weber'e göre kapitalist ruhu ortaya çıkaran ana unsurlardan biridir. Meslek öğretisi, idealize edilmiş burjuva karakterini ortaya çıkartan dini duyguların en temel bileşenlerinden biridir.²³ Ülgener'de ise meslek kavramına Batı'da reformdan sonra verilen önemin, İslam dünyasında görülmemesinin arkasındaki nedenler bakımından dahi olsa hemen hemen hiç değinilmemektedir. Ülgener, esnaflaşma sürecini ortaçağlaşmanın bir sonucu olarak görmüş ve esnafın kendi küçük dünyası içerisinde içe kapanık, geleneksel, yenilikten uzak, mesafe, zaman ve madde algısı daralmış karakterini eleştirerek kapitalist ruhun oluşmamasına sebep olarak göstermiştir. Her ne kadar Weber ve Ülgener'in ele aldıkları inanç dünyasının temel öğretilerinde meslek ve çağrı kavramlarının ne kadar mevcut olduğu etkili dahi olsa Weber'den birçok konuda etkilenen Ülgener'in bu konuya çok az temas etmiş olmasının temel nedeni kapitalist sürecin taşıyıcısı konumunda görülen toplumsal katman algılarının bu iki düşünürde farklı olmasıdır.²⁴

---

²³ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 186

²⁴ Meslek ve çağrı kavramlarının dini öğretilerdeki referans noktaları değişse dahi İslam'da da meslek kavramına köken itibarıyla dini bir içerik kazandırıldığı görülmektedir. Bu içerik Protestanlıkta olduğu ağırlığa sahip olmasa da Ülgener'in bu noktaya fazlaca değinmemiş olmasının asıl nedeni meslek çağrısına muhatap olanları kapitalist sürecin taşıyıcısı olarak görmemiş olmasıdır.

"Meslek ve sülûk, aynı kökten gelir; sülûk, dinî ya da yarı dinî bir topluluğa (tarikât, fütüvvet vs.) dâhil olmayı ve kabul edilmeyi belirten bir sözcüktür." Kurt, "**Bireyselden Toplumsala Geçişte Din**", s. 54.

Weber, ortaçağ kapitalizmini çıkarıcı, maceracı, rant ve feodal güce dayalı parya kapitalizmi olarak görmekte ve bu kapitalizmin aktörleri olan büyük uluslararası şirketlerin, finans kuruluşlarının, devlet merkezli firmaların, özetle büyük oyuncuların kapitalizmi ile idealize ettiği kapitalist ruh arasında büyük bir fark olduğunu iddia etmektedir. Weber'in kapitalist ruhunun sahipleri kendi işi ile uğraşan, yerel, küçük ve orta ölçekli işletme sahipleridir. Asketizmin dünyevileşmesi ile ruh dünyalarını disipline eden iş dünyasının samimi inananları iş hayatlarına da aynı disiplini, rasyonel, prensipli, metodik ve sistematik iş yapma ve yaptıkları mesleği/iş Tanrı'dan gelen bir davet icabı yapma yaklaşımını getirmiştir. İnanç dünyalarının değişmesi ile iş hayatına ve çalışmaya olan yaklaşımın dönüşüme uğraması uluslararası aktörlerin at koşturduğu bir platformda değil, ancak daha yerel, birebir bu etkileşimden kişi bazında etkilenmenin söz konusu edilebileceği, küçük ve orta ölçekli işletmelerde söz konusu olabilecektir. Ülgener'e gelindiğinde ise ortaçağın yine maceracı, feodal güce dayalı, tüketim ve rant ekonomisinin hüküm sürdüğü bir dönem olarak tanımlandığı, ancak bu sefer, bu döngünün de bir sebebi olarak, başat ekonomik aktörün esnaf sınıfı olduğu iddia edilmektedir. Ülgener, kapitalizmin ruhunun İslam toplumunda ortaya çıkmayışında tasavvufun çok büyük bir etkisi olduğunu, bu etkinin ise tasavvuf kültürü ile iç içe geçmiş bir fütüvvet teşkilatının hüküm sürdüğü esnaf kadroları nedeniyle mümkün olduğunu söylemektedir. Esnaf teşekkülleri, tasavvufun da etkisi ile inovatif ve dışa dönük olma yetilerini kaybetmiş, pasif, kaderci bir karakter ve bozulmuş bir tevekkül inancı ile bezenmiş, zaman, mekân ve madde algıları kısırlaşmış ve hüküm sürmekte olan feodal sistemin ve güce dayalı hiyerarşinin aynı pasif boğun eğmeci anlayışla tüm topluma egemen olmasına sebep olmuştur. Ülgener'in gözünde esnaflaşma ile ortaçağlaşma süreci aynı siyasi ve ekonomik düzlemde, birbirine paralel ilerlemektedir. Bu nedenle kapitalizmi sürükleyen ve esnaflaşan bir ekonomide asla görülemeyecek olan iktisadi unsurlar uluslararası ticaret, menkul değer ve servet mobilitesi yönünden gelişmiş bir finansal çevre, çok ortaklı yapıların mevcut olabileceği hukuksal ve ekonomik örgütlenme mekanizmalarıdır. Bu yaklaşım, Weber'in parya ekonomisi olarak tasvir ettiği (ve hatta bu açıdan Yahudiliğin

kapitalizmi doğurduğu iddialarına karşı çıktığı²⁵) ekonomik sistemin ve bu sistemin aktörlerinin Ülgener tarafından kapitalizmin asıl sahibi olarak görüldüğü ve bu yönüyle de Weber'in kapitalist ruhunun taşıyıcısı olan daha içine kapanık küçük ve orta ölçekli işletmelerin Ülgener tarafından gelişmişliğin önündeki engeller olarak görüldüğünü göstermektedir.²⁶ Ülgener ve Weber arasında kapitalizmin üzerine kurulduğu ticari model açısından gözlenen bu büyük farkı Zorlu şu şekilde ifade etmektedir:²⁷

“Weber’de ticarî model kentle-kır arasında bir süreç olarak değerlendirilir. Uluslararası ticaretin, tefeciliğin ve merkantilizmin/sömürge hareketlerinin kapitalizmin oluşumu için katkı sağladığı konusunda hiçbir ize rastlanmaz. Bu yol üzerinde Weber’de bir şeyler bulduğumuz söylenemez. Weber’de Protestanlık ve Calvinizm’in meslek ahlakı ve tasarruf hakkındaki ilkeleri, tarih yapıcı unsurlar olarak kurgulamıştır. Oysa Ülgener oluşumu uluslararası ticari model üzerine inşa eder. Ona göre Garp’ta gayri tabiiiden tabiiye, dışarıdan içeriye doğru gelişen hareketler, sıra ile: mazbut hukuk ve devlet nizamı (himayeci ve müteşebbis devlet; merkantilizm) ile daha derinde manevî ve dinî teşvik unsurları olarak Kalvinizm ve Puritanizm, endüstrinin yaratıcısı olmuştur. Ona göre Batı’da hareketlilik ilk önce içeriden dışarıya doğru başlamış, bu ilerlemeyle birlikte dışarıdan içeriye doğru bir değişim seyri gerçekleşmiştir. Tahakküm, istila hırsı, altın, baharat düşkünlüğüyle fütûhatçı bir ruhun, daha maceralı ve kârlı bulduğu yolda bahtını denemek

---

²⁵ Weber’e göre Yahudilik, bazı açılardan, ekonomik başarıyı doğuracak derecede dünya ile uyumlu olan dinler arasında yer almaktadır. Ancak bu durum Yahudiliğin ideal tip ile uyumlu bir şekilde asketik yaklaşım gösterdiği ve kapitalist ruha sahip olduğunu göstermez. Weber *Din Sosyolojisi* isimli kitapta yer alan “Yahudilik ve Kapitalizm” başlığında bu dinin dünya ile olan ilişkisinin asketik Protestanlıktan hangi noktalarda ayrıldığını detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Detaylı bilgi için bkz.: Weber, **Din Sosyolojisi**, s. 393-410.

²⁶ Örneğin Weber’e göre Reform’dan önceki dönemde Avrupa’da isim yapmış büyük tüccar aileleri kapitalizmin ruhunu taşıyan ideal burjuva karakterine örnek olarak gösterilemez. Bu tür bir kapitalizm Weber’e göre büyük para babalarının, bankerlerin, uluslararası ticaret erbabının başat aktör olduğu ve iş ve meslek ahlakının temel karakteristikler arasında sayılamayacağı bir sistemdir. Diğer taraftan Ülgener, Doğunun iktisadi zihniyetinin bu büyük tüccar aileleri ortaya çıkarmayışından yakınmaktadır: “müellife göre, Şarkta Mediciler ve Fugerler ayarında nesilden nesile aktarıldıkça miktarı artacak bir servete sahip büyük tüccar ailelerinin türemeyişi, iktisadi veya siyasi şartlar kadar, inhitat devri zengininin zihniyetine ait bu hususiyetlerle bilhassa izah edilebilir.” Barkan, **“Bibliyografya”**, s. 170.

²⁷ Zorlu, **“Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak”**, s. 187.

istemese Atlantik yollarının keşfiyle sonuçlanır. Haşin ve kaba olduğu kadar hesabını bilen ve kollayan bu ruh 'kapitalist' zihniyetin ta kendisidir!"

Weber, çalışmasında rasyonel ve sistematik iş bilinci ve bu bilincin manevi arka planına odaklanırken hiçbir şekilde işin somut olarak yapılış biçimine, ortaklık yapısına, büyüklüğüne, çevre bağlantılarına, planlama vadesine değinmemektedir. Onun için önemli olan kişilerin “meslek” yaklaşımlarının kutsal bir görev bilinci ile kuşatılması ve kilisenin tahakkümünden kurtulan bireyin yalnızlaşan iç dünyasında daha rasyonel, disiplinli, hesap verebilir ve her daim Tanrı’dan kurtuluşunu ümit eden ve hatasız olma gayreti gösteren soğuk bir vazife insanı olmasıdır. Ülgener’in mesafe yaklaşımına gelindiğinde ise esnafın kendi içine kapanık küçük dünyasında sahip olduğu, çevre ve zaman bağlantıları oldukça dar çerçeve eleştirilmekte ve kişilerin iş/meslek/çalışma kavramlarına yükledikleri anlamdan çok ekonomik hayatın kompleksliği ve iş yapış usullerinin ilkelliği sorgulanmaktadır.

3.2. Sabri Ülgener’de Max Weber İzleri

Sabri Ülgener ve Max Weber arasında benzerlikten de öte bir etkileşim ya da bir çalışma metodunun ve bu metot sonucu ortaya çıkan fikriyatın daha da ileriye taşınması anlamında bir süreklilik söz konusudur. Ahmet Güner Sayar’a göre Weber’in tezinin ileriye götürülerek Türk-İslam toplumuna uygulanması Ülgener sayesinde gerçekleşmiştir.²⁸ Ülgener’in İstanbul Üniversitesi’nde tanıştığı Alman hocaları ile münasebeti sayesinde edindiği Weber ilgisi bir ömür sürdüreceği akademik konu ve kulvara zemin teşkil etmiştir:²⁹

“Alman hocalar ile yaptığı sohbetler onu Weber’e götürdü. Weber’in Protestan ahlakı ile kapitalizmin doğuşu arasında kurduğu köprüyü

---

²⁸ Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 29.

²⁹ Sayar, **Ülgener Yazıları**, s. 63.

benimsedi. Artık ne yapacağı kafasında şekillenmeye başlamıştı. Model kurmada Weber'in ayak izlerini sürerek anlamaya dayalı yöntemle kapitalistleşememe olgusunu Osmanlı asırlarında araştırmak, Ülgener için hayat boyu sürdüreceği akademik bir proje olacaktır.”

Weber ile Ülgener arasındaki benzerlik noktaları ideal iş insanı, Ortaçağ, tarihsel süreç ve etkileşim ve zihniyetin dolaylı temsilcileri olarak dört ana başlık altında özetlenebilir.

3.2.1. İdeal İş İnsanı Yaklaşımı

Weber'in çizmiş olduğu portrede Reform döneminden sonra manastır hücrelerindeki asketizmin dünyevileşmesi ile birlikte ortaya çıkan ve o dönemin burjuva karakterinde kendisini bulan iş insanı portresi ideal insan olarak karakterize edilmiştir. Bu insan Tanrı'dan kendisine gelen çağrıya uyararak mesleğinin hakkını vermeye çalışmakta, özel ve iş hayatının her dakikasına bir keşiş titizliği ile yaklaşmakta, sistemli, metodik ve rasyonel karar alma ve yaşama mekanizmalarını hayatının her alanında tesis etmektedir. Tüketimin fazlasından, lüksten ve hazlarının peşinde koşmaktan uzak durmakta, dünyevi ilginin, malın ve servetin kalbinde yer etmesine karşı koyarken, üretmek, çalışmak ve daha fazlasını başarabilmek için madde ile iç içe yaşamaktadır. Bu insan Tanrı'nın kendisine verdiği cüz'i irade ile madde üzerinde dönüştürücü ve inşa edici bir rol üstlenmeyi kendisine vazife bilmektedir. Maddeyi üretmek, şekillendirmek, artırmak, ona hâkim olmak ama boyun eğmemek bu insanın temel düsturudur.³⁰

---

³⁰ “Ahlaki olarak gerçekten kınanan şey, mülkiyetten huzur duyma ve özellikle kutsal yaşam peşinde koşmaktan geri bırakan tembellek ve cinsel haz doğuran sonuçlarıyla birlikte zenginlikten duyulan hazdır. Mülkiyetin kendisi bu huzur duyma tehlikesini getirdiği için kuşkuludur. Çünkü azizlerin ebedi huzuru öteki dünyadadır. Yeryüzünde ise insan bağışlanma durumunu garantilemek için tüm gündüz vakitlerinde onu gönderenin işlerini yapmak zorundadır. Onun açıkça vahyettiği irade gereğince, Tanrı'nın şanını yüceltmeye eğlence ve zevk değil, sadece eylemler hizmet eder. O halde zamanı boşa harcama bütün günahların ilki ve en ağır olanıdır. Yaşam süresi, kendi mesleğini düzgün biçimde yapmak için çok kısa ve çok değerlidir. Boş konuşma, lüks ve zamanı boşa harcama ve zorunlu olan uykudan fazlası ahlaki olarak mutlaka kınanması gereken şeylerdir. Bu Franklin'de olduğu gibi zaman

Ülgener, Weber'in çizmiş olduğu asketik ideal profili ve bu profilin karakteristiklerini onaylamakta ve bu karakterin karşısına çıkardığı ideal olmayan insan tipini çalışmasının bütün kısımlarında ayrıntısıyla analiz etmekte ve eleştirmektedir. Ülgener, mesafe bilinci olarak kavramlaştırdığı, inananların maddeye, çevreye ve zamana karşı aralarına koydukları mesafenin iktisadi zihniyet ve dünyevi çaba üzerindeki etkisini incelemiş ve dinin madde karşısındaki yorumunu temelde iki ana yaklaşımda özetlemiştir. Birinci yorum huzuru iç dünyasında arayan, Tanrı'nın kudreti karşısında kendisini aciz gören, teslimiyetçi, kaderci, murakabe ile sonsuzluğa ulaşmaya çalışan, maddeyi aşağılık bir varlık olarak gören ve dünyaya karşı tamamen defansif yaklaşan bir tavidir. Ülgener'in tasvir ettiği bu profilin Weber'deki karşılığı kontemplatif-mistik kişidir.³¹ İkinci yaklaşım ise Tanrı'nın kendisine verdiği gücü bir emanet ve bu güç ile maddeyi işlemeyi ve dünyayı dönüştürmeyi bir vazife olarak gören; dünyayı sadece mana âleminde değil, maddi planda da bir mücadele ve ceht dünyası olarak kabul eden, maddi zevk ve hazlara karşı kendisini kapatan, dünyaya karşı ilgi ve alakasını kesen ancak aksiyon planında durmak bilmeden Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak için çalışan ve çalışmayı ibadet sayan bir anlayıştır. Bu anlayışın Weber'deki karşılığı ise aktif-riyazetçi yani asketik din anlayışıdır.³²

3.2.2. Ortaçağ Yaklaşımı

Weber'in ortaçağ yaklaşımının iki ana eksenini bulunmaktadır. Birincisi asketizmin ortaçağda, Reform hareketinden önce manastır duvarlarına sıkışmış olduğundan

---

paradır anlamına gelmez. Fakat bu yargı deyim yerindeyse ruhsal anlamda geçerlidir. Her kayıp saat Tanrı'nın şanının hizmetinde çalışmaktan uzaklaştırdığı için zaman sonsuzca değerlidir." Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu.**, s. 144.

³¹ Weber, **Din Sosyolojisi**, s. 295-304.

³² Ülgener'e göre mesafe bilincinin aksiyon planı Weber'de iki farklı kavramla ele alınmıştır. Weber, sonsuzluğa giden yolda maddeyi kesinlikle yaklaşılmaması gereken aşağılık bir meta olarak gören ve murakabe ile bu sonsuzluğa ulaşmayı amaçlayan, dünyayı ise sadece bir ara durak olarak gören birinci yaklaşıma kontemplatif-mistik anlayış demektir. Maddi zevk ve hazlara kapalı olduğu halde aynı zamanda madde ve manayı bir ceht alanı, dünyayı ise kötülükleri göğüslenerek bir çile ve cidal dünyası olarak gören diğer yaklaşıma ise aktif-riyazetçi yani asketik anlayış adını vermektedir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 34.

hareketle o dönemde ve reformdan sonra üstlendiği fonksiyonun karşılaştırmalı analizidir. Asketizm ortaçağda Katolik kilisesinin inananlar ve üst yapı arasında oluşturduğu tavan ve taban ikiliğinin oluşmasına aracılık ederken, Reformdan sonra dünyevileşerek sıradan bir müminin gündelik yaşantısını sistematize eden, metodik ve disiplinli hale getiren bir yaşam biçimidir. Weber'in tezinde Ortaçağ ile ilgili ikinci temel vurgunun sebebi ise tezine yönelik kapitalizmin Reformdan çok daha önceki çağlarda ortaya çıktığı iddiasını yanıtlarken Ortaçağ kapitalizmi ve ideal kapitalizm arasındaki farkı ortaya koyma çabası yatmaktadır.

Weber'in geleneksel (16. yüzyıl öncesi Ortaçağ kapitalizmi) ve kapitalist ekonomik sistemler arasındaki değerlendirmesi bu ikisinin birbirinin zıddı iki farklı yapı olduğu yönündedir. Ortaçağ dönemini spekülative kazanç dönemi olarak betimlemekte ve endüstri tarzındaki kapitalizmin sebatlı, dakik ve görev ahlakı ile bezenmiş iş yapış şeklinin spekülative kazançlardan tamamen farklılaştığını iddia etmektedir. Weber'e göre Reformasyon'dan önceki dönem çıkar-kapitalizmi, macera-kapitalizmi ve parya kapitalizmi olarak tanımlanmış olup ideal anlamda kapitalizm değildir.³³ Feodal ilişkiler, rant ekonomisi, korsanlık, definecilik, kumar, tefecilik ve benzeri gelir kaynakları ekonomik sistem içerisinde büyük bir ağırlığa sahip olup aynı zamanda kapitalist iş örgütlenmeleri ile de iç içe geçmiştir. Kapitalizmin temel öğeleri (para kazanma hırsı, kapitalist işletmeler, uluslararası ticaret, sermaye birikimi, bankacılık faaliyetleri, vb.) daha önceki yüzyıllarda dünyanın değişik coğrafyalarında ortaya çıkmış olsa da kapitalizmin üzerinde yükseldiği ruhu taşıyan bir sınıf olmadan asıl ivmelendiği çağa erişmesi mümkün olmamıştır.³⁴

---

³³ Ortaçağ'da gözlenen ve kapitalizmin birer unsuru olarak kabul edilebilecek olan bankalar, büyük ihracat şirketleri, perakende ve toptan satış yapan büyük firmalar Weber'in ortaçağ yaklaşımına tezat teşkil etse de ona göre bunların hepsi geçmişten gelen katı gelenekçi ruh ile yönetilmektedir. Weber, bu noktada kendisine yöneltilen kapitalizmin doğuş tarihinin çok daha geçmiş tarihlerde (Reformdan sonra değil) olduğu eleştirilerine de böylelikle cevap vermeye çalışmaktadır. Kapitalizm Çin'de, Hindistan'da, Babil'de, Roma'da ve Floransa'da faizciler, savaş zenginleri, devlet memurları ve vergi tahsildarları tarafından zaten yaşanmaktadır ancak batıya özgü modern akılcı işletmelerin ruhu olarak idealize ettiği kapitalizmin ruhu hiç birisinde, tarihin hiç bir döneminde ortaya çıkmamıştır. Bkz.: Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 34.

³⁴ "... bu süreçte pervasız ve acımasız spekülativeörler, ekonomi tarihinin her döneminde rastlanan türden ekonomik maceraperestler, dışarıdan göze çarpmayan ve ekonomik yaşantının bu yeni ruhla işlemesi

Ülgener, Weber’de olduğu gibi kapitalizmin Ortaçağ versiyonu ile 16. yüzyılda yaşanan hali arasına bir set çekerek Reformasyonun şekillendirdiği yeni dönemi ve bu dönemdeki kapitalist tipi idealize etmektedir.³⁵ Weber’de Ortaçağ, kapitalizmin henüz olgunlaşmamış halini temsil ederken, Ülgener’de bir karakter haline gelmekte ve feodal yapıların, rant ekonomisinin, rasyonaliteden uzak tüketim odaklı madde ilişkilerinin merkezi haline gelmektedir. Feodal hiyerarşinin ve güç mücadelesinin tüm politik, sosyal ve ekonomik ilişkilerde gözlenebileceği, menkul değer yönünden zayıf ve toprağa bağlı varlık anlayışının baskın olduğu, ekonomik yapının büyük ticari müesseselerin gerektirdiği çok ortaklı teşkilat yapılarının ve bunların hukuki, mali uzmanlıklarının oluşmadığı küçük sermayeli ve az ortaklı girişimlerden oluştuğu bir dönemdir. Batı toplumu 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren bu karakter özelliklerinden sıyrılırken, Osmanlı İmparatorluğu özelinde İslam toplumu idari, askeri ve ekonomik yükseliş devrinin ardından Ortaçağ hususiyetlerine geri dönmüştür.

3.2.3. Tarihsel Süreç ve Etkileşim Yorumu

Ülgener de Weber gibi tarihsel bir olaya sebep olan faktörlerin ve bu faktörler arasındaki etkileşimin tek bir inceleme konusunun çok ötesinde bir uğraş olduğundan yola çıkmış ve yöntem olarak diğer faktörlerin mevcudiyetini inkâr etmeden, tek bir faktörün ele alınarak boyutları ve kütlesi büyütülmüş bir şekilde incelenmesi ve diğerlerinin de ayrı ayrı bu şekilde analiziyle de zincirin halkalarının tamamlamasını benimsemiştir.³⁶ Ülgener ve Weber’in yöntemlerini savunurken kullandıkları bu argümana şüphesiz kullandıkları yöntemin kapitalizmin oluşumunda/oluşmamasında din faktörünün rolünün oldukça büyük olduğu gibi bir sonuç üretmesi ancak tarihi

---

in için kararlı dönüşüm sağlayan büyük para babaları pek yoktur; tersine, ağır yaşama şartları altında yetişmiş, aynı zamanda ölçüp biçen, cesur, her şeyden önceyse ölçülü ve istikrarlı, katı burjuva görüşleri, ilkeleri ve politikalarıyla kendilerini tamamen işlerine adanmış insanlar vardır” Weber, **a.g.e.**, s. 38.

³⁵ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 12.

³⁶ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 7.

verilerin bu tezleri desteklememesi ya da tarih, ekonomi ve sosyoloji literatürünün kapitalizmin oluşumuna attığı diğer güçlü etkenlerin varlığı sebep olmuştur.

Ülgener de Weber gibi kullanılmakta olan yöntemin Karl Marks'ın tersyüz edilmiş hali olarak görülebilme ihtimalini göz önünde bulundurmuş,³⁷ tarihin birbiri ile etkileşim halinde olan dini ve iktisadi olay ve faktörlerinin yalnızca bir cepheden ele alınmasının tarihi gerçeklikle tam olarak örtüşmeyeceğini kabul etmiştir.³⁸ Ülgener, bu yöntemin ve ortaya çıkan sonuçların kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir. Weber de Ülgener gibi iktisadi faktörlerin din ve ahlak üzerindeki etkisini inkâr etmediklerini, kendi çalışmalarının zincirin sadece bir halkası olduğunu ve diğer halkaların tamamlanmasıyla gerçek manzaranın ortaya çıkacağını ifade etmiştir.³⁹

“İktisat ahlaki iktisadi organizasyon şekillerinin basit bir fonksiyonu olmadığı gibi, o şekilleri kendi başına ve kendi içinde yoğurup biçimlendirdiği de söylenemez. İktisat ahlaki hiçbir zaman yalnız din ile tayin edilmiş değildir... Ama yine de, iktisat ahlakının determinantlarından biri –dikkat edilsin, ancak biri- yaşama tarzını düzenleyen dini motiflerdir. Bu motifler de tabiatıyla coğrafi, politik, sosyal ve milli sınırları içinde ekonomik ve politik faktörlerle derinden etkilenmiş olabilirler. Bütün bu bağlantıları teker teker göz önüne sıralamaya kalkmak işi sonsuza sürmekten başka bir şey olmaz.”

Weber'e göre Karl Marks'ın alt yapı, üst yapı yaklaşımı tek yanlı materyalist bir yorum olarak tarihsel süreci ve bu süreç içerisinde ekonomik gelişmeler ile din arasındaki ilişkiyi açıklayamamaktadır. Diğer taraftan benimsenen yöntem tarihsel süreci

---

³⁷ “Dinî fikirlerin ekonomik davranışta etkili olduğu tezi sebebiyle Weber'i, Karl Marks'ın anti tezi olarak görenler olmuştur. Böyle anlaşılmasına itiraz etse bile, değerlerden oluşan üst yapı kurumlarının ekonomi ve üretim araçlarını ifade eden alt yapıyı ürettiği tarzındaki Marksist varsayımdan o, açıklama yöntemi itibariyle tamamen ayrılır. Onun temel düşüncesi, ekonomik enstrümanları içeren alt yapı kurumlarının değersel üst yapının bir yansıması olduğu varsayımın aksine, dinsel inançların bir ekonomik zihniyetin doğuşuna neden olduğudur.” Kurt, “**Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme**”, s. 4.

³⁸ “...müellifin herhangi bir tek taraflı görüşe tamamiyle saplanmadan hadiselerin mana ve teselsülünü aydınlatmak bakımından arz ettikleri ehemmiyet derecesine göre, tarihin “materyalist” veya “idealist” izah tarzlarından birini ön plana koymuş olduğu anlaşılmaktadır” Barkan, “**Bibliyografya**”, s. 165.

³⁹ Ülgener, Max Weber'in “Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen” (Din ve Toplum) adlı eserinden alıntı yapmaktadır. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 26.

etkileyen halkalardan yalnızca birini alarak ona odaklanmak olduğu için aynı taraflılığın bu etken lehine şekillenmesi ihtimalini doğurduğundan çalışmasında bu tehlikeye net bir şekilde işaret etmektedir.⁴⁰

“Tek yanlı materyalist bir kültür ve tarih yorumu yerine aynı derecede tek yanlı bir spiritualist görüşü getirip oturtmak niyetinde olduğumuz zannedilmemelidir. İkisi de aynı derecede mümkün, fakat ikisi de şayet bir ön çalışmadan çok nihai ve kesin bir sonuca varıp orada direnecekse, tarih geçeceğine aynı ölçüde ters düşülmüş olur.”

3.2.4. İktisadi Zihniyetin Dolaylı Temsilcileri

Ülgener’de olduğu gibi Weber’de de inceleme kaynakları din adamları tarafından yazılmış, dinin birincil kaynakları sayılabilecek dini eserler değildir.⁴¹ Weber’in bu konudaki farkı Ülgener’in tekke ve tarikatlardan neşet eden sözlü edebiyat ürünlerini fazlasıyla kullanıyor iken Weber’in kendisi bir deist olan fakat Protestan kültür ile yetiştirilmiş bulunan Benjamin Franklin’in küçük bir risalede ileri sürdüğü fikirlerini devrin iktisadi zihniyet tezahürüne birincil kaynak olarak seçmesidir.⁴² Weber’in Benjamin Franklin’inin karşısında Ülgener’in Nabi’si bulunmaktadır. Ülgener’e göre zihniyet üst kadroların halktan uzak sadece kendi aralarındaki ilmi tartışmaların birer izdüşümü olan eserlerinden ziyade halk edebiyatında, tasavvuf edebiyatında, halk arasında devirden devre aktarılan şiirlerde, destanlarda, pendnamelerde, fütüvvetnamelerde gözlenebileceğini ifade etmiştir. Aranılan halka sirayet etmiş, içselleştirilmiş, bir ahlak haline gelmiş, pratikte karşılığı olan bir zihniyettir. Bu açıdan birebir tasavvuf öğretisinden çok o öğretinin halktaki karşılığını ortaya koyan eserler

---

⁴⁰ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 205.

⁴¹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 20.

⁴² Weber, **a.g.e.**, s. 39.

bize zihniyeti analiz etme adına daha fazla şey anlatmaktadır. Ülgener, kullanılan kaynaklar hususunda Weber ile olan bu yakınlığı şöyle ifade etmektedir⁴³:

“Max Weber’in “kapitalist zihniyet”e örnek aldığı Franklin Kalvinizmin tam içinde ve ortasında onun öz ve safkan temsilcisi olmadığı gibi, bizde de örnek alınan Nâbî’nin saf ve öz bir mutasavvıf olduğu elbette söylenemez. Çağın sûfi düşünür ve şairlerinin bir listesi çıkarılsa Nâbî her halde en son hatıra gelecek isimdir. Ne var ki, geride nasıl bir mayalanma olmuşsa olmuş, zihniyetin –gerçi posalaşmış haliyle- net ve açık görüntüsü başkalarında değil yine onda bulmak mümkün oluyor.”

Ahlak üst kitle tarafından tavanda şekillendirilmekte ve çeşitli kanallar aracılığı ile halka sirayet etmesi oldukça uzun bir zaman alabilmektedir. Bu zaman içerisinde zamansal ve mekânsal olarak içinden geçtiği her bir kanaldan içerik, değer ve derinlik olarak etkilenmekte, değişime uğramakta, içselleştirilmekte ve gözlenebileceği bir takım sahnelerde ortaya çıkarken artık bir zihniyet halini almış olmaktadır. Bu zihniyeti İslam toplumunda kendisi bir mutasavvıf olmayan Nabi’de izlemek mümkün iken, Hristiyan bir toplumda kendisi bir deist olan Benjamin Franklin’de izlemek de mümkündür. Weber’e göre, Reformasyondan sonraki dönemin ahlak ilmihalleri ve kilise öğretisi kapitalizmin ruhunu ortaya çıkarmakta belki de ters yönde etkide bulunmuştur. Ancak dinsel inanç ve yaşam pratiğinin oluşturduğu doğrudan yaşama biçimini etkileyen ve bireyin dinsel öğretilerin pratik hayat içinde yoğrulmuş hali olarak okunabilecek psikolojik güdüleri kapitalizmin ruhunu ortaya çıkaran başlıca unsurdur.⁴⁴ Bu güdülerin Ülgener’deki ismi zihniyettir ve izlenebilecekleri kaynaklar Weber’de olduğu gibi dönemin dini metinleri, ilmihalleri veya vaazları değil, doğrudan halkın hareket kalıplarının psikolojik arka planını gösterecek dolaylı, ikincil kaynaklardır.⁴⁵

---

⁴³ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 157.

⁴⁴ Weber, **a.g.e.**, s. 93.

⁴⁵ Her ne kadar ikincil kaynakların kullanımı metod olarak Ülgener ve Weber’de ortak noktalardan da sayılsa Weber’in seçmiş olduğu tipolojilere ideal insan figürünün tasvirinde daha fazla başvurduğu Ülgener’in ise negatif anlamda çözümlemeye çalıştığı iktisadi zihniyet için dönemin sanat, edebiyat, din ve ahlak yorumlarına daha fazla başvurduğu görülmektedir. “Ülgener, coğrafya, edebiyat (dil ve

3.2.5. Modern Kapitalizm Yorumu

Ülgener, Weber’de olduğu gibi ilk dönem kapitalisti/kapitalizmi ile modern dönem kapitalizmi arasında bir ayrım yapmaktadır. İlk dönem kapitalizmini temsil eden insan karakteri Reform sonrası dönemde Tanrı’nın rızasını kazanma niyetiyle, manastır asketizmini dünyaya taşıyan ve disiplinli, rasyonel ve her anının muhasebesini yapan bir iş adamı portresidir. Bu kişinin amacı kapitalizmi ortaya çıkarmak değildir. Ancak çağrıldıkları işte bu kadar muntazam çalışan, ibadet aşkı ile dünyevi uğraşlara sarılan ve aynı zamanda dünyevi haz ve isteklerden uzak oldukları için kazandıklarını lüks ve israfa harcamayan ve biriken sermayeyi yeniden yatırım ve üretime aktaran bu insanın çabaları kapitalizmi doğurmuştur.⁴⁶ Modern döneme gelindiğinde ise, maddeyi dönüştürme gücünü eline alan insanın attığı adımlar, maddenin dönüştürücü gücü karşısında bu insanın değer yargılarının ve ortaya çıkış amacının değişmesine neden olmuş ve tek gayesi madde olan, gösteriş ve lüks tutkunu, hazlarının peşinde koşan ve iç dünyasında maddi çabasına yönelik herhangi bir ulvi gaye barındırmayan insan tipi ortaya çıkmıştır. Doğu ve Batı dünyası insanı farklı kulvarlarda yürüdüktan sonra aynı profilde tekrar birleşmiştir. Maddenin esiri olmuş modern dönem kapitalistleri ile dünyayı imar eden, madde karşısında elindeki dönüştürücü gücü ilahi bir vazife şuuru ile kullanan ve ibadet bilinci ile disiplinli çalışma sistemini geliştiren ilk dönem kapitalistleri arasında büyük fark vardır. Ruhen maddeleşen modern dönem kapitalisti Ülgener’in gözünde gelinen son noktanın ideal durumdan oldukça uzak acı bir tablosudur.⁴⁷

---

anlam), din, ahlak, siyaset ve ekonomi gibi sosyal bilim alanları arasındaki sınırları yok sayarak bütünsel bir sosyal tarih anlayışı geliştirmiştir. İktisat tarihini anlamada sadece Weber’in kısıtlı tipolojilerine bağlı kalmamış, daha kapsamlı düzeyde zihniyeti ve iktisadi faaliyetleri (eşyaya, çevreye ve zamana bakışı) içeren portrelere başvurmuştur.” Zorlu, “**Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak**”, s. 195.

⁴⁶ Ülgener, “**Kapitalizmin Tarihi Gelişimi**”, s. 426.

⁴⁷ “Toplumdan soyutlanmış (asosyal), kurumsal dünyanın din-töre değerlerine karşı kayıtsız (amoral), sayı ve hesap yığınları içerisinde maddi olan her şeyi (kar, fayda) azamileştirmekle ömür tüketen bir insanla karşı karşıyayız. Bu insan bizim insanımız veya bize millerce mil uzakta bir insan! Hiç fark etmiyor. Kapitalizmin ruhunu satın aldığı, ürettiği iktisadi maddeyle tamlamış bir insan aslında bugünün ve yarının insanı olmaktadır. Sabri Ülgener, 1935’lerde Türkiye’ye bakarken zühd küresine çakılmış insanıyla ekonomik geriliğimizden mutsuzdu. Bu defa da 1980’lerde kapitalizmin demir kafesine mihlanmış insanıyla mutsuzluğuna devam etti.” Sayar, “**Sabri Ülgener’in Bir Türk Weber’i Olarak Portresi**”, s. 94.

Weber'e göre modern kapitalizm neticede bir zafer kazanmış ve artık eski manevi dayanaklarına ihtiyacı kalmamıştır. Ekonomik yaşam biçimi ile dinsel referanslar arasındaki ilişki oldukça zayıflamıştır. Kapitalist ruhla dolu olan insanların dine karşı oldukça ilgisiz oldukları gözden kaçmamaktadır.⁴⁸ Dünyevi asketizm kapitalizmin ruhunu oluşturmada bir kapı aralamış, ancak bu ideal hayat ve madde algısı zenginliğin baştan çıkarıcılığı karşısında direnemeyerek modern dönemin kapitalist yaşam formuna teslim olmuştur. Ortaçağın manastır keşişlerinin kiliselerin zenginleşmesi karşısında kendilerini dünyadan soyutlayan ve Tanrı'ya adayın saf tutumları nasıl bozguna uğradıysa Püriten ve Kalvinist asketikliği de zenginliğin dünyevileştirici etkisi karşısında tutunamamıştır.⁴⁹

3.2.6. Dikotomik Yaklaşım

Weber'in dindarlık biçimlerine yönelik dikotomik yaklaşımında ön plana çıkan iki ana kavram "virtüöz" dindarlığı ve "kitle" dindarlığıdır. Weber, virtüöz kesimler olarak büyücü grupları, Hindistan'daki Sramanaları, ilk Hıristiyan çileci keşişleri, tüm dinlerdeki ruhban sınıfları, mezhep önderlerini ve sadece dinsel yeterliliği olan kimseleri kabul eden mezheplerin üyelerini ve yeryüzündeki tüm keşiş grupları saymaktadır. Bu grupların ortak özelliği kitle üzerinde belli bir statüye, saygıya, dinsel otoriteye ve dini bilgi, birikim ve yaşantıya dayalı sosyal tabakalaşma oluşturmuş olmalarıdır. En yüksek kutsal his ve bilgilere, maneviyata ve yeteneğe sahip olmak herkesin ulaşamayacağı bir merteye olarak toplumda statü farklılaşmasına yol açmaktadır. Din yazılı kaynaklardan, ilahi emirlerden ve üst kitle arasındaki yorumlardan ibaret sayılmazsa, bu statü grupları arasındaki uzun dönemli iletişimin dinin asıl oluşum dinamiğini meydana getirdiği görülecektir. Nitekim Ülgener'e göre de iktisadi zihniyet ve iktisat ahlakı arasındaki ayrım dinin asıl oluşum dinamiğinin iktisadi zihniyette tezahür ettiğini ve ahlakın ise sadece üst kitlenin kendi aralarındaki

---

⁴⁸ Weber, **Din Sosyolojisi**, s. 195-198.

⁴⁹ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 159.

yorum ve yaklaşımlarından ibaret kaldığını göstermektedir. Weber'deki dikotomik yaklaşım Ülgener tarafından da kullanılmış ve iktisadi ahlakın sahibi tavan ile zihniyetin temsilcisi taban arasındaki yorum farklılıkları ve sanat ve edebiyat eserleri üzerinden tavadan tabana yayılan iletişim ve karşılıklı etkileşim tezin önemli açıklayıcı unsurlarından biri olmuştur.⁵⁰

Weber ve Ülgener'in sistematüğinde alt ve üst arasındaki dikotomik ayırım, alt tabakaların zihniyet dünyasını anlamada temel mekanizma olarak düşünülmektedir. Ayırım, zihniyet ve çalışma ahlakı konularında anahtar konumda kullanılmaktadır.

3.3. Ülgener'e Eleştirel Bir Yaklaşım

İktisadi zihniyete yönelik yaklaşımları itibariyle Batı'nın dünyevi asketizmi ortaya çıkarmadaki benzersizliği ve İslam algısı haricinde oldukça benzer olan Ülgener ve Weber'in kendilerine yöneltilen eleştiriler bakımından da birçok ortak noktası bulunmaktadır. Bu noktalardan tarihsel etkileşim mekanizması, ortaçağ kapitalizmi ve geleneksel kapitalizm yorumları, Kalvenizm ve Püritenizmin ekonomik yaklaşımları hakkındaki görüşleri ve kapitalizmin öncüleri konusuna bakışları aynı eleştirel düzlemde ele alınabilmektedir. Ülgener özelinde ise ekonomik gelişmenin önündeki engel olarak konumlandırılan tasavvuf ve tekke hayatı, iktisadi zihniyet analizinde kullanılan kaynaklar ve bir ekonomik aktör olarak ahilik ve fütüvvet başlıkları ayrıca ele alınmalıdır.

3.3.1. Tarihsel Etkileşim Mekanizması ve İdeal Tip

Ülgener, Weber'e yönelik eleştirilerin odak noktalarından biri olan Reformasyon ve kapitalizmin birbirinin sebep ya da sonucu olarak ele alınmasından ziyade aynı sürecin

---

⁵⁰ Arslan, "Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik", s. 66.

birer parçası olarak ele alınması gerektiğini kabul etmektedir. Reformasyon, rasyonalizmin sürüklediği yenilenme akımı içerisinde dinden Ortaçağın her türlü akıl dışı hurafe ve dogmalarının temizlenmesi ve dinin akli yorumu anlamına gelirken, kapitalizm ise her türlü gelenek ve alışkanlık bağlarının üzerinde piyasa mekanizmasının akıl ve hesap yolu ile değerlendirilmesidir. Reformasyon da kapitalizm de aynı çağın ve sürecin birer parçası olarak zaman zaman keşişen ancak farklı kulvarlarda aynı istikamete ilerleyen birer çizgi üzerindedirler. Ülgener, Weber'in tezini savunurken Kalvenizmi kapitalist düzenin basit bir ideolojisi olarak görmeden önce süreci bir halka öne alarak kapitalist sürecin oluşumunda Kalvenizmin ya da daha genel anlamda Reformasyonun ne derecede etkili olduğu sorusunun sorulması gerekliliğini ifade etmektedir.⁵¹ Ancak bu eleştiriyi dile getirenlerin de çokça ifade ettiği gibi tarihi tezler kapitalizmin ortaya çıkış sürecini Reformasyondan çok daha önceye yerleştirmekte ve bir sebep-sonuç ilişkisi kurulacaksa bunun ancak kapitalizmden Reformasyona doğru olabileceğini ortaya koymaktadır.⁵²

Ülgener, Weber'in tezinin, her ne kadar kendisi defalarca önüne geçmeye çalışsa dahi yanlış anlaşılmaya ve toptancı bir bakış açısı ile değerlendirilmeye müsait olduğunu ifade etmektedir:⁵³

“Max Weber, bununla her şeyi maddi üretim araçları ve tekniği ile izah eden Marx görüşü karşısında onun tam zıddı olan ikinci bir görüş çıkarmış oluyordu. Ancak tek taraflı yorumlandığı takdirde, Weber tarafından savunulan görüşün Marx'ın maddeciliği kadar mübalağalı olduğu söylenebilir.”

Ülgener'in Weber'de eleştirdiği hata temelde bir yöntem problemidir ve aynı yöntemi kullandığı için bu hata kendisi tarafından da tekrarlanmıştır.⁵⁴ Problemin asıl kaynağı

---

⁵¹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 12-13.

⁵² Burrell, **“Calvinism, Capitalism, and the Middle Classes: Some Afterthoughts on an Old Problem”**, s. 133. ve ayrıca bkz.: Means, **“Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine”**, s. 5.

⁵³ Ülgener, **“Calvin ve Kalvinizm”**, s. 395.

⁵⁴ “...eserin Weber-Sombart görüşünün sosyoloji ve felsefi karakterinin türlü faziletleri kadar, zaaf ve tehlikelerini de tevarüs etmiş olmasına şaşmamalıdır.” Barkan, **“Bibliyografya”**, s. 163.

somut tarihi tezlerden ve örneklerden yola çıkmayarak tarihi ağırlığı oldukça fazla olan bir incelemeyi soyut, idealize edilmiş tipolojilere ve kavramsal argümanlara dayandırmalarıdır. Bu noktada Ülgener'in ortaya koyduğu etkileşim sürecinin tersine çevrilmesi mümkündür. Siyasi ve iktisadi olaylara tasavvufun veya daha genel bir başlık ile manevi zihniyetin etkisini incelerken aynı olayların tasavvuf üzerindeki etkisini de ele almak ve tarihsel sürecin aynı anında gözlenen iki farklı olgunun sebep sonuç ilişkisini kurarken rollerin yer değiştirme ihtimallerini hesaba katmak gerekmektedir. Reformasyonun ortaya çıkmasında maddi düzlemdeki gelişmelerin etkilerinin hesaba katılması yaklaşımının Ülgener'in tezindeki karşılığı tasavvufun ortaya çıkışında dönemin maddi düzleminin etkisinin incelenmesidir. Tasavvuf, bir iktisadi zihniyet olarak uhrevi asketikliğe daha fazla yatkın bir toplum meydana getirmiş olsa da dönemin siyasi ve sosyal çalkantılarının, güven bunalımlarının, istilaların, ticaret yollarının el değiştirmesinin ve top yekûn bir feodal siyasi ve ekonomik zihniyetin tasavvufun batını yorumunu güçlendirmiş olması göz ardı edilemez.⁵⁵ Süreç kapitalizmden Reformasyona işlediği gibi yine ağırlıklı olarak maddi düzlemden ve bir Ortaçağ bunalımından tasavvufa yani manevi rahatlığa doğru işlemiş olabilir. Teslimiyetçi ve edilgen iktisadi tavrın oluşmasında feodal yapının, loncaların, esnaf örgütlenmesinin, çöl insanının doğaya karşı çetin imtihanının yani iklim şartlarının da etkili olduğunu söyleyen Ülgener, bu tavrın bir zihniyet haline gelmesinde en büyük payın tasavvuf ahlakı olduğunu iddia etmektedir.⁵⁶ Ancak bu

---

⁵⁵ Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, s. 28.

Diğer taraftan siyasi olayların (örn. Moğol istilası) sadece manevi eğilim yönünden değil, nüfus olarak da göçler vasıtasıyla tasavvufun Anadolu'daki etkinliğini artırdığı görülmektedir. "Bilhassa Moğol istilasından sonra, istila edilen yahut istila korkusuna maruz bulunan yerlerden Anadolu'ya derviş muhacereti fevkalade çoğaldı. Türkistan ve Buhara'dan, Harezmi'den, Irak'tan, İran'dan birçok dervişlerin Selçuki saltanatının himayesine sığınmak için koştuklarını biliyoruz." Bkz.: Franz Babinger, Fuat Köprülü, **Anadolu'da İslamiyet**, İstanbul, İnsan, 2000, s. 49.

⁵⁶ Ülgener'e göre kapitalizmi de bir sistem olarak getirtip yerine oturtan sadece din faktörüdür denilemez. Orada da teknoloji ve finans olmak üzere daha nice başka siyasi ve sosyal sebep saymak mümkündür. Ancak bunlardan hiç birisi çarkı döndüren insan faktörünün yanında birincil sebep olmamıştır. Burjuvanın sahip olduğu manevi motivasyon unsurları olmadan bu çarkın döndürülmesi ve sistemin işletilmesi mümkün olmayacaktır. Bu noktada Ülgener'in kendisine de sorduğu kritik soru gündeme gelmektedir. Maddi ve manevi etkenlerin hangisi sebep hangisi sonuçtur. Ülgener'e göre Weber'de olduğu gibi bu sorunun net cevabı hiçbir zaman verilemeyecektir. Sebep sonuç zinciri madde ile mana arasında sürekli ilerlemekte ve bu iki unsur her an etkileşim içinde olarak birbirlerini tetiklemektedir. Bkz.: Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 138-140.

iddianın ispatlanabilmesi için gerekli olan, tüm bu sayılan siyasi ve sosyal etkenleri içeren bir İslam toplumları tarihi ile tasavvuf tarihinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve tarihi veriler ile sosyal, dini ve ekonomik dalgalanmaların etkileşim mekanizmasının ortaya konulmasıdır. Ülgener'in tezinde Weber'in tezinde gözlenen çok daha büyük bir eksiklik olarak, tarihsel dayanak noktalarının zayıflığı dikkat çekmektedir. Bu durumda Ülgener'in Weber için ifade ettiği, savunulan görüşün tek taraflı yorumlandığı takdirde Marx'ın maddeciliği kadar mübalağalı olduğu gerçeği kendi tezi için de geçerli hale gelmektedir.

Ülgener'in din ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi ele alış biçimi Weber'de olduğu gibi tarihi karakterlerin soyut kavramsallaştırmalar ile ele alınması yönündedir. Tarihte yer alan gerçek kişi ve olaylar yerine bir takım dolaylı kaynaklardan istifade edilerek soyut karakterler ve bunların genelde hayata, özelde ise maddeye ve ekonomik hayata yaklaşımları kurgulanmaya çalışılmıştır. İdealize edilen dönemde yaşamış profil, para hırslı olmayan, servete giden yolda düzenli, disiplinli bir çalışma ve tavizsiz, sistematik bir hayat anlayışı ile Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmaya çalışan, tutkularının esiri olmayan, kendisine hakim insandır. Weber ve Ülgener'in tezlerinin en büyük açmazlarından biri bu insanın tarihin hangi döneminde yaşadığının somut tarihi veriler, kişiler ve olaylar ile ispatlanamamasıdır. Ülgener'e göre Weber, maddi birikim ve ilerleme dönemini başlatan ideal insan tipinin tasvir edilmesinde oldukça başarılı olmasına rağmen bu tipin tarihi gerçeklikle olan bağının ortaya konmasında aynı derecede başarısız kalmıştır. Tarihçilerin Weber'e yönelik en temel eleştirilerinden olan ortaya konulan sebep sonuç ilişkisi ve ideal tipin tarihsel veriler ve belgeler ile temellendirilmesi noktasındaki eksiklik Ülgener tarafından da ifade edilmektedir.⁵⁷ Ne var ki Ülgener de Weber'in ideal tipinin varlığını kabul ederek

---

⁵⁷ "Tarihi-kültürel kompleksleri önce yığın haldeki heterogen unsurlarından soyup ayıklayıp "iç yapılarında en fazla tutarlı (consequent) unsurlarına ağırlık vermek suretiyle inşa edilmiş tipler (ideal tipler)" halinde takdim etmek! Ama yine de Weber'e göre incelenen olayı bununla saf ve ideal çizgileri içinde görüp tanıdıktan sonra onu ikinci bir adımda yaşanan gerçeğe yaklaştırmak, aradaki mesafeyi kapamak gerekirdi. Modeli pür ve ideal çizgileri ile gerçeğin dışına taşıran sebepleri gün ışığına çıkarmakla ayağımız bir yerde sağlam bir zemine bastırılmış olacaktı." Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 56. Ülgener her ne kadar bu konuda Weber'in eksikliğini ortaya koysa ve eleştirse de çalışma metodu ve kavramsal açıdan Weber'e paralelliği nedeniyle -aynı eleştirilere kendisinin de maruz kalacağı şekilde analizlerinin tarihsel veri, süreç ve kronoloji ile temellendirilmesi noktasında başarılı olamamıştır.

yaptığı analizlerde sufi/esnaf karakteri ile ideal karakteri karşılaştırmış ve bu durum aynı eleştirinin kendisi için de geçerli olmasına neden olmuştur.⁵⁸

Weber toplumsal davranışlarla ilgili tasarlanmış ideal tiplerin gerçek dışı olduğunu kabul etmektedir. İdeal tipler gelenek baskıları, hissi tutumlar ve gayri iktisadi gaye ve kaygılar tarafından etkilenen davranışların gerçek seyrini anlayabilmemiz için (hayali olarak) tasarlanmışlardır ve ideal durumda yani sadece iktisadi gayelere uygun akılcı bir tutum içinde nasıl davranıldığını göstermeye çalışmaktadırlar.⁵⁹ Bu durumda Weber'in tasarladığı Reform sonrası döneme ait ideal burjuva tipinin tarihi gerçeklikten uzak olması anlam kazanmakta ancak aynı derecede bu hayali tipin tarihsel olaylar üzerindeki belirleyici gücü de somut gerçeklikten kopmaktadır. Tasvir etmekte oldukları ideal ya da ideal olmayan soyut karakterin tarihin hangi döneminde yaşadığı, tarihsel süreç içerisinde kendisinden önceki karakter tipinden ne yönde beslendiği ve kendisinden sonraki tipi ne yönde etkilediği, hangi tarihi olaylara hangi kanaldan katkıda bulunduğu ve tüm bunların hangi tarihi veriye dayandığı net değildir.⁶⁰ Ülgener ve Weber için bu konudaki en önemli farklılık Weber'in inceleme konusu itibarıyla ideal tipi vücuda getirerek onu tarihsel bir ilişki içinde konumlandırırken, Ülgener'in ise konuya negatif açıdan yaklaşarak idealize edilen tipin belirli bir coğrafyada ortaya çıkmadığını ve bunun sebeplerini ortaya koymasındadır. Ülgener'in ideal olmayan tip ve bu tipi ortaya çıkaran dini faktörler üzerine yaptığı

---

⁵⁸ "Ülgener'in etkili olmamasında Marksizm'le diyaloga girmeyen eleştirileri Weber'in yaklaşımını ve özellikle Weber'in aseticizm (asceticism) ve mistisizm (mysticism) gibi kısıtlı tipolojilerini istihdam etmesiyle de ilgili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Ülgener'de Weber'in yaklaşımını ve kısıtlı tipolojilerini istihdam etmesinden kaynaklanan sorunlar da yok değildir... Ülgener, Weber'i aşan bulgulara ve yetkin analizlere sahip olmasına rağmen, Weber'ci yaklaşımı istihdam etmiş olması nedeniyle bunlar net olarak anlaşılmamış, bir de olmadığı kadar Weber'ci yorumların etkisiyle Weber'in gölgesinde kalmıştır." Zorlu, **Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak**, s. 198-199.

⁵⁹ Weber, **Sosyolojinin Temel Kavramları**, s. 39.

⁶⁰ Sayar'a göre Ülgener'in Weber eleştirisinin bir boyutu da Weber'in İslam tablosunu herhangi bir tarihsel süreç farklılaşmasına değinmeden tek bir blok ele almasıdır. Weber, İslam'ın ilk yıllarındaki maddeye karşı ideal yaklaşımı görmezden gelmiş ve daha sonraki dönemlerde tespit ettiği mahalli-vulgar çehreyi genellemiştir. Dahası Weber'in yaptığı birçok analizde zemin ve zamanın tam olarak ortaya konmaması da analizlerinin tarihsel süreç içerisinde konumlandırılmasını zorlaştırmaktadır. Bkz.: Sayar, **Ülgener Yazıları**, s.13.

Diğer taraftan Ülgener de aynı yöntemi izlemiş olup yapmış olduğu analizlerde hemen hiç tarihsel süreç değinisinde bulunmamıştır. Tarihsel kronoloji içerisinde gerçek olay ve şahıslar çevresinde akan zamanın kurguladığı gerçekliğe atıfta bulunmadan tahlil ettiği zihniyet dünyasının hangi dönemde ve hangi insanlar için geçerli olduğu tamamen belirsizdir.

incelemede Weber’de olduğu gibi sıfırdan bir tip inşa etmediği, Weber’in idealize ettiği tipin varlığını kabul ettiği görölmektedir. Weber’in kurguladığı tip kapitalizmin ortaya çıkmasında oldukça önemli bir faktör olarak devreye girmiştir. Diğer taraftan Ülgener’in inceleme konusu olan Anadolu’da maddi ilerlemenin ortaya çıkmayışında din faktörünün etkisi incelenirken ana sebep olarak Weber’in ideal tipinin neden mevcut olmadığı sorgulanmakta ve dinin tasavvufi yorumunun Weber’in tipi yerine neden farklı bir karakter türü ortaya çıkardığı incelenmektedir. Ülgener’in bu yaklaşımı varlığı ispatlanmamış, gerçeklikle olan bağı tam olarak sorgulanmamış, tarihçiler tarafından veri ve belgelere dayanmadığı için eleştirilmiş ve kavramsal bir kurgu olarak kalmış bir tipi, kendi eleştirisine rağmen ideal tip olarak kabul ettiği için aynı derecede tarihsel temeli zayıf bir yaklaşım olarak kalmıştır.

3.3.2. Kapitalizm, Ortaçağ ve Tasavvuf

Doğuda, Ortaçağlaşma ile tasavvuf zihniyetinin toplumdaki egemenliği arasında eş zamanlı ilerlemenin, Batı’da ise Reformasyon ile ideal tipin ve kapitalist ruhun ortaya çıkışının paralelliliğini savunan Ülgener’in bu yaklaşımı birçok açıdan eleştiriye açıktır. Bu eleştirileri kapitalizmin Batı toplumundaki tarihsel serüveni, modern kapitalizm yorumu ve İslam toplumunun yükselişi, tasavvuf ve ortaçağlaşma arasındaki tarihsel süreç açısından üç başlık altında özetlemek mümkündür.

Kapitalist öğelerin tarih sahnesindeki mevcudiyetinin Reformasyondan çok öncelere rastlaması Weber’in tezine yönelik en büyük eleştirilerden biri olduğu gibi Weber’in ideal tipini kabul eden Ülgener için de tezinin tarihsel temelini zayıflatan önemli bir noktadır. Kapitalizmin daha önceki asırlarda başladığı iddiasını dile getirerek Weber’i eleştiren isimler arasında Felix Rachfall, Lujo Brentano, H. M. Robertson ve Sombart gibi çok önemli akademisyenler bulunmaktadır.⁶¹ İtalyan şehirlerinde 12. yüzyılda gözlenen ticari canlılık, Fiyat Devrimi, Doğu Akdeniz ticareti, coğrafı keşifler,

---

⁶¹ P. C. Gordon Walker, “Capitalism and the Reformation”, *The Economic History Review*, Vol. 8, No: 1, November 1937, s. 2.

kolonyalizm, Çevirme Hareketi, muhasebe sistemlerinde gözlenen ilerleme ve daha birçok gelişme kapitalizmin daha önceki devirlerde başladığının kanıtıdır.⁶² Bu açıdan yaklaşıldığında 16. yüzyılda ortaya çıkan Reformasyon hareketinin, toplumda geçmiş yüzyıllarda gözlenen siyasi ve ekonomik dönüşümün değer ve ahlak sisteminde bir dönüşümü tetiklemesi sonucu ortaya çıktığı ifade edilebilir. Sürecin bu şekilde ele alınması Weber'in Protestan ahlakının burjuva sınıfının ihtiyaç duyduğu değerler sisteminin doğuşuna zemin hazırladığı görülmektedir.⁶³

“Protestan ahlakı, sadece burjuvalara yaşam tarzlarının meşru olduğu duygusunu vermiştir. Protestanlık, topluma egemen olan burjuvanın dinsel yorumu şekillendirebilmesinin sonucudur. Bir başka ifadeyle; “...insanlar Protestan olduklarından dolayı kapitalist olmadılar, (aksine) kapitalist olduklarından dolayı Protestan oldular. Kapitalistleşmeye başlamış olan toplumda da yeni değerlerin zafer kazanmasını kolaylaştırdılar.””

Weber'e yönelik eleştiriler arasında Protestan mezheplerinin ekonomik hayata karşı olan yaklaşımlarının Katoliklerden bir farkının olmadığı ve meslek algısında Reformasyon sonucu bir değişim gözlenmediği⁶⁴ ifade edilse de bir takım prensiplerin toplumdaki sosyal ve ekonomik tercihlere göre farklı yorumlanmış olması sonucu ahlak ve değerler sisteminde bir dönüşüm yaşanmıştır. Ancak bu durumun tarihsel

---

⁶² Pirenne'ye göre de ticaretin canlanması, burjuva sınıfının ilk defa ekonomik hayatta nüfuz elde etmesi, ekonomik faktörlerin dini ilişki, toplumsal hukuk ve değer sistemlerinde üzerinde kendi lehine alan açma çabalarının gözlenmesi Avrupa tarihinde 11. yüzyıl itibarıyla ve öncelikli olarak da İtalyan kentlerinde ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Haçlı Seferleri, deniz ticaretindeki hâkimiyet, feodal güç hiyerarşisindeki dönüşüm de 11.-15. yüzyıllar arasındaki Avrupa kapitalizmine yön veren önemli olaylar arasındadır. Bkz. Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim, 2005, s. 25-71.

Avrupa kentlerinde nüfusun artması, kırsal kesimde iş bulamayan zanaatçı ve tüccar ordularının kentlere göç etmesi, kentlerde çoğunluğu ele geçiren bu grubun ekonomik etkinlikler için uygun siyasi ve sosyal yapıların oluşturulması için verdiği mücadele de ortaçağ Avrupa kentlerinde kapitalizmin oluşum sürecinin başladığını gösteren tarihi olaylardır. Bkz.: Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, Çev. Nur Nirven, İstanbul, Afa, 1995, s. 59.

⁶³ Zorlu, Abdülkadir, Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak, **Muhafazakâr Düşünce**, Y: 3, S: 9-10, Yaz-Güz 2006, s.186.

⁶⁴ Püritenizmin zenginleşmeye, dünyevileşmeye ve maddenin baştan çıkarıcılığına karşı oldukça katı olan duruşu göze çarpmaktadır. Tanrı'nın gerçek dünyası var iken mal ve para peşinde ömür tüketmek ahlaki olarak kaygı verici bulunmakta ve kınanmaktadır. Bkz.: Lehmann, **“The Rise of Capitalism: Weber versus Sombart”**, s. 201.

etkileşim başlığında da ifade edildiği gibi ekonomik gelişmelerden dinsel yorumlara doğru ilerlemesi tarihsel gerçeklere daha uygun düşmektedir.

Ülgener de Weber gibi kapitalizmin evreleri arasındaki ayrımlara analizinde yer vermekte ve özellikle modern dönem kapitalizmi ile idealize edilen burjuva kapitalizmi arasında bariz bir ayırım yapmaktadır. Ortaçağ kapitalizmi maceracı, irrasyonel saiklerle hareket eden, spekülatif kazanç kaynaklarının şekillendirdiği bir sistem olarak görülmüş, Reformasyon dönemi ile ideal burjuva karakterinin başrolü oynadığı kapitalizmin ruhunun şekillendirdiği bir ara dönem tarihsel sürece hakim olmuş, ardından Weber'in modern kapitalizm olarak tanımladığı, yine kapitalist ruhtan kopan ve kişinin tamamen maddi ve dünyevi saiklerle hareket ettiği günümüz kapitalist sistemi ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Diğer taraftan tarihsel süreç 11. ve 12. yüzyıllarda İtalya'da başlayan kapitalizm sürecinin 14. yüzyılda coğrafi keşifler, kolonyalizm ve uluslararası ticaret ile hız kazandığını, 15. ve 16. yüzyıllarda merkantil politikalar ile devam ettiğini ve Sombart'ın da ifadesi ile Ticaret Kapitalizmi ve Sanayi Kapitalizmi'nin ardından günümüz Finans Kapitalizmi'ne ulaşıldığını göstermektedir.⁶⁶

“Tahakküm, istila hırsı, altın, baharat düşkünlüğüyle fütûhatçı bir ruhun, daha maceralı ve kârlı bulduğu yolda bahtını denemek istemesi Atlantik yollarının keşfiyle sonuçlanır. “Haşin ve kaba olduğu kadar hesabını bilen ve kollayan bu ruh ‘kapitalist’ zihniyetin ta kendisidir! Garpte büyük keşiflerin bu zihniyetin uyanışı ile aynı asırlara rastlaması elbette basit bir tesadüf eseri olamazdı; aralarında çok sıkı münasebetler bulunduğu aşikârdır.”

Bu süreçte Weber ve Ülgener'in metodolojik bir öge olarak kurguladıkları kutsal meslek algısı motivesi ile hareket eden ideal burjuva tipinin sürüklediği bir ara dönem gözlenmemektedir. Ülgener, altın ve para hırsının insanlığın her devrinde görüldüğünü, ortaçağda oldukça taşkın bir halde bulunduğunu ve kapitalizm ile bu

---

⁶⁵ Weber, a.g.e., s. 40.

⁶⁶ Zorlu, “Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak”, s.187.

hırsın rasyonalize edildiğini ve hatta mazbut bir çerçeveye çekildiğini ifade etmektedir.⁶⁷ Ancak merkantilizmin hâkim olduğu 16. ve 17. yüzyıl Avrupa devlet politikalarının ve uluslararası kıymetli maden ticaretinin sömürgeleştirme ve kölelik sistemi ile irtibatlı ele alınması altın ve para hırsının rasyonalize edilmiş halinin dahi Weberyen ulvi meslek algısından çok uzakta olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Söz konusu maddeye olan yaklaşım ise, tersten bir okuma ile Ortaçağ kapitalizminin de en az 16.–17. yüzyıl kapitalizmi kadar rasyonel olduğu söylenebilir. Kapitalizm, her dönemde Weber’in eleştirdiği büyük spekülâtorlerin, uluslararası ticaretin başat aktörü maceraperestlerin ve büyük sermayedar ve bankerlerin sistemi olmuştur.⁶⁹ Daha doğru bir ifade ile bu aktörlerin dâhil edilmediği bir kapitalizmin ortaya çıkış tarihi bir sistem olarak kapitalizmin yanlış konumlandırılmasına yol açacaktır. Weber’in ve Ülgener’in Protestan ahlakının, yine tartışmalı dahi olsa, dönemin Protestan cemaatinin meslek algısında, çalışma ahlakında ve iş disiplininde ortaya çıkardığı farklılık kabul edilebilir

---

⁶⁷ Ülgener, “İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi”, s. 256.

⁶⁸ Merkantilizm, 16. ve 17. yüzyılda Avrupa devletlerinin, özellikle de İngiltere ve Fransa’nın devlet politikalarına tamamen hâkim olmuştur. Merkantilizm, kapitalizmin tarihinde, liberalizmin hâkimiyetine kadar hüküm süren, büyük devletlerin para ve kıymetli madenin içeride toplanması için yoğun himayeci politikalar sergilediği, dışarıya kapandığı ve ihracata ağırlık verdiği bir ara dönemdir. Bu dönemde devletlerin gücü, içeride toplanan sermaye gücü ile paralel ölçülmektedir. Diğer taraftan coğrafi keşifler sonucunda yeni keşfedilen topraklar sömürgecilik ve kıtalar arası ticaretin birbirine paralel ilerlemesi ile aynı anda hem insan, hem kıymetli maden, hem de mal ticaretine kapı aralamıştır. Kapitalizmin bir sonraki evreye geçmesinde en büyük kaynak büyük deniz keşifleri, parlak sömürge şirketleri ve kolonyal ticaret olmuştur. İnsan ticareti o boyutlara ulaşmıştır ki W. Sombart: “Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamem öldürler; bizim için kıtalar ıssızlaştı” diyebilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Henri See, **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, İstanbul, Yöneliş, 2001, s. 55, 74.

⁶⁹ 16. yüzyıldan sonra hız kazanan kapitalist gelişmenin en büyük motivasyon kaynağı sipiritüel, teknolojik vb. faktörlerden çok coğrafi keşiflerin ve bu keşifler sonucu gelişen deniz aşırı ticaret ve sömürgeciliğin getirdiği karın birikmesidir. Avrupa etkisinin kolonyalizm yolu ile yayılması ve toprakların, insanların ve ürünlerin sömürülmesi tüccarların kapitalizm tarihindeki en etkili ve uzun süreli başarısıdır. Bu yayılmacılığa neden olan en büyük etkenler arasında yeni şeyler keşfetme ve macera arzusu sayılabilir. İngiliz ve Hollandalı Doğu Hindistan Şirketleri gibi kurumsal örnekler istisnai olmak kaydıyla tüccarların, gezginlerin ve kolonyalistlerin dâhil olduğu bu devrin aktörleri Weber’in çizdiği ideal tipten bir hayli uzakta, irrasyonel, öz disiplinden mahrum ve başıboş bir haldedir. Korsanlık ve kumar ortaçağ kapitalizminin diğer kaynakları arasında sayılabilmektedir. Öyle ki korsanlık ve ticaret bu dönemde iç içe geçmiş ve korsanlık tüccarlar tarafından yatırım yapılabilir ve kazanç elde edilebilir bir araç olmuştur. Rachfahl da kapitalizmin ortaya çıkmasında geleneksel kapitalist yapı olarak tabir edilen sistemin aktörlerinin çok daha büyük pay sahibi olduğunu düşünmektedir. Büyük kapitalistler olarak tanımlanan bu kesim (örneğin Fugger ailesi) ekonomik hayatta motivasyon kaynağı olarak haz, güç ve şeref gibi dini temelden yoksun bir takım saiklerle hareket etmektedir. Bkz.: Rabb, “**The Expansion of Europe and the Spirit of Capitalism**”, ss. 675-687. Ayrıca bkz.: Mielants, “**Perspectives on the Origins of Merchant Capitalism in Europe**”, s. 238-270. Rachfahl’ın görüşleri ile ilgili bkz.: Davis, **Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber**, s: 1108.

olmakla birlikte bu karakteristiklerin kapitalizmin gelişme sürecinde bir yere oturtulması mümkün görünmemektedir.⁷⁰ Diğer taraftan bu meslek ahlakı ve iş disiplini Ülgener'in eleştirmiş olduğu tasavvuf ile iç içe geçmiş fütüvvet teşkilatında da gözlenen karakteristiklere sahiptir.

Ülgenere göre Weber'in idealize edilen burjuva kapitalizminin ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden biri ferdiyetçiliktir. Doğuda tasavvufun denkleme dâhil olması ile ilk başlarda esen ferdiyetçi rüzgârlar dağılmış ve her anlamda (sosyal, siyasi ve iktisadi) cemaatçilik başlamıştır. Batıda ise karar mekanizmalarında burjuva sınıfının ferdiyetçi tutumları belirleyici olduğu için sosyal ve iktisadi mobilite topluma ve ekonomiye hareketlilik kazandırmaktadır. Bu noktada ideal karakter ile ferdiyetçi burjuva tutumu arasında tezat bir ilişki olma ihtimali yüksektir. Batıda kilisenin tahakkümünden sıyrılan bireylerin, Weber'in çizmiş olduğu idealize edilmiş soyut varlığın karakterine bürünmek yerine ferdiyetçi bir yaklaşım ile kendi nefsinin ve çıkarının peşinden koşacağı açıktır. Nitekim Weber ve Ülgener'in eleştirdiği modern kapitalizm dönemi gelmekte gecikmemiş, ferdiyetçi yaklaşımın toplum ve ekonomi üzerinde din ve sosyal tahribat anlamında ne gibi sonuçlar doğurduğu ve cemaat yönlendirmesinden uzakta olan bireyin tamamen materyalist saiklerle hareket etmeye başladığı görülmektedir.⁷¹ Bu kadar kısa bir zamanda iki yüzyıl gibi bir zaman aralığına sıkışan ideal karakterin eleştirilen bencil modern dönem kapitalistine dönüşmesi 16. ve 17. yüzyılda çizilmeye çalışılan karakterin gerçekten ortaya çıkıp

---

⁷⁰ Weber'e yönelik eleştiriler genelde ideal tipin karakteristiklerinin söz konusu Protestan mezheplerin öğretisi içinde bulunmadığı yönünde değil, bu öğretilerin ekonomik düzlemde ne gibi sonuçlara yol açtığı konusundadır. Öncelikle Püriten iş ahlakının prensipleri diğer mezheplerde örnekleri görülebilecek türde olup yeni bir durum değil tam tersine oldukça geleneksel bir ahlakıdır. Bu açıdan Weber'in her ne kadar tanımını muğlak olsa da yeni bir kapitalist ruhun ortaya çıktığını ifade etmesi mezhep öğretileri ile içi doldurulamayan bir iddiadır. Kapitalist gelişme daha önceki dönemde olduğu gibi Reform döneminden sonra da tamamen "seküler" bir alt yapıya ve algıya sahiptir. Dini etkenler belki bir meslek ahlakı ortaya çıkarmakta etkili olmuş olabilir, ancak kapitalist örgütlenme, karakter, psikoloji ve bu unsurların günlük yaşama olan yansımaları her dönemde olduğu gibi dini dünyanın dışında ve seküler motivasyonlara sahiptir. Detaylı bilgi için bkz.: Lutz Kaelber, "**Protestantism and Capitalism: The Mechanisms of Influence by Jere Cohen**", s. 577. Ayrıca bkz.: Robertson, "**A Criticism of Max Weber and His School**", s. 55.

⁷¹ Weber, **Din Sosyolojisi**, s. 195-198. Ayrıca Ülgener'in görüşleri için bkz.: Sayar, "**Sabri Ülgener'in Bir Türk Weber'i Olarak Portresi**", s. 94.

çıkmadığı, ortaya çıkmış olsa dahi kapitalist sürecin o zaman aralığındaki sürükleyici aktörü olup olmadığını oldukça şüpheli hale getirmektedir.

Ülgener'in Ortaçağ yaklaşımı, Ortaçağın sınırları, Batı ve Doğu toplumları için nerede başlayıp nerede bittiği tarihsel kronoloji açısından net değildir. Ortaçağın hususiyetlerini net olarak ortaya koyan Ülgener, üç kısımda ele aldığı Ortaçağın, Batı ve Doğu toplumu ayrımı yapmaksızın 12-13. yüzyıla kadar ilk döneminin yaşandığını, son döneminin ise 13-15. yüzyıllar arasında başladığını ifade etmektedir.⁷² Son dönem Ülgener'de İslam toplumu için Ortaçağ hususiyetlerine geri dönülen, esnaflaşma ve ortaçağlaşmanın tekrar başladığı bir dönemdir. Bu iki dönem arasında kalan zaman ise İslam toplumunun diğer medeniyetlere göre zirvede olduğu, iktisadi, sosyal ve ekonomik cephelerde çevre coğrafyalara göre oldukça ileride bulunduğu bir dönemdir. Bu açıdan tasavvufun İslam toplumunda ortaya çıktığı ve etki alanını ve gücünü artırdığı tarih ve coğrafyalarda ekonomik ve siyasi gelişme süreçleri Ülgener tezi için büyük önem arz etmektedir.

Ülgener, ilk İslami gelenek ve bu geleneğin devamcısı sufi büyüklerinde (Mevlana ve diğerleri) çalışma ahlakı ve iradeyi ön plana çıkaran bir yaklaşım varken sonraki dönemde meydanın çoğu batını eğilimli din ve mezhep propagandacılarına terkedilmiş olmasının iktisadi zihniyet için çözümlerini hazırladığını ifade etmektedir.⁷³ Ancak İslam toplumunda batını eğilimlerin hangi dönem ve ağırlıklı olarak hangi coğrafyada baskın sosyal ve ekonomik faktör olduğu ve bu durumun zihniyet üzerinden ekonomik gelişmeyi hangi yönde etkilediği üzerine detaylı bir analiz bulunmamaktadır. Tasavvuf tarihine bakıldığında ise tasavvufun Hicri II. yüzyılda ortaya çıktığı ve 3. – 4. yüzyıllar itibarı ile de İslam toplumu üzerindeki etkisini artırdığı görülmektedir.⁷⁴ Miladi 8. yüzyılda ortaya çıkan tasavvufun Anadolu

---

⁷² Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 25.

⁷³ Ülgener, "**Çözülme Devri Zihniyeti ve Zihniyet ve Din Adlı Eserleri Üzerine Sabri Ülgener'le Sohbet**", s. 661.

⁷⁴ "Hicri II. yüzyıla doğru İslam topluluğu içerisinde bazı farklı inanışlar belirmeye başladı. Kısa zamanda gerçekleşen fetihler, ekonomik ve siyasal bazı etkenler sonucunda halk, zenginliğe, paraya ve dünya mallarına yöneldi. Buna karşılık, Müslümanlardan bazıları kendi inandıkları temiz akideyi aynen devam ettirmek ve Allah tarafından vahyedilmiş olanın dışına çıkmaksızın Hz. Peygamberin yolunda gitmeyi üstün tuttular." Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, s. 3.

coğrafyasına yayılması da Türklerin Anadolu'yu fetihleri ile eş zamanlıdır.⁷⁵ Diğer taraftan bir fetih politikası olarak tarikatların kullanılmış olması⁷⁶, ardından Moğol istilaları sonucu Anadolu'ya göçün hızlanması ve sonraki dönemde yaşanan bir takım siyasi ve toplumsal istikrarsızlıklar da tasavvufun Anadolu coğrafyasındaki etkinliğinin artmasını sağlamıştır.⁷⁷ Ayrıca Selçuklular ve ardından gelen Anadolu Beylikleri dönemlerinde şehirlerdeki toplumsal düzenin sağlanmasında büyük rol oynayan ahilik teşkilatının en başından itibaren tasavvufi ekoller ile içli dışlı olması da Ülgener'in tezinde yer alan ahilik/esnaflaşma/tasavvuf etkileşiminin sonradan ortaya çıkan bir durum olmadığını göstermektedir. Ayrıca siyasi açıdan da oldukça etkili olan ahiliğin bu gücünü merkezi otorite kuruluncaya kadar devam ettirmesi de

---

"II. (VIII) yüzyıldan itibaren İslamiyet'in çeşitli bölgelere yayılması, değişik kültür ve dinlere mensup cemiyetlerde yer etmesi birtakım farklı görüşlerin ortaya çıkıp yayılmasına ve çeşitli mezheplerin kurulmasına yol açmış, bunların yanında mensuplarına sûfi adı verilen bir düşünce tarzı da ortaya çıkmış ve kısa zamanda İslam beldelerinin birçok yerine ulaşmıştır. Tasavvuf tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Hasan el-Basri (ö. 110/728) sûfi kelimesini ilk kullanan mutasavvıftır. Sûfi kelimesinin II. (VIII) yüzyıla kadar bilinmediği ve kullanılmadığı söylenir. XI. yüzyılda sûfilerin ibadet ve yaşayış tarzları tarikat halini almıştır." Azmi Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", **İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, 2014, s. 64-65.

⁷⁵ "Türkler arasında tasavvufi düşüncenin yayılması İslam dininin yayılmasına paralel olarak oldukça süratli olmuştur... Türkistan ve Horasan yöresinden kalkıp gelen göçebe Türkmen kabileleri XI. yüzyılın sonlarından itibaren kısa zamanda bütün Anadolu'ya yayılır. Hemen hemen aynı tarihlerde stratejik önemi bulunan bazı noktalara tekkesini kurup postunu seren şeyhler ve kolonizatör dervişler de Anadolu'yu bir ağ gibi sarmaya başlar ve Anadolu'da Türk devletinin teşekkülü sırasında İslam'ın ilerlemesine, Türkler'in birlik ve bütünlük kazanmalarına yardımcı olurlar." Bilgin, "**Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı**", s. 68-70.

⁷⁶ "Moğol istilâsının İslâm âlemini bir sel gibi süpürmesi sonucunda buralarda, Türkistan, Horasan, Azerbaycan, İran gibi bölgelerde ve daha pek çok memlekette halk perişan hâle düşmüş, o devirlerde her bakımdan elverişli ve yegâne sığınak yeri durumundaki Anadolu'ya gelmişlerdir. Çoğunluğu önceki yaşantı tarzlarına ve kültürlerine uygun sahalara yerleşmeyi tercih etmiş, bazen de iskân politikası çerçevesinde devlet eliyle gerekli görülen yerlere yerleştirilmişlerdir. Anadolu'ya her kesimden gelip yerleşen bu kişiler, örf âdetleri ve sahip oldukları fikirlerle mevcut siyasî ve içtimaî yapıyı tesir altına aldıkları gibi devletin sağladığı imkân ve müsamaha ortamının da katkısıyla teşekkül eden dinî-tasavvufi, sosyal ve kültürel çevreden etkilenerek yeni oluşumları tetiklemişlerdir. Bu coğrafyanın İslâmlaşmasında önemli rol oynayacak pek çok âlim, şeyh, derviş, tarikat ehli, çeşitli dinî ve fikrî cereyanın taşıyıcıları, Türkiye Selçukluları arasında bazı etnik değişmelerin yanı sıra muazzam bir fikir canlılığıyla medenî ve siyasî uyanış hareketini başlatmışlardır. Özellikle Mâverâünnehir, Hârizm, Horasan ve Irak bölgesinden gelen mutasavvıf ve mütefekkirler, mensubu buldukları akımları Anadolu'ya nakletmenin yanında yeni Sünnî ve gayri Sünnî eğilimli tarikatların ve tasavvufi cereyanların doğuşunda ve gelişiminde tesirli olmuşlardır." Ali Üremiş, "Türkiye Selçuklularında Bazı Sünnî Tasavvuf Hareketleri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 28, 1996, s. 297.

⁷⁷ "XIII. asrın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya gelen birçok büyük sûfinin tesiriyle I. Alaaddin Keykubad devrinden (1220-1237) başlayarak tasavvufi düşünce hız kazanmıştır." Bilgin, "**Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı**", s. 70. Ayrıca bkz.: Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 127-145.

Ülgener'in esnaflaşma/içe kapanma/ortaçağlaşmanın başlangıç tarihi olarak gördüğü 13-15. yüzyıl aralığında halen etkin, dışa dönük ve irade yönü ağır basan bir esnaf teşekkülünün varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.⁷⁸ Bu açıdan yaklaşıldığında Ülgener'in kronolojisinde yer alan ortaçağ, ara dönem ve ortaçağa dönüş evrelerinin İslam tarihinde daha 8. yüzyıldan ve Anadolu tarihinde ise ilk İslamlaşma döneminden itibaren etkinliğini sürdüren tasavvuf tarihi ile örtüşmediği açıktır.

Bu noktada Ülgener'in Batını ekoller ve Melamilik arasında yaptığı ayırım önem kazanmaktadır. Ülgener'e göre ilk başlarda karakteristik özelliklerinde yiğitlik ve gözü pekliğin öne çıktığı, mesafe bilinci olarak da dışa dönük, dünya ile ilişkisinde aktif ve iradeyi ön plana çıkararak bir yaklaşımı bulunan fütüvvet teşkilatları, özellikle tasavvufun Batınî yorumunun ağır basması sonucunda edilgen, pasif, kaderci bir yapıya bürünmüştür. Ancak Ülgener'in tasavvuf tarihinde batını tasavvufun bir parçası olarak gördüğü zühd (dünyadan uzaklaşmak) ve vecd halinin gaye edinilmesi ve tasavvufta tavan-taban ayrımının artarak öğretinin tekke hiyerarşisinde sistematik kazanması ve böylelikle şeyh-mürid ilişkisinin kurulması da Hicri 2. asırdan itibaren tasavvuf ve İslam tarihinde mevcut olmuştur.⁷⁹ Bu açıdan en başından itibaren kültürel dokuları tasavvuf ile iç içe gelişen fütüvvet teşkilatlarının tasavvufun batını yorumunun güçlenmesi ile dışa dönük, aktif ve gözü pek bir karakterden içe dönük, pasif ve edilgen bir yapıya dönüşmüş oldukları tezi tasavvuf tarihi ile örtüşmemektedir.

---

⁷⁸ Tarikat disiplini ile yaşayan Ahiler iktisadi olduğu kadar siyasi olarak da etkili olmuşlar ve siyasi huzursuzluklarda bir denge unsuru olarak toplumsal huzuru korumuşlardır. Merkezi otoritenin oldukça zayıfladığı ve Anadolu Beyliklerinin siyaseten parçalı bir yapı oluşturduğu 14. yüzyılda şehir yönetimlerinde ahilerin ağırlığı oldukça artmıştır. Bu dönemde ahiler bazı şehirlerin yönetimini doğrudan üstlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesi tesis edilinceye kadar düzeni sağlamışlardır. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah, 2003, s. 89-90.

⁷⁹ "Tasavvufun başlangıcı kabul edilen zühd konusunda metinlerde rastlanan rivayetler hicri 2. asra kadar çıkar. Bu tarihten itibaren, bu akımı bilen birçok kimse, Basra, Kufe, Hicaz ve Horasan'da sistemlerini yayabilmek için merkezler kurdular. Bu eğilimi ilk defa uyguladığı bilinen Hasan Basri (ö.110/728) sūflerini bu konuda büyük bir şeyhi oldu ve eğilimin tasavvufa dönüşü onunla başladı. Hemen sonra zikir meclisleri ve tekkeler kuruldu... Hicri 2. asırda mutasavvıflar ölçülülüğe (itidal) sahiptiler; inanç sistemleri Allah'ın birliği (tevhid) üzerine bina edilmişti. Genel olarak vecd halini gaye edinmiyorlardı. Hicri 3. yüzyılda ise "vahdet-i vücud" denilen yeni bir doktrin ortaya çıktı." Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, s. 6-7.

Ülgener kapitalizmin ortaya çıkmasını engelleyen amiller arasında İslam'ın belki en son sırada yer alabileceğini söylemesine rağmen, diğer amillerin üzerinde hiç durmamaktadır. Bu durum metodolojik açıdan bilinçli bir tercih olmasına karşın, Ülgener'in araştırmasının en zayıf yönü olarak temayüz etmektedir. Ülgener'in tezindeki sorun, Weberci tezi doğrulamak için bir takım tarihsel verilerin altını çizmesi, bunu yaparken ampirik verilerin, söz gelimi tasavvufun etkili olmaya başladığı dönemlerdeki iktisadi üretimin ve ticaretin boyutlarını gündeme getirmemesi ve tasavvufi düşüncedeki çeşitliliği ve bölgesel farklılıkları dikkate almaması olarak gösterilebilir. Bu da ne yazık ki tarih dışı ve oryantalist bir söylemi tekrar üretmekle sonuçlanmaktadır.⁸⁰

3.3.3. Ülgener'in Tasavvuf ve Din Yaklaşımı

Ülgener sakin ve kanaatkâr zihniyete tarihin hiçbir devrinde rastlanmadığını, kâr ve servet elde etme düşüncesinin (rasyonel ticaret yolu ya da diğer gayri meşru yollar ile) her dönemde görüldüğünü ifade etmektedir.⁸¹ Bu durumda İslam ve tasavvuf ya da Reform dönemi sonrası Protestan mezhepler dâhil olmak üzere her türlü manevi akım ve ekolün insanın içindeki bu dizginlenmesi zor iştihakı meşru bir dairede tutma gayreti içinde olması tabiidir. Dinin insanın maddi düzlemdeki rolünü teşvik edici telkinlerinden daha fazlasını kalben dünyaya bağlanmamak, dünyevi hırs ve arzuları dizginlemek yönünde vaaz etmesi beklenmektedir.⁸² Bu durum Protestan ahlakında da

---

⁸⁰ Necmettin Doğan, "Türk Düşüncesinde "Mani-i Terakki" Meselesi", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y: 9, S: 17, Bahar 2010, s. 182 - 183.

⁸¹ "Kazanç hevesinin insan yaradılışında kökleşmiş olduğu daha evvel Şark filozoflarınca da bilinmedik bir hakikat değildi." Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 220. Ayrıca İslam inancında insanın mala karşı rağbetini yaratan da Allah'tır: "Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir, oysa gidilecek yerin güzeli Allah katındadır." (Ali İmran, 3-14.) Ayette geçen dünyalıkların insanlara güzel gösterilmiş olduğu insanın fitratında bu meylin zaten var olduğunun kanıtıdır. Ancak ayetin devamında bu meylin dizginlenmesi ve kalben insanın yine Allah'a yönelmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz.. Adem Esen, "İnsanın Mala Rağbeti ve İbadet Vaktinde Alış-Veriş", Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997, s. 231.

⁸² Osmanlı'nın son dönem Şeyhülislamlarından olan Mustafa Sabri Efendi bu konuda şöyle demektedir: "Eskiden beri şeriat âlimleri hakkında: Halkı para kazanmaya teşvik etmiyorlar, dünyanın faniliğini tutturarak dünya hayatından Müslümanları soğutacak sözlere yanlış yollara sevk ediyorlar... diye

farklı değildir. Din dönem farkı gözetmeksizin inananları Tanrı'nın kendileri için seçtiği yolda sebatkâr olmaya, düzeni bozmamaya, makro planda topluma hizmet etmeye, mikro planda ise nefislerinin terbiye edilmesine çağırmaktadır. Dinin somut olarak sosyal disiplin, verilen rızka ve nimete şükür ve sebat konusunda yaklaşımı bütün dinlerde aynıdır. Madde söz konusu olduğunda ise insan, yaratılış itibarıyla meyilli olduğu bu varlığa karşı bütün dinler tarafından her dönemde uyarılmış ve dünyaya karşı yaratılıştan gelen bu meylin dengelenmesi için çoğunlukla negatif uyarıcı konumunda olmuştur. Reform hareketi sonrasında Protestanlık hareketinin de genel olarak insan doğasını yorumlama yaklaşımı diğer dinlerden farklılaşmamaktadır. “Dünya” kelimesi Protestan literatüründe büyük çoğunlukla olumsuz anlamda kullanılmaktadır.⁸³ Ülgener'e gelindiğinde ise, Protestanlığın Weber temelli yorumlanması ile ideal tip yüceltilmiş, yapılan karşılaştırmalar ile tasavvufun maddeye karşı uyarıcı duruşu dinin genel yaklaşımı içinde değerlendirilmemiş, tasavvuf özelinde dünyaya karşı aşırı ilgisiz, pasif ve edilgen bir tutum oluşturulduğu iddia edilmiştir. Ne var ki aşırı uçlardan arındırıldığında, sosyal hayatta bir zihniyet oluşumu için en etkin ana akımlar göz önünde bulundurulduğunda tasavvufun dünyevileşmeye karşı genel tutumu idealize edilen kalbi karşı duruştan çok uzak değil ve dinler tarihinden çıkarılacak örneklerle de oldukça benzerdir.⁸⁴

---

tenkitler vaki olur. Hâlbuki din âlimleri, anasından doğar doğmaz ağzı meme arayan insanlara yaradılışlarının sevkiyle idrak edebilecekleri ihtiyaçlarını, menfaatlerini, hâsılı tabii vazifelerini öğretecek değillerdir... Belki âlimlerin vazifesi dünya menfaatlerini elde ederken ahireti unutmuyarak hak ve adalet gözetmek, namus dairesinde hareket etmek, nefsi hırslar ile izzeti nefsi ve yüksek seciyeyi ihlal edecek küçüklüklerden sakınmak, Allah'a tevekkül ile çalışmada ümitsizlik ve fütura düşmemek, kendi kuvvetine böylece bir manevi kuvvet ilave etmek gibi faydalı ve nurlu yolları insanlara göstermektir.” Bedri Gencer, “İslamcıların İktisadi Görüşleri”, Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997, s. 292.

⁸³ Charles George, Katherine George, “Protestantism and Capitalism in Pre-Revolutionary England”, **Church History**, Vol. 27, No: 4, December 1958, s. 355.

⁸⁴ Tasavvuf başlığı altında ele alınabilecek tarikatların tam sayısını tespit etmek ve tasnif etmek oldukça zordur. İslam Ansiklopedisi'nin “Tarikat” maddesinde verilen bilgilere göre yaklaşık 400 civarında tarikat bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak halk içindeki etkinliği açısından, özellikle de zihniyet araştırmasında göz önünde bulundurulabilecek on iki adet ana akım bulunduğu söylenebilir. Bu tarikatlar Kadiriyye, Yeseviyye, Rifaiyye, Sühreverdiyye, Şazeliyye, Mevleviyye, Bedeviyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bayramiyye, Desukiyye ve Çiştîyye'dir. Ülgener'in iktisadi zihniyet açısından idealize ettiği Melami ekol Bayramiyye tarikatının üç ana kolundan biridir. Diğer taraftan Ülgener'in Melamiyye'nin karşısına konumlandığı Batnîlik'in bu sayılan diğer tüm ekollerden müteşekkil olduğunu söylemek mümkün değildir. Tasavvuf batın yani iç dünyaya ait bir ilim olmakla birlikte Batnîlik tamamen ayrı bir ekole verilen isimdir. Tam kapsamı belli olmamakla birlikte Şia

Ülgener'in bir diğer eleştirisi mal ve servetin kendi başına hiçbir anlam ve kıymet ifade etmemesi, ancak kendisinden üstün bir gayenin gerçekleşmesine vasıta olduğu nispette değer kazanması anlayışıdır. Bu eleştirisinde Ortaçağın kıymet anlayışını tek bir cümle içinde ifade ettiğini söylediği Sadi'nin "*mal ömrün huzuru ve asayışı içindir; ömür mal cem'eylemek için değildir*" sözünü ve Gazali'nin İhya'sında geçen "... *malın sahih yani doğru bir maksada alet ve vesile olduğu nispette makbul ve memduh olduğunu*" ifade etmesini örnek olarak göstermektedir.⁸⁵ Bu cümlelerin din ve şeriat dairesinde değerlendirildiğinde kişinin, hayatı ibadete ve kulluğa hasredebilmek için bedenini ayakta tutmak ve tamamen insani bir kaygı ile kimseye yük ve muhtaç olmadan kendisini ve yakınlarını geçindirebilmek gayesini ortaya koyduğunu kabul etmektedir. Ülgener, maddenin kendi başına bir değer ifade etmediği anlayışını, kaynağını ve felsefî dayanağını ayırt etmeksizin eleştirmektedir. Nitekim İslam dininin değer yaklaşımında mülk Allah'ındır ve insan maddeye bir melik yani sahip olarak değil, ancak bir emanetçi ve Allah'ın halifesi sıfatı ile yaklaşmaktadır. Allah'ın mülkünden kendisine verilen mal bir emanet olduğu ve hatta bu mal üzerinde diğer insanların da payı bulunduğu için sınırsız tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Maddeyi sadece bu dünyada ifade ettiği somut anlam ve sayısal değer karşılığı olarak görmenin çok ötesinde onu mutlaka öte-dünya ile irtibatlandırarak, maddeye bir kimlik, bir hikmet kazandırma yaklaşımı dinin genel dünya yorumu ile de paraleldir.⁸⁶ Ülgener'in tasavvufî arka plan yorumu oldukça tartışmalı olmakla birlikte burada asıl vurgulanması gereken nokta dinlerin maddeye karşı genel yaklaşımının maddeye özü itibariyle sadece bir varlık olarak değer vermeme noktasında olmasıdır. Bu yaklaşım,

---

kökenli ve Anadolu'da etkin birçok tarikat tarafından sapkın olarak görülen bir akımdır. Ülgener, çalışmasında, tarikatların teori ve pratikte sahip olduğu farklı hususiyetlerin detayına girmemektedir. Diğer taraftan Batınlık gibi Anadolu halkında diğer tarikatlar kadar etkin olmayan akımlar hariç tutulduğunda usul ve odak noktalarında nüans farkları olmakla birlikte dünya ve madde yaklaşımlarının tüm tarikatlarda benzer özellikler taşıdığı söylenebilmektedir. Bkz.: Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 242-268.

⁸⁵ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 84.

⁸⁶ "Bir tarafta tüketim çılgınlığı (consumerism) ile her şeyi bireysel tatmin için tüketmeye, yok etmeye çalışan ve hatta insanı metalaştıran materyalist anlayış, öbür tarafta eşyaya bir varlık, kimlik, şahsiyet, değer, maneviyat atfeden; onunla diyaloga girmeye, onu korumaya çalışan ruh hali..." Kallek, **Asr-Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi**, s. 48.

Ülgener ve Weber'e göre ideal tipi ortaya çıkardığı iddia edilen Protestan mezheplerde dahi böyledir.⁸⁷

Ülgener, ortaçağ insanını tasvir ederken gömme ve çıkılanma alışkanlığını, gösteriş, şan ve şöhret merakını, sabit kıymetlere verilen fazlaca ehemmiyeti, israfı, asıl ve nesep merakını, tüketim hırsını, hasisliği, eli sıkılığı ve benzeri birçok maddi yaklaşım tercihini eleştirmiş ve hepsini ortaçağ karakteristiklerinden saymıştır. Ülgener, bu hasletlerin idealize edilen kapitalistlik yaklaşım ile ilgili olmadığını söylemekte olup manevi yönden bir telkin ile bu karakteri bağdaştırmamaktadır. Ancak daha önce kurulmuş olan tasavvuf ve ortaçağ zihniyeti arasındaki irtibatın bu karakter için de geçerli olduğu intibai çalışmanın genel yaklaşımına uygun düşmekte ve Ülgener'in tezinde yer alan tasavvuf ve tüketim/rant toplumu irtibatının bu karakter özelliklerine kadar genişletilmesi mümkün görünmektedir. Diğer taraftan tüm bu hasletlerin tasavvufun cephe aldığı, insanın kalben dünyaya bağlanmasının ve nefsinin esiri olmasının birer göstergesi ve sonucu olduğu açıktır. Yani bu hasletlerin tasavvufi etkinin yoğun olduğu bir toplumda özellikle ortaya çıktığının iddia edilmesi tasavvuf öğretisinin genel felsefesi ile örtüşmemektedir. Ülgener bu yaklaşımla aynı anda hem pasif, edilgen, dünyaya karşı mesafeli, kanaatkâr, maddeye karşı soğuk karakter tipini, hem de şan ve şöhrete meraklı, sabit kıymetlere, altın ve paraya düşkün, müsrif, haris ve hasis insan tipini tasavvufi telkin ile bağdaştırmış olmaktadır. Tüm bu birbirine uç karakter özelliklerinin hangi tarihsel süreçten, maddi ve manevi telkinlerden ve ne

---

⁸⁷ Protestanların meslek algısı Katoliklerden farklı olmamak üzere bireyci değil, kamusal; ve dinamik/aksiyonere değil sabit/muhafazakâr bir forma sahiptir. Din açısından meslek anlayışı ilahi adaletin dünyadaki tezahürüdür. Maddi ilerleme kutsanmış değildir. Dolayısıyla bireye verilen görev ve yapılan çağrı maddi birikim sağlamak için daha fazla çalışmak değildir. Tanrı'nın takdir ettiği bir düzen vardır ve inananlar için çağrıda bulunulan şey mesleklerini ve toplumsal konumlarını bu takdirin bir parçası olarak görüp razı olmaları, düzeni bozmamaları, Tanrı'nın nizamını devam ettirmeleridir. Nitekim Püriten mezhepte de tacirin ve zanaatkârın görevi toplumun refahını sağlamak adına bolluğu pazara getirmek, kıtlık ve açlık yaşanmaması için pazarı malsız bırakmamaktır. Tüccar aldıklarını adil bir fiyat ile satmalı, öncelikli olarak toplumun çıkarını gözetmeli, mal biriktirmemeli ve yasadışı kazançlardan uzak durmalıdır. Bu konuda çiftçinin üzerine düşen ise tarlasına bağlı kalmak, kirasını ödeyerek efendisinin arazisini boş bırakmamak, tahıl ve diğer hayati mahsulleri insanlar için üretmektir. Tüm meslek örgütleri için malların ve menfaatlerin dağılımı düzenini korumak ve bunu devam ettirmek tavsiye edilmiştir. Gayretli olmak, çalışmak ve tembel olmamak da yine iş hayatı ve meslek ahlaki konusunda yapılagelen tavsiyeler arasındadır. Ancak bu tavsiye maddi ilerleme ve iş hayatında başarılı olmak maksadı ile yapılmış değildir. Yine burada da düzenin, istikrarın, toplumun refahının korunması gözetilen birincil amaçtır. Bkz.: Akalın, **a.g.e.** s. 347.

yönde beslendiğinin sebep ve sonuç ilişkileri ve tarihi veri ve olaylar ile tam olarak ortaya konulması gerekmekte olup bu durum Ülgener'in çalışmasının en temel eksikliklerindedir.

Ülgener'e göre şarklı ruhundaki kanaatkârlık, tevekkül ve teslimiyetin rasyonel iktisadi zihniyetin gelişmemesinde büyük etkisi bulunmaktadır. Ayrıca bu hasletlerin kökeni belli olmamakla birlikte yerleşmesi ve derinleşmesi din ve tasavvuf ile mümkün olmuştur. Bu durum kapitalizmin yegâne amilinin Kalvenizm olmamakla birlikte kapitalist hayatın metodik, hesaplı iş ve vazife ahlakının yerleşmesinde Kalvenizmin rolünün diğerlerinden önde gelmesine benzemektedir. Ülgener'in kanaatkârlık, tevekkül ve teslimiyet konusunda tasavvufun rolü ile ilgili yaklaşımları da eleştiriye açıktır. Bu yaklaşımda ilk planda göze çarpan tasavvuf ve mistisizm ayrımının iyi yapılmamış olduğu ve bu sayılan hasletlerdeki eleştirilen aşırılıkların aslında mistisizmin birer ögesi olduğudur.⁸⁸ Ülgener, kişinin nefsinin yok etmek ve Allah'a teslim olmak gayesini gütmesinin, kendi ifadesi ile ileri ve sivri uçlara göre konuşulacak olursa⁸⁹, fiil ve iradeyi yok saymaya kadar gittiğini ve aktif, Allah'ın yeryüzündeki aleti ve icracısı olan kuldun kaza ve kadere karşı seyirci, pasif kişiye geçildiğini söylemektedir. Tasavvufi yorumun bu profili nasıl ortaya çıkardığı, ileri ve uç bir ihtimal olduğu kabul edilmesine rağmen bunun nasıl gerçekleştiği, ekol bazında bu süreçte herhangi bir farklılık meydana gelip gelmediği soruları muallak bırakılmıştır. Diğer taraftan tasavvuftaki dünyanın terki yaklaşımı da Ülgener tarafından oldukça uç bir noktada ele alınmıştır. Tasavvufun ekonomi üzerindeki etkisinin gözlemlendiği kanal olan esnaf tabakasının bir ticari sınıf olarak dünyayı terk etmesi mümkün değildir. "Dünyanın terki" inzivaya çekilmek, dünya ile ilişkisini kesmek ve toplum ile irtibatla bulunmamak olarak yorumlandığı takdirde bu davranış biçiminin rasyonalite ile ilgi kurulmaksızın ontolojik olarak bir ticari sınıfta zuhur etmesi imkânsızdır. Bu açıdan, tasavvuf tarihi içinde baskın olan, şehir merkezlerinde

---

⁸⁸ Tasavvuftan bahsederken mistisizmden çok tasavvuf kelimesinin kullanılması daha doğrudur. Çünkü tasavvuf, aynı zamanda bir "dünya içinde oluş"la alakalıdır. Yani, dünyadan el etek çekip asetik bir hayat yaşamak ve sadece birtakım içsel deneyimler şeklinde bir hayat sürmek değildir. Bkz.: Yakup Özkan, "Etik ve Tasavvuf", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S: 17, 2008, s. 205.

⁸⁹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 94.

kurulu tekkelerde faaliyet gösteren ve sosyal hayat içinde bir misyona sahip olan tasavvuf akımlarının dünyayı terk etme çağrısının Weber'in ideal profilindeki kalben dünyaya uzak durma ile aynı çizgide olduğu görülmektedir.⁹⁰

“Tasavvufta dünyadan ayrılış, kopuş, dünyaya yüz çevirme vardır. Tasavvuf literatüründe buna zühd denir. Zühd, dünyadan yüz çevirmek, dünyayı terk etmek, Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmak, hiçbir şeye değer vermemek demektir. Aslında zühd, dünyaya rağbet ve hürsün terkidir. Maddiyata değer vermemek, ihtiraslı, çıkarıcı, bencil olmamak, kalpte dünya ve menfaat sevgisi taşımamaktır. Yoksa zühdü madde ile asla meşgul olmamak, bir şeylere sahip olmamak anlamında yorumlamak uygun değildir. Zira zenginlikte olduğu gibi fakirlikte de insan gönlünü dünya hürsıyla doldurabilir. Nitekim Peygamberimiz, “Allah'ım, hem zenginlik fitnessinin şerrinden, hem de fakirlik fitnessinden sana sığınırım” diye dua etmiştir.”

İslam dininin tevekkül, kanaatkarlık ve teslimiyete olan yaklaşımı kulun dünyanın maddi ve manevi unsurları arasında bir denge oluşturmasını hedeflemektedir. Din insanın fitraten meyilli olduğu maddi aleme ağırlık vererek dengeyi bozmasının ve iç dünyasında bunalımlar ile dolu bir hayata doğru kaymasının önüne geçmeye çalışmaktadır. Tasavvuf da aynı şekilde maddi aleme reddetmeyerek ve hatta insanın maddi temayüllerine de bir anlam ve ulvi bir gaye katarak madde ile mana arasında kurulacak dengeye hizmet etmektedir.⁹¹ Tevekkül ve kanaat etmek ve Hakk'a teslim olmak inananları pasifize etmemekte; kulun iç dünyasına samimiyetle yerleştirmesi ve yaşaması gereken bu inançlar tam tersine kendi içlerinde birer aksiyon ön şartı aramaktadır. “Herhangi bir iş konusunda önce insanlara danış, istişareden sonra karar verip azmedince Allah'a tevekkül et” ayeti⁹², “Siz Allah'a gerçek anlamda tevekkül etmiş olsaydınız, Allah kuşları rızıklandığı gibi sizleri de rızıklandırır. Nitekim kuşlar sabahleyin yuvalarından aç çıkarlar da akşamleyin yuvalarına tok olarak

---

⁹⁰ Hüseyin Peker, “Tasavvuf Psikolojisi”, (Çevrimiçi) http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/Makaleler/330446591_199307030281.pdf, 18 Ocak 2014, s. 46.

⁹¹ Osman Nuri Topbaş, **İmandan İhsana Tasavvuf**, İstanbul, Altınoluk, 2002, s. 51-53.

⁹² **Ali İmran**, 3-1569.

dönerler” hadisi⁹³ ve benzeri ayet ve hadisler tevekkül etmeden önce mutlaka gerekli aksiyonun alınması, çaba gösterilmesi ve azimle çalışılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu açıdan tevekkül aslında her türlü çabayı gösterdikten sonra Allah’a ve O’nun takdirine teslim olmaktır. Tasavvufta da bir kısım istisnai ekoller haricinde halk ve zihniyet üzerinde etkili olan ana akımların tevekkül yorumlarının dinin genel yaklaşımı ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Örneğin Gazali’ye göre tevekkül bilgi, hal ve fiil olmak üzere kendi içinde üç boyuta sahiptir. Bilgi boyutu kişinin tevekkül ettiğini kalben tasdik etmesi ve dili ile de bu halini tekrar etmesini, hal boyutu tevekkül ve teslimiyet halini muhafaza etmesi, sürekli bu hal üzere olmasını, fiil boyutu ise şartların gerektirdiği aksiyonu yerine getirmesini ve çalışmasını ifade etmektedir. Mevlana’nın “Gel tevekkül et, çalışmak üzere hep / Önce tohum ek, sonra kıl Hakk’tan talep” beyiti de tevekkül etmeden önce çalışmanın ve gerekli şartları yerine getirmenin gerekliliğini vurgulamaktadır.⁹⁴ Tevekkül, kulun hayata ve maddi âleme yaklaşımında tam bir denge içerisinde hareket etmesini sağlamaktadır. Cüneydi Bağdadi tevekkülün atalet ile değil, tamahkârlığı kalpten çıkarmakla; sebeplere yani gerekli şartların yerine gelmesini terk etmekle değil, Allah’a güvenmekle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Sehl İbn Abdillah’ın bu sözü de aradaki dengeyi çok iyi ifade etmektedir: “*Eylemi kınayan sünneti kınamış olur. Tevekkülü kınayan da imanı kınamış olur.*”⁹⁵

Ülgener, Ortaçağ zihniyetinin bir parçası saydığı kanaatkârlık karakterini ele alırken tasavvufî bir duruş olarak kanaatkârlık ile saray ve konak hayatının endişesiz yaşantısını bir tutmaktadır.⁹⁶

“Gelecek günlerin rızkı için tasalanmayı yeren, her günün kısmetini değişmez ve şaşmaz bir alın yazısıyla hemen kapısının önünde hazır sayan bu sakin ve müsterih hayat anlayışı muhtelif zümre ve sınıflarda karşımıza çıkmakla beraber, saikleri ve hareket noktaları ne kadar farklıdır! Bir

---

⁹³ İbn Mace, Zühhd, 14.

⁹⁴ Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 175.

⁹⁵ Süleyman Ateş, **İslam Tasavvufu**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992, s. 291.

⁹⁶ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 118

yanda din ve tasavvuf ahlakı; dayandığı saik, ibadete ve ahret hizmetine bol vakit ayırmak! Öte yanda, saray ve vezir konaklarının hadsiz hesapsız nimetlerinden alıştığı iç genişliği ile rızık için telaşlanmayı lüzumsuz bir külfet, hatta hamâkat sayan klasik edebiyat ve güttüğü gaye; kısmetinden emin bir kayıtsızlık içinde ömür sürmek.

Ülgener, bu yaklaşımına gerekçe olarak bu temel karakteristiğın Ortaçağ zihniyeti olarak yerleşmesinde skolastik/feodal zihniyet ile tasavvuftan beslenen lonca ahlakının saikler her ne kadar farklı olursa olsun neticede büyük katkı sağlamış olduklarını göstermektedir. Ancak maddi güç, tüketim, siyasi otorite ve dünyevileşme açısından hiçbir zaman kanaat etmemiş olan feodalite ile tasavvufun kanaatkârlık başlığında birleştirilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Yarından endişe etmeme açısından iki taraf benzeşmekte, ancak feodal zihniyet elinde tuttuğu gücün sarhoşluğu, yani iktisadi ve siyasi gücün her daim devam edeceği inancıyla rızık korkusu yaşamazken, diğer taraf çalışmakta, çaba göstermekte ancak nihai olarak rızık verenin Allah olduğu inancıyla kanaat etmekte ve büyük bir teslimiyet ile her türlü endişeden iç dünyasını arındırmaktadır. Feodal yapının bu endişesizliğinin iradesizliğe, çalışmamaya, gayretsizliğe ve tembelliğe yol açacağı kesin iken mutasavvıfın endişesizliği bir eylemsizlik sebebi olamayacağı gibi eylemlilik halinin bir sonucudur. Mutasavvıf, harekete geçmeden önce kendisine aksiyon aldırıcı her türlü motivasyon unsuruna sahiptir; üstelik eylem sonucundaki teslimiyet ve kanaat halinin ön şartı bu eylemlilik olduğu için hareketsiz bir teslimiyet düşünülemez. İrade kullanılmakta, aksiyon alınmakta ve ardından kanaat edilmektedir; teslimiyet kendi içerisinde hareketi barındırmaktadır.⁹⁷ Sufilerin bu güne verdikleri önemin geleceğın önemsiz olarak algılanması şeklinde yorumlanmaması gerekmektedir. Tam tersine bugüne verilen önem anın muhasebesini yapmak, her an nefsinin arzu ve isteklerine karşı tetikte olmak ve Allah'ın rızasını kazanmak için elde

---

⁹⁷ Ülgener'in ifadesiyle "Yalnız ilk ve öz kaynakların değil, bir kısım sufilerin ve tarikatların dahi aralıksız çalışma ve kazanmaya verdikleri değerin, sırası gelip örnekleri incelendikçe, Kalvenizmin değer ölçülerini aratmayacak boyutlara vardığı dikkatten kaçmayacaktır." Türkdoğan, **İslami Değerler Sistemi ve Max Weber**, s. 93.

bulunan ve aksiyon alınabilecek anın kıymetini bilmektir.⁹⁸ “An”a verilen önem Weber'in çizmiş olduğu ideal karakterin çizgileri dikkate alındığında bir tezat oluşturmamakta ve tamamen aksiyona dönük, iradeci bir yaklaşımın tezahürü olmaktadır. Bugüne tavizsiz bir disiplinle yaklaşmak, kendi iç dünyasında yaşadığı öz denetim ile sürekli bir muhasebe içinde olmak eldeki tek sermaye olan “an”ın kıymetinin bilinmesi için gerekli ve aynı zamanda Weber’in ideal tipi için sayılan temel özelliklerdendir.

Ülgener’in tezinin en fazla izaha muhtaç taraflarından birisi de bir hırka bir lokma felsefesi ile rant ve tüketim toplumunun nasıl bir arada bulunabildiği ve ortaya çıkışı itibariyle tasavvufun bu iki tezat dünyevi algıda etken olarak rol oynayabildiğidir.⁹⁹ Ülgener, eserinde bir lokma bir hırka yolunda en ısrarlı olanların bile en yakın ve mahrem çevreleri ile baş başa kaldıkları an bütün ayak bağlarının çözüldüğünü ve dünyevi hırs ve arzularının ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu noktada örnek verilmemekte olup tasavvuf erbabı hakkında, ortaya koydukları dünya algısına hakikatte inanmayan, ikiyüzlü davranan ve yozlaşmış bir tabaka intibasının Ülgener’de yerleşmiş olduğu görülmektedir. Bu tabaka tasavvufun geçmiş, gelecek ve an tasavvurunu da kendi çıkarları uğruna çarpıtmaktan geri kalmamış, geçmiş ve geleceği boşlayan ve elde bulunan anın tadını sonuna kadar çıkarmaya yönelik bir anlayışı hâkim kılmıştır. Ülgener, bu yaklaşıma tasavvuf tarihinden değil, Nabi’den örnek vermekte ve Nabi’nin oğluna “Çok ola malın ile evlâdın – Arta evladın ile irâdın” dizeleri ile seslenmesini hadsiz, hesapsız ve gösteriş içinde yaşama arzusuna örnek olarak vermektedir. Ne var ki bir divan edebiyatı şairi olan Nabi’nin oğlu için dile getirdiği nasihatlerden oluşan şiirleri tasavvufi yaşantının zihniyet üzerindeki etkisini göstermesi açısından kaynak olarak doğru bir seçim değildir. Diğer taraftan Nabi’nin eseri Hayriye incelendiğinde devrin sosyal ve siyasal çalkantıları ile bunalan halkın

---

⁹⁸ “Nasıl çokluk, bir’in görünümünden ibaretse zaman da an’ın görünümünden ibarettir. An bölünmeyen zamandır. Gerçek var olan odur. Ondan başkası yoktur. Geçmiş ve gelecek faraziye den başka bir şey değildir. Var olan andır.” Ateş, **İslam Tasavvufu**, s. 506.

⁹⁹ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 123.

gönlüne ferahlık vermek, onları teskin etmek ve ahlaken baş gösteren bozulmanın önüne geçmek için dile getirilen birçok nasihatle dolu olduğu da görülecektir.¹⁰⁰

Ülgener'e göre tasavvuf erbabı yolda yükselip kemâlât sahibi oldukça kitleye yasak olan, kanaat ve itidal tavsiyesi ile kitlenin uzak tutulduğu bir takım dünyevi arzu ve istekler onlar için serbest hale gelmektedir. Tasavvuf erbabı, kendileri ve müritleri için halk tarafından sağlanan maişetler önlerinde serili olarak belli bir mertebe sahipliğinin gereğini yerine getirmiş ve toplum içindeki kanaat, kadere rıza ve pasifize edilmiş hayat formunu oluştururken bol tüketim ve ferah kapısını kendilerine açık tutmuşlardır. Bu durum soy, mal ve iktidar vasıtasıyla yükselme imkânı bulamayan bir takım kesimlerce kitlenin üzerine yükselmek için bir kapı sağlamıştır. Ülgener'e göre ortada bulunan pastadan hırs ve iştah ile maddi ve manevi otorite sahipleri paylarını almakta ve dünyaya olan yaklaşımları ve buldukları konumları ne olursa olsun feodal zihniyet ortak paydaları olmaktadır. Ülgener bu yaklaşımında tarihi yer, olay ya da şahıs örneği vermemekte, bu anlayışın hangi dönemde, hangi tasavvuf kolu için geçerli olduğunu ne tarihi olay ne de belgelere dayanarak ortaya koymamakta, genel bir yaklaşımı tasvir etmeye çalışmaktadır. Ne var ki tasavvuf erbabının benimsemiş olduğu hayat felsefesinin, en üst kitle için de oldukça mütevazı bir hayat vaz etmesi ve dergâhlarda üst ve ast yaşam biçimi itibarıyla herhangi bir fark gözetilmemesi genel prensiplerdendir. Dergâh ve tekkelerde gözlenen genel yaşam biçimi ne tarikatların en tepe noktasında ne de kitle seviyesinde ortaya koyulan söylemden farklılaşmamaktadır. İncelenen devirden bağımsız olarak, her ne kadar tasavvuf

---

¹⁰⁰ Bir divan edebiyatı şairi olan Yunus Nabi'nin en çok bilinen eseri olan Hayriye, Nabi'nin oğluna hitap ederek tüm topluma seslendiği ve nasihatler, dersler ve öğütler ile dolu olan bir kitaptır. Kitap aynı zamanda ilgili dönemin sosyal olaylarını, yaşam biçimini ve iç yüzünü ortaya koyması bakımından tabii ki bir zihniyet araştırmacı için kaynak teşkil edecektir. Ancak bu noktada iki noktanın altını çizmek gerekmektedir. Ülgener'in alıntıda bulunduğu dizelerin metnin iç hikâyesinde nereye konumlandığından bağımsız bir şekilde aslında makam ve mevki gözetilmeden tüm kötülöklere karşı çıkılan, Osmanlı'nın gerileme döneminde yaşanan bozulmalara karşı halkın direncini artırmayı amaçlayan, toplumsal ahlaksızlıklara karşı nasihatler ve derslerle dolu olan eserin zihniyet olarak tam tersi bir konuma yerleştirilmesi doğru değildir. Diğer taraftan bir divan şairi olan Nabi'nin eseri dönemin zihniyetine ışık tutmakta ancak bu zihniyetin hangi gelişmelerin ürünü olduğunu ya da tasavvufun bu süreçteki rolünü ortaya koymamaktadır. Yukarıda belirtilen hadsiz hesapsız yaşama ve gösteriş arzusu, içinden geçilen dönemin toplumsal problemlerinden ve ahlaki bozulmanın işaretçilerindedir. Hayriye yazarının amacı ile paralel olarak tasavvufi yorumun halkı çağırıldığı yaşam biçimine göre, bu bozulmanın sebebi olduğu değil ancak önüne geçmeye çalıştığı ifade edilebilir.

hareketinin içine bu yolu başkaca niyetlere ulaşmak için bir vasıta olarak kullanmak isteyenler girse de, genel yaşam biçiminin ortaya konulan söylem ile ters düşmediği görülmektedir. İktidar ile olan ilişkiler belli bir seviyede tutulmakta, gösterişten, şan ve şöhretten, bol tüketimden, israf ve savurganlıktan uzak durulmakta, nefsi dizginlemek, büyülenmemek, paye ve mevki dilenmemek, dünyevi arzu ve isteklerle hareket etmemek noktasında dile getirilen tüm vaaz ve prensiplere en alttan en üste kadar riayet edilmektedir. Hatta söylenebilir ki, en üst tabakada yer alan tasavvuf erbabının bir takım prensiplere riyeti her daim altta yer alanlardan bir adım önde olmuş ve halka örnek olmak, yaşayarak irşat etmek gayesinde olunmuştur.¹⁰¹ Diğer taraftan bu yaklaşım, diğer bir okumayla, mevcut tasavvufi anlayışın zaten dünyayı madden yasaklamadığını, Ülgener'in de ideal olarak resmettiği kalben dünyaya bağlı olmaktan insanları uzak tutmaya çalıştığını göstermektedir. Dünyaya karşı arzu ve istek yönünden fazla tamah edenler, kalben dünyaya bağlı olanlar ve hırsları peşinde koşanlar için dünyevi mal ve mülk sahipliği çok daha tehlikeli görülmektedir. Ancak dünyaya karşı arzu ve istek yönünden belli bir kemâlât seviyesinin üzerinde olanlar için herhangi bir tehlike söz konusu değildir; zira inananlar için tavsiye edilen de budur. Dünyaya maddi olarak uzak durmaları, pasif bir hayat yaşamaları tavsiye edilmemiş, nefislerini kontrol etmeleri istenmiş ve dünyayı kalplerinden çıkarmaları durumunda madde ile olan ilişkilerinde doğrudan sınırlayıcı bir değer algısı oluşturulmamıştır.

---

¹⁰¹ Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi, tarikatlarda yaşanan usulü ele aldığı eserinde müşid olanın niteliklerini detaylı olarak yazmaktadır. Müşid, dini bilgisi, görgüsü, manevi derinliği, teslimiyeti, kanaatkarlığı, vakarı, şefkati, haramlardan kaçınması, nefesine hâkim olması, adil olması, isabetli görüş ve telkin sahibi olması ve benzeri hususiyetler itibarıyla bir önder, yol gösterici ve liderdir. Müridlerine takva ve istikamet yolunu gösterir, yasaklardan men eder, nefsaniliklerden kaçınmalarını vaz eder. Tüm bunları öncelikle kendi hayatında yaşar ve örnek olur. Gümüşhanevi, kendisini öven, hal ve kemal sahibi olduğunu iddia eden, yaşantısında şeriata uymayan, hürmet bekleyen, hiç kimse ile meşgul olmayan (hizmet etmeyen), fakirliği öven ve dünyaya düşmanlık iddia eden, bildikleri ile övünen, kendi nefisinden emin olan, keyfine, eğlenceye, rahata düşkün olan kimselerden uzak durulması, yanlarına yaklaşılmasını ve müşitlik iddialarına kanılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu tavsiyeler tasavvuf tarihinde böyle kimselerin şeyhlik postunda görülebileceğinin kanıtı olmakla birlikte bu durumun istisnai bir hal olduğu ve halk içinde etkin olan ana akım ekollerde nitelik itibarıyla bu hususiyetlerin kınandığını ve böylelerine yol verilmemeye çalışıldığını da göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi, **Veliler ve Tarikatlarda Usul**, Çev. Rahmi Serin, İstanbul, Pamuk, 1977, s. 90, 99, 182.

Ülgener, ele aldığı dönemde zihniyet analizinde birincil kaynak olarak gördüğü eserlerde özellikle cehd, irade/tevekkül ve teslimiyet gibi konularda birbiri ile çelişkili bir takım hususların bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰² Ülgener'e göre bu durumun nedeni ilk dönemde henüz fikirlerin netleşmemesi ve zihniyet oluşumunun tamamlanmamış olmasıdır. Ülgener, son dönem eserlerde bu açıdan daha net ve duru ifadeler bulunduğunu söylemekte ancak bu eserlere örnek vermemektedir. Ülgener'in çelişki olarak gördüğü husus İslam toplumunun cehd ve tevekkül, irade ile teslimiyet, mücadele ile sabır, madde ile mana, dünya ve ahiret arasında her zaman dengeyi bulma çabasından kaynaklanmaktadır. Bu denge arayışında ele alınan eserlerde dağıtılmış olan roller ve kurgu içinde verilmeye çalışılan mesaja göre irade ya da tevekkül tarafı seçilmiş, dengenin hangi tarafa doğru bozulmuş olduğuna bakılarak diğer tarafa ağırlık verilmiştir. Ülgener, devir ortasında yaşandığını iddia ettiği bu karışıklığa ya da devir sonundaki netliğe örnekler vermediği için eserler üzerinden bu durumun sebeplerine inmek mümkün olmamaktadır. Diğer taraftan Ülgener de çalışmasının bir noktasında her hangi bir öğretiyi için zihniyet araştırmacısının toptancı bir yaklaşıma girmemesi ve tek bir zihniyet yaklaşımına o öğretiyi hapsetmemesi gerektiğini söylemektedir. Din ve tasavvuf da her türlü insani his ve ihtiyaca ahlaki bir yorum getirmeye çalışırken birbiri ile çelişkili ifadeler ortaya koyuyor gibi görünse de bu ifadeler içinde buldukları konum ve zamanın şartları içinde değerlendirildiğinde ifade bütünlüğünün ve dengeli yaklaşımın tekrar sağlandığı görülecektir. Ülgener, çalışmasının bir kısmında tek bir kesit üzerinde çalışmış olmasının tek yönlülüğü doğurduğu özeleştirisini yaparken, diğer taraftan Weber'in de aynı hatayı yaptığını ifade etmektedir.¹⁰³

“Kalvinizm, Weber gözüyle, net ve açık olarak şu ve şu unsurlardan örülü bir bütün görünümünü veriyor. Gerçekte ise bütünlüğü bozan unsurlar hiçbirinde eksik değildir. Bu hal, bir an için, incelenen sisteme öz yapısında ve unsurlarında çelişkili bir manzara getirmiş olabilir... Kutsal

---

¹⁰² Ülgener, bu duruma örnek olarak Mevlana'nın Mesnevi'sinde yer alan hikâyeleri göstermektedir. Diğer kaynakların isimlerine yer vermemiştir. Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 154

¹⁰³ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 165

kitap, hangisi olursa olsun, bir ilim veya mantık kitabı demek olmayıp değişik zamanlarda ayrı durumlar ve ihtiyaçlar için indirilmiş hükümler (ayetler) toplamıdır... Bakış açısına göre aynı dinden tamamıyla fatalist-teslimiyetçi veya tamamıyla aktif-iradeci bir inanç bütünü kurmak işten değildir.”

3.3.4. Esnaf ve Ahilik Yaklaşımı

Ülgener, esnaf ve tasavvufu aynı potada eriyen ve ortaya çıkış sebepleri itibariyle tarihsel tekâmülleri aynı minval ve karakterde şekillenen unsurlar olarak görmektedir. Fütüvvetlerin ve ahi teşkilatının ilk dönem karakteristik özellikleri arasında yiğitlik, gözü peklik, eli açıklık ve şövalyece hasletler bulunurken daha sonra tasavvufun devreye girmesi ile maddeye karşı uzak, itaatkâr, teslimiyetçi ve pasif küçük esnaf ve zanaatkâr tipinin ortaya çıktığını söylemektedir. Ona göre aradığı dirlik ve düzen duygusunu ve bir arada olmanın verdiği güveni tekkelerde bulan esnaf maddeden uzaklaşmış, atılganlığını kaybetmiş, itaat etmeye alışmış ve pasifize olmuştur. Tarihi seyirde Osmanlı İmparatorluğu dönemine denk düşen bu kesitte esnaf ve zanaatkâr sınıfı küçük pazarlara sıkışmış sade bir esnaf teşekkülünden ibaret kalmıştır.¹⁰⁴ Bu noktada sorulması gereken en önemli soru tasavvufun ticari hayatın esnaflaşmasına yani şehirler ve ülkeler arası ticaret ve büyük pazarlardan daha dar bir coğrafya ve zaman algısına sıkışmasına sebep olması gibi bir durumun tarihsel süreç ile ne kadar örtüştüğüdür.

Tasavvufun hitap ettiği kitlenin esnaf olması ve devrin esnaf kesiminin ruh dünyasını doyuracak bir merkez olarak tasavvufi ekoller ile hemhal olması daha önce de bahsedilen savaş, siyasi istikrarsızlık, ekonomik gerileme, göç ve benzeri sebeplerle de açıklanmaktadır.¹⁰⁵ Bu noktada önemli olan şehirlerde ekonomik hayatın canlılığı

---

¹⁰⁴ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 116-120

¹⁰⁵ “13. yy. Anadolu'nun hayatı sülilik cereyanını bütün halk tabakalarına yayılmasını sağlayacak bir haldeydi. Moğol istilası, merkezîyetçi sistemi alt üst etmiş, Selçuklu hanedanını da birbirine düşürmüştür. Bu kargaşalıkta hem Moğollara direnen hem de yeni bir düzen bağlama gayreti içinde

ile tasavvufun etkinliği arasında paralellik olup olmadığının ortaya çıkarılmasıdır. Anadolu'nun bir yurt olarak Müslüman Türklerce benimsenmesi ile tasavvufun, tekkelerin ve fütüvvetin bu topraklara girişi eş zamanlıdır. Bir fetih politikası olarak kullanılan fütüvvet teşkilatlarının bu dönemde oldukça dışa dönük bir karaktere sahip olduğu, siyasi, askeri ve ekonomik etki kanallarının güçlü olduğu ve aynı zamanda en başından itibaren tasavvuf ile i içe olduğu bilinmektedir. Tabakoğlu'na göre ahiliğin başat faktör olduğu zihniyet, Osmanlı ekonomisini en başından itibaren kapitalist Batı sisteminden ayıran en önemli unsurdur. Batı medeniyetini oluşturan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde ahi zihniyeti şekillendirmiştir. Bu zihniyetin hâkim olmasından dolayı da Batı kapitalizminin yol açtığı sömürgecilik ve sınıf mücadeleleri Osmanlı'da görülmemiştir. Batı'nın şahsi menfaate dayalı homo economicus'una karşı Osmanlı'da toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr insan tipi ahi teşkilatı bünyesinde ortaya çıkmış ve idealize edilmiştir. Bu tip Osmanlı Devleti devam ettiği sürece varlığını sürdürmüş, giderek bu karakter özelliklerini kaybetme eğiliminde olmuşsa da 20. yüzyılda yeni devletin kuruluş aşamasında mevcudiyetini sürdürerek burjuva sınıfının oluşmamasında etkili olmuştur.¹⁰⁶ Toplum içinde aktif, irade yönü ağır basan ve kanaatkâr esnaf tipinin Anadolu tarihinin en başından sonuna kadar varlığını sürdürmesi lgener'in civanmert ve gözü pek esnaf teşekküllerinin üzerindeki tasavvufi etkinin yoğunlaşması ile ie kapanma sürecinin başladığı tezini doğrulamamaktadır. Bu sınıfın üzerindeki tasavvufi etkinin en yoğun olduğu dönem ahilerin siyasi, askeri ve sosyal alanda en etkili olduğu dönemdir. Ahilik teşkilatının ve esnaf sınıfının sahip oldukları karakteristik özellikleri kaybetmeye başladığı

---

olan Beyler halka manevi ümitler sağlayacak olan şeyhlerin nüfuzundan istifade için her tarafta tekke ve zaviyeler yaptırıyor, onlar için vakıflar kuruyorlardı. Böyle bir ortamda fütüvvet zümresinin ön plana çıktığı görülmektedir" Taner Tatar, Mehmet Dönmez, "Zihniyet ve İktisat İlişkisi erevesinde Ahilik Kurumu", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, 2008, s. 196.

¹⁰⁶ Tabakoğlu bu yaklaşımında Weber ve lgener'in aksine kendi ideal tipini bir kurgunun ötesinde doğrudan tarihsel bir figür olan ahiler üzerinden şekillendirmekte ve burjuva sınıfının idealize edilmesine karşı çıkmaktadır. Diğer taraftan alışkanlık, meslek ahlakı, toplumsal faydanın gözetilmesi, disiplin ve benzeri sayılan zellikler Weber'in ideal tipi ile benzerlik göstermektedir. Ancak Tabakoğlu'na göre bu özelliklerin vücut bulduğu tarihi şahsiyet ahilerdir. Burjuva sınıfı ise benmerkezci, bencil ve çıkarıcı bir sınıf olarak kapitalist Batı'nın sömürgeci aktörünü temsil etmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 135-136.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve özellikle Tanzimat sonrası dönem ise aynı anda hem tasavvufi etkinin kaybolduğu, hem de ekonomik olarak Batı'ya nazaran en fazla geride kalınan yüzyıllardır.

Anadolu'daki varoluşları İslamlaşma ile eşzamanlı olan fütüvvetlerin siyasi olarak en fazla güç sahibi oldukları dönem Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş dönemidir. Bu durumda ahilik teşkilatının merkezi otoritenin eksikliğinin hissedildiği dönemlerde bir yerel otorite gibi davranarak taşrada kontrolü eline alması ve siyasi, askeri, sosyal ve dini açıdan Anadolu'da herhangi bir kaotik atmosferin oluşmasının önüne geçmeye çalışması oldukça etkilidir. Ülgener'in ahilik teşkilatlarının ilk asırlardaki gözü peklik, civanmertlik özellikleri ve dışa dönük, irade yönleri ağır basan hususiyetlerini övmesinin arkasındaki tarihsel gerçeklik budur. Zira ahilik teşkilatının ilk zamanlarda siyasi, askeri ve sosyal açıdan çok daha aktif iken sonraları sadece ekonomik ve kısmen sosyal alanda var olmaları batını tasavvufun bu kurumlar üzerindeki etkisinin artması ile değil, merkezi otoritelerin güçlenerek siyasi ve askeri alanda mevcut otorite boşluğunu doldurmalarındandır.¹⁰⁷ Ayrıca ahilik teşkilatının kuruluşu ile ilgili yapılan çalışmalar bu teşkilatlara nüfuz eden manevi kökenin Batınî ve Şîî olduğunu göstermektedir. Sünni mezhep ve tasavvufi yorumlar ile ahilik teşkilatının iç içeliği daha sonraki dönemde ortaya çıkmış olup ahiliğin askeri ve siyasi olarak güçlü olduğu Anadolu öncesi kuruluş dönemlerinde de Batınî bir karaktere sahip olduğu görülmektedir.¹⁰⁸

Ülgener'e göre esnaf teşkilatlarının (fütüvvet, ahilik ve lonca) temel gayeleri *sanat erbabını müşterek bir iş ahlakı ve disiplini altında topluca muhafaza etmek, göreneğe hakkını tanımak, zaruret olmadıkça iş, güç ve sanat değiştirmemek, düşkünüyü gözetip*

---

¹⁰⁷ Ahilik teşkilatının oynadığı siyasi rol ve merkezi yönetim ilişkisi üzerine Köprülü'nün görüşü şu şekildedir: "Hicri yedinci asır mebadisinden başlayarak dokuzuncu asra kadar, bilhassa anarşi devrelerinde siyaseten pek mühim roller oynayan bu kuvvetli zümrenin Osmanlı saltanatının teessüsünde büyük bir amil olduğunu ve Osmanlı idare-i merkeziyesi layıkıyla kuvvetlendikten sonra sadece esnaf teşkilatı mahiyetinde kaldığını ilave edelim." Babinger, Köprülü, **Anadolu'da İslamiyet**, s. 54.

¹⁰⁸ Bkz.: Necmettin Özerkmen, "Ahiliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları- Sosyolojik Yaklaşım", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S: 44, 2004, s. 63-67.

*kollamak, dışarıya doğru kapanıp beraberce savunmaktır.*¹⁰⁹ Devrin şartları göz önünde bulundurulduğunda tasavvufun ve bu teşkilatların güttüğü amacın siyasi ve sosyal olayların toplum üzerindeki tesirlerini hafifletmek olduğu görülmektedir. Bu açıdan tasavvufi ekollerin ve fütüvvet teşkilatlarının yapı ve içerik itibarıyla ahlak ve zihniyet dünyalarının aynı formatta olması kaçınılmazdır. Diğer taraftan sanat ve iş kolunda sebat etmek, Weber'in tezinin aksine, Reform sonrası ortaya çıkan hemen tüm mezheplerde de sosyal ve siyasi dengelerin muhafazası ve toplumun ihtiyaçlarının giderilmesi açısından savunulmuştur. Geleneğin muhafaza edilmesi de devrin şartları gereği toplumsal istikrarın ve güven duygusunun tesis edilmesi ve insanlar arasındaki dayanışma duygusunun artırılması açısından çok önemlidir.¹¹⁰ Bu karakteristiklerin statik ve durgun bir esnaf yaklaşımı ortaya çıkardığı ifade edilerek eleştirilmesi, devrin şartlarının çok fazla dikkate alınmadan, önceden oluşturulmuş ideal bir tüccar profili ile yapılan karşılaştırma sonucu konuya yaklaşıldığı intibai uyandırmaktadır. Diğer taraftan tasavvuf ile iç içe geçmiş esnaf teşekküllerinin bu fonksiyonları ifade edilenin aksine kendi içine kapalı, maddeye karşı soğuk, pasif ve edilgen bir tutumu değil tam tersine sosyal dengenin muhafazası için çalışan, meslek ve çalışma ahlakında kişi ve toplum arasında bir dengeyi gözeten, aktif, dönüştürücü ve irade tarafı ağır basan bir tutumu ihtiva etmektedir.

Ortaçağ zihniyetinin bol tüketim, israf ve gösterişe meyli Ülgener'e göre alt tabaka arasında da oldukça yaygındır. Fütüvvet teşkilatları da bu karakterden nasiplerini almışlardır.¹¹¹

---

¹⁰⁹ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 35

¹¹⁰ "Ahi birliklerinde gençler, İslami ve sûfi müeyyideleriyle güçlendirilmiş sosyal etik kuralları yardımıyla terbiye edilerek, işinde mahir, dini ve milli geleneklerine bağlı, toplumla uyumlu ve başıbozukluktan uzak, sorumluluk sahibi kişiler olarak yetiştirilmeye çalışılmıştır. Meslek ve sanat sahibi oluş, kişinin kendi kendine yeterliliğini netice vermiş, bu yeterlilik de, onun toplumda bir şahsiyet olarak yer almasını sağlamıştır... Ahilik esnaf teşkilatında, dini kıymetlerin derinliğinde dayanak noktaları bulunarak, sanat mertebelerine dini bir renk ve hüviyet kazandırılmış ve teşkilatın maşeri gücü ve devamlılığı sağlanmıştır. Teamül ve gelenek ise, adeta kutsanmıştır." Demirpolat, Akça, "**Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları**", s. 367-372.

¹¹¹ Ülgener, bu cümlelere Yahya Bin Halil'in "Fütüvvetname" adlı eserinden alıntı olarak eserinde yer vermekte ve fütüvvetin ve esnaflığın bozulmasına örnek olarak kullanmaktadır. Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 148

“Şöyle gördüm ki fütüvvet ehli mütehayyir şaşkın halde olup batıla meşgul oldular ve bâtulla mağrur olup dalâlet yoluna kendilerin sebil kıldılar. Hidayeti koyup bid’ate uğradılar ve şehvetlerin gâlip olup bunlara hâkim oldu. Dalâlet birle çok mal dizdiler mârifet yerine kavga ve çekişler koydular ve gökten inen sofraya haram taam koydular ve miskinlik yerine benlik koydular ve kemliği ve yavuz ise varmayı fütüvvet yerine koydular ve tâat yerine fesad koydular.”

Ülgener, esnafın dünyaya daldığını, mal biriktirdiğini, kendi içlerine fesad soktuğunu, iç çekişmeler ile huzursuzluk çıkardığını ifade etmekte ve tüm bu karakteristiklerin de iktisadi zihniyetin bozulmasına ve ortaçağlaşmasına örnek olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan esnafın bâtıla kaymasını, israf ve gösterişten, dünyaya dalmaktan, mal biriktirmekten ve kendi arasındaki fesattan kurtulmasını sağlayan en önemli unsur tasavvuttur. Ülgener’in eserinde de ifade ettiği esnaf teşkilatları ve tasavvuf arasındaki kuvvetli bağ onların belli bir manevi disiplin içinde yaşamalarını, zaman zaman komşuluk haklarına kendi haklarından daha fazla önem vermelerini, sade yaşamalarını, dünyevi mal ve tüketime gereğinden fazla önem vermemelerini sağlamış ve belki de hepsinden önemlisi Anadolu insanının en muhtaç olduğu huzur, güven ve istikrar duygusunun yerleşmesine zemin hazırlamıştır.¹¹² Yahya bin Halil’in eserindeki bu eleştiriler esnafın tasavvufi terbiyeden çıkmakta, bâtıla kaymakta ve aralarına nifak girmekte olduğunu göstermektedir. Ülgener ise tam tersine tasavvuf ve

---

¹¹² “Ahiliğin sosyal fonksiyonu denilince; birey – toplum ilişkisi, sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın olup olmadığı yönleri aklı gelmektedir. Ahilik kurumu, zaten sürekli olarak kargaşa yaşanan toplumda devletin sahip çıkamadığı birey ve gruplara sahip çıkma, hiç kimsesizin kimsesi olma üzerine kuruludur. Bu bakımdan, Ahilikte sosyal yardımlaşma ve dayanışma, kardeşlik anlayışının zorunlu bir gereğidir... Ahiliğin sosyal fonksiyonu, dini inanç ve sembollerle belirlendiği için, kendi aralarında kin ve düşmanlık tohumlarının boy atması mümkün değildir. Ahilikte, sosyal düzene karşı faaliyetlerin olmayışı, kendi aralarında yaygın dini ve tasavvufi düşüncelerden kaynaklanan; dayanışmacı ve elcil düşünce kurallarının varlığıyla açıklanabilir... Ahiliğin sosyal fonksiyonu, “sosyal ahlaka” dayanır. Diğer bir ifade ile ahlak ilkeleri “bireyci – egoist” değil, bireyin toplum içinde kişiliğini koruyan bir ilişki söz konusudur. Bu şu demektir; ne birey topluma, ne de toplum bireye ezdirilmemiştir. Ahiliğin sosyal dayanışma ruhu sayesinde, devletin hiçbir etkisi ve yardımı olmadan; şehir esnafı ve halkı, kendi kendisini idare etmiş; en küçük bir suistimal, yolsuzluk ve geleneğe aykırı davranışa fırsat verilmemiştir.” Özerkmen, “**Ahiliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları- Sosyolojik Yaklaşım**”, s. 73.

esnaf teşekkülleri arasındaki bağın zihniyetin ortaçağlaşmasında önemli bir etken olduğunu ifade etmektedir.

Bu noktada Ülgener'in ortaçağ zihniyetinin tanımlanmasında önemli bir karmaşa içinde olduğu görülmektedir. Ortaçağ zihniyetinin içinde aynı anda hem hiyerarşiye tabi olan, emre itaat eden, kaderci, rehavete kapılmış, rasyonel hesaptan uzak duran, cemaat güdüsü ile hareket eden insan tipi hem de gösteriş, şan, şöhret, kolay kazanç ve rant peşinde koşan, bireysel hesaplar yapan, oldukça fazla dünyalık mal biriktiren, bol tüketim ve israfa kaçan insan tipinin yer alması ve tüm bu karakteristiklerin bir yerden, kuvvetli veya zayıf, tasavvuf ile ilişkilendirilmeye çalışılması ortaya oldukça karışık bir manzara çıkarmaktadır. Esnaf teşekküllerinin içindeki hiyerarşik yapının, usta-çırak-pir ilişkisinin ve tasavvufun bu teşekküllerdeki yoğun etkisinin yenilikçiliğin, bireysel farklılık ve başarının, rasyonel ve uzun vadeli hesap yapmanın önüne geçtiği ve daha pasif ve kaderci bir esnaf tipi ortaya çıkardığı iddiası tamamen ayrı bir düzlemde. Bu eleştirilere dahi tasavvuftaki tevekkül, teslimiyet ve kadercilik fikrinin yanlış değerlendirildiği, hepsinin altında yatan hareket güdüsü ve tekke ve tarikat hayatının içinde barınan dinamizm ile cevap verilebilir.¹¹³ Ancak bu karakteristiklerin neredeyse tam tersi bir cephede yer alan ve aynı dönemde aynı amillerle gerçekleşmesi mümkün görünmeyen bireyselci, gösterişe, tüketime ve kolay

---

¹¹³ Maddi ve manevi etkenleri kendi bünyesinde mükemmel bir uyum ile birleştiren esnaf teşekküllerinin geleneğin korunması ve esnafın madde karşısında nefsinin esiri olarak sosyal nizamı bozucu ve bencil hareketler sergilememesi yönünde önemli fonksiyonları vardır. Ancak bu fonksiyonları yerine getirirken kurulan tasavvufî bağın ve bu bağın yoğurduğu usta-çırak ilişkisinin ekonomik gelişmede lokomotif olacak bir kesimin tevekkülde ve teslimiyette aşırıya giderek madde ile arasına set çekmesine ve yenilikçiliğe kapalı bir esnaf sınıfının doğmasına yol açtığı doğru değildir. Nitekim esnaf teşekküllerinin canlı yapısı, iş kalitesine verdikleri önem, çalışma ve meslek disiplinleri, işte ustalık ve başarıyı teşvik edişleri, işlerini zevkle ve bir ibadet aşkı ile yerine getirmeleri, toplumla iç içe olmaları ve benzeri karakteristik özellikler ahilerin dünya ile aralarına set çekmedikleri tam tersine dünyayı şekillendiren, dönüştüren, irade yönü ağır basan bir güç olduklarını göstermektedir. Ahilik, madde ve mana arasında kurulan bağ ile sanat, ticaret ve mesleğin, olgun kişilik, ahlâk ve doğruluğun iç içe girdiği, çalışmayı dinin bir emri ve bir ibadet olarak yorumlayan bir karakter ortaya çıkarmıştır. Bkz.: Tatar, Dönmez, “**Zihniyet ve İktisat İlişkisi Çerçevesinde Ahilik Kurumu**”, s. 197-201. Ahilikte, işin ve çalışmanın maneviyatla bütünleştirilmesi ve tasavvuf ile yoğrulan bir disiplin ve özveri ile kendisine verilen vazifeyi (çağrıldığı işi) yerine getirme duygusu Weber'in ideal tip üzerinden kurguladığı mesleğe karşı hissedilen ahlaki bir sorumluluk duygusu yaklaşımı ile paraleldir: “Ahi iş ahlakında işbölümü, iktisadi olduğu kadar, ahlaki bir konu olarak da ele alınmıştır. Ahilikte, işinde sebatsızlık, işten kaçmak, sık sık iş değiştirmek, işyerinde kendisine verilen görevi istismar etmek gayri-ahlaki bir davranış olarak kabul edilmiştir. Böylece işi saygın gören bir kültür oluşturulmuştur.” Demirpolat, Akça, “**Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları**”, s. 373.

kazanca dayalı iktisadi zihniyetin de tasavvuf ile irtibatlandırılması oldukça anlamsızdır.¹¹⁴ Bu noktada da zaman, yer ve olay örneklerinden bağımsız bir şekilde ve oldukça genel ifadeler ile değerlendirme tarihsel gerçeklikten uzak kalmıştır.

Ülgener'e göre esnaf içindeki kavgalar, ayrı sanat kolları arasındaki geçimsizlikler ve menfaat çekişmeleri, genel huzuru bozacak bir takım olaylar bazı tarihçilerin aksine, kesinlikle kapitalist teşebbüs zihniyetinin bir nüvesi de sayılamaz. Esnaf kadrolarının hem kendi içlerinde hem de ayaklanma şeklinde tüm topluma sirayet eden düzensizliklerinin özellikle 18. yüzyıldan itibaren artış gösterdiği görülmektedir. Ticaret yollarının değişmesi, yeniçerilerin yolsuzluk ve zorbalık yolu ile esnafın iç düzenini bozmaya başlaması, şehirlere göçün hızlanması ile şehirde esnafılık yapmak isteyen nüfusun artış göstermesi, geçim imkânlarının daralması, devletin tüm bu olumsuzlukların üzerine esnaf kesimi üzerine daha fazla baskı oluşturacak bir takım politikaları gibi başlıca sebepler esnafın huzurunun bozulmasına yol açmıştır. Sonuç olarak fütüvvet ahlakına ters düşen çekişme, ihtikâr, hile, eksik tartma ve kanaatsizlik, isyan ve benzeri davranışların sayısı artmıştır.¹¹⁵ Bu davranışlar maddeye dayalı kişisel ve sınıfsal menfaatin korunması için rasyonel hesabın ve serbest rekabetin hüküm sürdüğü her piyasada meydana gelebilecek cinsten dahi olsa Ülgener'in Weber'e dayalı kapitalist ideal tüccar profiline uymadığı için normal bir kar ve teşebbüs zihniyetinin bir parçası sayılmamaktadır. Weber'in Reform'un ardından ortaya çıktığını ifade ettiği Kalvenist ve Püritenist burjuva tüccarının oluşturduğu bu ideal profilin herhangi bir pazar kavgası ya da huzur bozucu hareket ile özdeşleştirilmesi mümkün görülmemiştir. Halbuki bireysel teşebbüsün kendi adına hareketini maddi gerekçelere dayandırdığı ve rasyonel karar alma mekanizmasının ortada bulunan siyasi ve iktisadi daralmaya karşı kendi menfaatini korumaya çalıştığı bu olaylar kapitalistlik bir ifadenin ürünüdür. Dolayısıyla esnafın kişisel ve sınıfsal iç

---

¹¹⁴ Nitekim fütüvvet teşkilatlarının sahip olduğu tasavvufi bağın zaman geçtikçe zayıfladığı görülmektedir: "Fütüvvet, önceleri tasavvufi dünya görüşü ile bağ kurarken daha sonra mesleki teşekküllerin düşünce ve töre sistemi olmuştur." Kayaoğlu, **İslam Kurumsal Tarihi**, s. 132. Bu bakımdan esnaf arasındaki manevi bağın gevşemesi ile iç çekişmelerin artış göstermesinin birbirine paralel olduğu söylenebilir.

¹¹⁵ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 286-288.

çekişmelerinin yoğunluk kazandığı devirlerin tasavvufi etki ile değil, kapitalistik etki ile açıklanması tarihsel gerçekliğe daha uygundur. Nitekim liberalist bir ekonomi öngören Tanzimat sonrası dönemdeki iç ve dış kapitalist baskılar dolaylı olarak esnafın sahip olduğu karakteristiklerin de deforme olmasına ve yozlaşmasına yol açmıştır. Bu noktada Ülgener'in ve Weber'in uzlaştıkları modern kapitalizm yorumunun insan ve toplum üzerindeki negatif etkisinin bu deformasyona yol açtığı ifade edilebilir. Söz konusu toplumsal deformasyon belki Ülgener'in (tarihsel varlığı sorgulanan) ideal kapitalizmi ile irtibatlandırılmaz ancak modern kapitalizm ile ilgilidir ve bu sisteme tabandan karşıt olan tasavvuf ile alakalandırılması anlamlı değildir.¹¹⁶

Ülgener'in fütüvvet teşkilatına yönelik eleştirisinin farklı bir cephesi ise ideal tipin meslek kavramına olan yaklaşımı ile esnaf kesiminin yaklaşımı arasındaki farktır. Diğer taraftan ne kadar kapitalist olup olmadığı tartışmalı olan Weber'in Reform sonrası ideal “meslek” yaklaşımı ile esnafın meslek algısı arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Meslek kavramına fütüvvet teşkilatının içerisinde verilen önem Protestan mezheplerdeki “çağrı” terminolojisinde yer alan Tanrı'nın çağırdığı görev benzeri bir ağırlığa sahiptir.¹¹⁷

“Meslek ve sülûk, aynı kökten gelir; sülûk, dinî ya da yarı dinî bir topluluğa (tarikât, fütüvvet vs.) dâhil olmayı ve kabul edilmeyi belirten bir sözcüktür.”

Ne var ki Weber'de meslek kavramına muhatap olan kitle yani küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (esnaf) Ülgener'in terminolojisinde ortaçağlaşmanın bir

---

¹¹⁶ Diğer taraftan bu tür menfaat çatışmaları ahilik teşkilatı ve esnaf birliklerinin tasavvuf ile yoğrulmuş genel karakteristikleri ile uyumlu olmayıp tarihte görülme sıklıkları da çok fazla değildir. Aynı zamanda esnaf birliklerinin kendi içlerindeki oldukça iyi organize olmuş yapıları bu tür ihtilafları adli mercilere taşımadan kendi aralarında çözmek, büyümeden önlemek ve asgariye indirmek konusunda oldukça etkindir. Her esnaf topluluğu mesleki faaliyetleri ile ilgili her türlü özel kuralı kararlaştırmış ve kadının onayından geçen ve resmîyet kazanan bu kurallar yine örgütün içinden oluşturulan “ihtiyar ustalar”, “nizam ustaları” ve “lonca ustaları” adı verilen, ileri gelen ustaların teşkil ettiği idare heyeti gözetiminde uygulanmıştır. Kurallara uymayan esnafa en ağırı dükkân kapatma, esnaflıktan çıkarma ve benzeri cezaların verildiği bu düzen esnaf örgütünün sadece bir mesleki kuruluş olmaktan çıkarak sosyal düzenin ve uyumun sağlanması konusunda da işlev üstlendiğini göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Mehmet Genç, **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken, 2012, s. 294-305.

¹¹⁷ Kurt, “**Bireyselden Toplumsala Geçişte Din**”, s. 54.

sebebi olarak görüldüğü için Weber'in Kalvenizm için kurduğu meslek-çağrı irtibatı Ülgener'de yer almamaktadır.

Ülgener'in tezi için her ne kadar zaman ve coğrafya çok fazla zikredilmese de Osmanlı dönemi büyük bir önem arz etmektedir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin merkezi bir otorite olarak esnaf ve tüccar kesimine olan yaklaşımı esnafların mesafe algılarındaki serbestiyetini büyük ölçüde belirlemiş ve tüccar sınıfının gücü üzerinde belirleyici faktör olmuştur. Osmanlının tüccarlara yönelik politikası ile Batıda yaşanan gelişmelerin karşılaştırılması burjuva sınıfının ortaya çıkmasında manevi bir etkiden ziyade devrin siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarının etkisi olduğunu açıkça göstermektedir.¹¹⁸

“Devletin iktisat politikasının kapitalizmin doğuşundaki etkisini karşılaştırmalı inceleme ile daha iyi anlamak mümkündür. Zira Osmanlı Devleti'nin iktisadî alana ait siyasetinde tüccarlar, Batıda olduğu gibi ayrıcalıklı bir konuma sahip olmamışlardır. Padişahın, şehirde “uyruklarının babası” olmak için duyduğu zorunluk, lonca zanaatlarının karşısında ticareti elverişsiz bir duruma sokmuştur. Batıda feodal beyler ve krallar çoğunlukla esnaftan çok tüccarları destekledikleri halde, Osmanlı Devletinde durum tersine olmuştur.”

“İlm-i tedbir-i devlet” anlayışına göre devlet algısı her türlü siyasi ve sosyal gücün üzerindedir. Devlet ekonomik alanı boş bırakarak bu alanda ortaya çıkacak bir sermaye gücünün ilerleyen dönemde kendisine rakip olmasını istemediği için kuralları kendisinin belirlediği, kaynakların dağılımını ve gelirin bölüşümünü kendisinin düzenlediği bir ekonomik atmosfer inşa ederek ekonomiye doğrudan müdahale etmiş ve girişimci bir sınıfın kendi iç dinamikleri ile yeşermesine ve büyümesine izin vermemiştir. Sonuç olarak iktisadi karar birimlerinin kendi sistematik ve rasyonel karar mekanizmalarını ortaya çıkardığı, bireylerin iktisadi çıkarları peşinde maksimizasyon ilkesi gereğince hareket ettikleri ekonomik bir düzlem oluşmamış,

---

¹¹⁸ Tatar, “**Din ve Kapitalizm**”, s.158.

girişimci, kapitalist burjuva sınıfı ortaya çıkmamıştır.¹¹⁹ Diğer taraftan bir ekonomik model olarak Batı’da yaşanan merkantil dönem ve sanayi devrimine nazaran merkezi otoritenin üretimden çok tüketim tarafına ağırlık vermesi, mal tedarikinde sıkıntı yaşanmamasını önceleyerek verilecek ticaret açığını ikincil planda görmesi de girişimci sınıf için dezavantaj doğurmuştur.¹²⁰

“Osmanlı iktisat sistemi Batıdaki gibi tüccar ve üretici tarafını değil, tüketicici tarafını korumuştur. Bu da şu anlama gelir: İktisadi faaliyetler bir sınıf temelinde servet birikimini sağlayacak bir biçimde değil, toplum katmanlarını oluşturan tüketicilerin korunması biçiminde örgütlenmiştir. Bu bağlamda Mehmet Genç’in (2002: 45) ifade ettiği gibi “Osmanlı iktisadi dünya görüşünün” bakış açısından ekonomik faaliyetlerin temel amacı, kâr değil, “insanların ihtiyaçlarını karşılamaktır”. İktisadi faaliyetlerin toplumla ilgili hedeflere ve değerlere tâbî kılınması, ekonomide temel ilke olmuştur.”

Genç’in kurduğu modele göre Osmanlı ekonomik sisteminin üç temel unsuru iâşe ilkesi, gelenekçilik ve fiskalizmdir. İâşe ilkesi ekonomik faaliyete tüketici açısından yaklaşan ve bu faaliyetlerin ana amacını ihtiyaçların karşılanması olarak belirleyen bir unsurdur. Gelenekçilik ilkesi sosyal ve ekonomik hayatta mevcut dengeleri koruma, değişime yönelik engelleyici ve ortadan kaldırmacı bir tavır takınma iradesidir. Fiskalizm ise devletin gelir gider dengesini önceleyen, gelir tarafında sıkıntı yaşanan dönemlerde ise ağır vergilerle üretici sınıfın kar hadlerinde baskılar oluşturan ve durgunluklara sebep olan bir yaklaşımdır.¹²¹ Bu üç özelliğin tamamı Osmanlı Devleti’nde ekonomik hayatta sürükleyici bir güç oluşturacak esnaf ve tüccar sınıfın oluşmasını ve güçlenmesini engelleyici unsurlar olarak görülmektedir. Bireysel iktisadi zihniyetlerin oluşma döngüsünde çevresel faktörlerin payı ve aynı zamanda

---

¹¹⁹ Bengü Doğançün, “19. Yy.’dan Cumhuriyete Osmanlı İmparatorluğu’ndan Devralınan Girişimcilik Mirası”, **Akademik Bakış Dergisi**, S: 39, Kasım-Aralık 2013, s. 4.

¹²⁰ Zorlu, “Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak”, s.190.

¹²¹ Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s. 45-52.

birey-toplum ve devlet üçgeninde zihniyetin yukarıdan aşağıya ve ters yönlü etkileşim yönü sorgulandığında Genç'in bu cümlesi daha fazla anlam kazanmaktadır.¹²²

“Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda karşı idi. Kapitalizme en açık olması gereken ticaret sektöründe gördüğümüz sınırlama, kontrol ve düzenlemelerde, bunu belki en açık şekilde müşahade etme fırsatını buluruz.”

3.3.5. Manastır ve Tekke Hayatı Karşılaştırması

Ülgener, hayatın metodik ve disiplinli yorumunun Batı'da asketik yaşam biçimi olarak manastırlarda hapsedilmiş olduğunu ve Reform ardından bu yaşam biçiminin dünyaya açılarak ideal kapitalist karakteri ortaya çıkarmış olduğunu ifade etmektedir. Ancak aynı karakter özellikleri kısmen Doğu'daki tekkelerde gözlenebilmesine rağmen burada tekke duvarları aşılammış ve bu karakter sosyal ve iktisadi hayata aktarılamamıştır. Diğer taraftan yapılan bu karşılaştırmaya en önemli eleştiri olarak Doğu'daki tekke yaşantısı ile manastırların sosyal ve dini işlev açısından oldukça farklı olması getirilebilir. İslam dininde Hristiyanlıktaki ile karşılaştırılabilecek bir ruhban sınıfı tarihin hiçbir döneminde oluşmamış olup manastırın kurumsal açıdan doğrudan bir karşılığı yoktur. Asketizmin manastır duvarlarının dışına çıkışını İslam tarihinde aramak anlamsızdır çünkü böyle bir duvar hiç örülmemiştir.¹²³ Kilise ve manastırların Hristiyan dünyasındaki mevcudiyeti ortaya bir ruhban sınıfı ve bu sınıftan tamamen ayrılmış bir kitle yani bir tavan ve taban çıkarmıştır. Ancak bu tavan-taban ayrımında Katoliklikteki manastır ile duvarların dışındaki Hristiyan toplum yapısının karşılığı İslam'da görülemez. Her ne kadar tasavvufun devreye girmesi ve mürit-mürşit ilişkisinin başlaması itibariyle ortada bir tavan-taban ikilemi var gibi görünse de tekkelerin sosyal hayatın içindeki fonksiyonu ile manastırların kendi

---

¹²² A.e., s. 78.

¹²³ Bkz.: Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 736. Ayrıca İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in bu konudaki yaklaşımını gösteren hadisler için bkz.: Afifi, **Tasavvuf, İslam'da Manevi Devrim**, s. 78-81.

içlerine kapanıklığı karşılaştırıldığında tekke hiyerarşisinin ortaya bir tavan ve taban ayrımı çıkarmadığı görülmektedir. Tasavvuftaki tekke hayatı dünyanın içindedir; şehirlerin ortasına kurulmuş yapılarda, çarşı ve pazar ilişkileri ile içli dışlı ve sosyal ve iktisadi hayat ile irtibatlıdır.¹²⁴ Tasavvufun azınlıkta kalan ve sosyal hayata etkisi itibariyle göz ardı edilebilecek bazı kolları haricinde hayatın içinde yaşanması ve tekkelerin kapılarının herkese açık olması tekkelerde benimsenen disiplinli ve her anını muhasebe içinde geçirmeyi vaz eden yaşam üslubunun ilk yıllardan beri sosyal hayata aktarılmasını sağlamıştır. Manastırlarda benimsenen yaşam üslubu ve felsefesi sadece manastır keşişlerinin hayatlarına yön vermekte iken tekke ve dergâhlar tarafından halka vaz edilen prensipler esnaf kesimi başta olmak üzere tüm inananlara yol göstermekte ve Hristiyanlıktaki düalizmin İslam coğrafyasında ortaya çıkmasını engellemektedir. Tekke ve zaviyeler sahip oldukları sosyal işlevler ile sivil toplum kuruluşu hüviyetinde faaliyet göstermekte, yardımlaşma, eğitim, kültür, sanat, ticaret ve siyaset başta olmak üzere toplumsal hayatın birçok cephesinde yönlendirici etkiye sahip olmaktadır.¹²⁵

---

¹²⁴ Yılmaz, tekkelerin sosyal hayatın içinde üstlenmiş oldukları fonksiyonları on maddede özetlemektedir: “1. Tekkeler her şeyden önce mensuplarının müştereken “mescid ve cami” gibi, ibadet için kullanılan mekânlardır. 2. Okuma, yazma ve dini ilimlerin öğretildiği, tarikat mensuplarının yazdığı eserlerin okutulduğu “mektep” hizmeti gören kurumlardır. 3. Âlim ve şeyhlerin zaman zaman toplanıp dini ve ilmi sahalarda istişarede bulunduğu “meşveret” hizmeti veren müesseselerdir. 4. Seyyah, ziyaretçi ve hac yolcusu gibi muhtelif kimselerin konakladığı “kervansaray” fonksiyonu gören kuruluşlardır. 5. Hastaların, sakat, düşkün ve çaresizlerin başvurduğu ve bakımlarının yapıldığı, yerine göre “darü’l-aceze” gibi faaliyet gösteren müesseselerdir. 6. Fakir ve yoksulların karınlarını doyuran, gelene geçene hizmet ve aş veren “imaret” kuruluşlarıdır. 7. Haber alınıp haber ulaştırılan bir haber merkezi ve “istihbarat” örgütü konumundadır. Özellikle Osmanlılar döneminde halkın ihtiyaç ve şikâyetleri idari makamlara, idarenin talep ve istekleri halka dergâhlar aracılığıyla ulaştırılırdı. 8. Tekkeler zamanın âlimlerinin gelip gittiği ve telif ettikleri eserlerini bıraktıkları “kütüphane” konumundaydı. 9. Kanun ve devlet güçlerince takip edilen siyasi suçlularla düşmandan kaçan mazlumların sığındığı, bugünkü sefarethaneler gibi bir “iltica yeri” özelliği taşıymaktaydı. 10. Tekke bağluları, hayırlarını ebedileştirmek ve sadaka-i cariyeye düşüncesini yaygınlaştırmak amacıyla çok zengin “vakıflar” kurmuşlardır. İstanbul ve Türkiye’nin büyük bir bölümünün vakıf arazisi ve özellikle tekke vakfı olması, bu konuların sosyal etkinlik ve niteliğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.” Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 272-273.

¹²⁵ Tekke ve zaviyelerin sosyal işlevleri ve eğitim, kültür ve sanat hayatına etkileri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Fatih Köse, **İstanbul Halveti Tekkeleri**, İstanbul, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 51-58. Ayrıca bkz.: Hamdi Tekeli, **Tasavvuf Kültürüne Giriş**, Ankara, Uludağ, 2011, s. 133-144. Tasavvuf erbabı ile padişahların münasebetleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Reşat Öngören, **Osmanlılar’da Tasavvuf**, İstanbul, İz, 2000, s. 235-285. Tekke ve medreseler arasındaki irtibat ve tekkelerin eğitim hayatındaki rolü için bkz.: Mustafa Kara, **Dervişin Hayatı Sufinin Kelamı**, İstanbul, Dergah, 2005, s. 268. Osmanlı şehirlerindeki tekke ve dergah sayısının çokluğu da tasavvufun toplumsal

Weber'e göre manastırlar disiplinli ve rasyonel bir yaşam üslubuna sahiptir; diğer insanlar için ise kilise günah işledikleri vakit başvurabilecekleri, kefareti ödeyerek günahlarından kurtulacakları bir mekândır. Bu açıdan Kilise ve manastırlardaki asketik yaşamın sosyal hayata hiçbir pozitif etkisi bulunmamakta, dini yaşam tam bir düalizm içinde ilerlemekte ve tam tersine ortada bir ruhban sınıfının bulunması insanların daha az disiplinli, özdenetimden ve iç muhasebeden daha uzak olmalarına sebep olmaktadır. Ülgener'e göre de bu açıdan ruhban sınıfının ve günah çıkarmaların ortadan kalkması asketik yaşam biçimin tüm inananlara yayılmasını, herkesin kendi hayatından tam anlamıyla mesul olmasını ve batıdaki insanın kendi hareketleri ile ilgili daha disiplinli, daha kontrollü olmasını sağlamıştır. İslam toplumuna ve tasavvufi yaşantıya bakıldığında ise tekkelerdeki hiyerarşinin ortaya bir düalizm çıkarmadığı, kapıları dışarıya her daim açık olan ve öğretilerini toplum ile paylaşan tekkelerin tasavvufi yaşantının en üstten en alta kadar aynı usul ve ciddiyet ile benimsenmesini sağlamıştır. Hristiyanlıktaki günah çıkarma İslam'da ya da tasavvufi öğretilerde bulunmamakta, tekkelerdeki hiyerarşik örgütlenme biçimi tabandakilerin kendi hayatlarından mesul oldukları gerçeğini değiştirmemektedir. Mürşit/şeyh her hata yapıldığında koşulacak bir pozisyondan ziyade hayatın bir inananı yakışır disiplin ve öz denetim içinde yaşanması için bir rehber niteliğindedir.¹²⁶ Yani manastırlardaki düalizmden çok farklı olarak tasavvuftaki tekkenin sosyal hayattaki pozisyonu insanların en başından disiplinli ve kendi iradelerini kullanarak hayatlarını belli bir düzen ve sistematik içinde geçirmelerini sağlamaktadır. Hristiyanlıkta tabanda yer alanlar için manastır ve Kilise'de yaşanan hayat ideal değildir, dolayısıyla diğer inananlar için bir örneklik teşkil etmemektedir. Bu durum tavan taban ilişkisinin nasıl

---

hayatın ne kadar içinde olduğunun göstergesidir. Detaylı bilgi için bkz.: Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan, 2003, 361-363.

¹²⁶ Mürşid, kendisine bağlı olanların sadece manevi değil aynı zamanda maddi hayatında da yol gösteren, tavsiye veren bir rehber pozisyonundadır. Diğer taraftan mürşid, müridlerini doğru yola iletir ve günahlardan uzak kalmalarını sağlar. Günah işlemiş olan müridleri için ise sadece af ve mağfiret diler: “Kendisine uyulacak mürşid durumundaki zat, herkese nasihati bol olan bir kimse olup, yine herkese takva ve istikamet yolunu gösteren, yasaklardan herkesi men eden ve nefsaniliklerden kaçındıran kimsedir. Keza mürşid, irşadına el ve gönül verenlerin sebatları, mutlulukları, günahlarının affı ve Cenab-ı Hakkın himayesine ulaşmaları için her zaman dua eder. Dini vazifelerinden bilmeleri icap eden her hususu öğretir. Dünya işlerini takip hususunda da yine salıklarına şefkat ve merhamet ile müsamaha gösterir. Salıklarının maddi ve manevi ihtiyaçlarını temin hususunu, kendi ihtiyaçları gibi kabul eder.” Gümüşhanevi, **Veliler ve Tarikatlarda Usul**, , s.99.

bir düalizm oluşturduğu çok açık göstermektedir. Tekkede ise mürşitin yaşamı takipçileri için tam bir örneklik teşkil etmekte, mürşit kişileri günahlarından arındıran değil, örnek hayatı ile kişileri hata yapmamaya çağıran yönlendirici pozisyonundadır. Weber'in dünyevi asketizm ve ideal tipine paralel olarak tasavvufta en başından itibaren asketik yaşam dünyaya açık ve dünyanın içindedir.

Ülgener'e göre tekke ve zaviyeler ilk önce aç ve perişan vaziyette olan halkın karnını doyurabileceği, sürekli kazanların kaynadığı ve kimsenin geri çevrilmediği, herkesin sığınabileceği mekânlar olmuş, ancak zaman geçtikçe bu bir takım kimseler için çalışmadan, kitle üzerinden kendi geçimini ve doyumunu sağladığı bir yiyimlik mekân ve vasıta haline gelmiştir.¹²⁷ Ülgener, tasavvufun rant ve tüketim ekonomisine geçişte oynadığı rol ile ilgili tarihi sürecin bu şekilde işlediğini ifade etmekte ancak hangi dönemde ve coğrafyada ve hangi tarikatlar içerisinde bu dönüşümünün yaşandığını net olarak ifade etmemektedir.¹²⁸ İbadet ve tasavvufi eğitim yanında sosyal hayatta birçok misyon üstlenen tekkeler tabii ki fakirler için barınma, yeme, içme gibi bir takım temel zaruri ihtiyaçların karşılanması için de çaba göstermişlerdir. Bu durum tam tersine tekkeler için ek gelir kaynağı ihtiyacı doğurmuş ve tekke ve zaviyeler temel geçim kaynaklarını vakıflar aracılığı ile sağlamışlardır. Büyük tekkeler kuran tasavvufi oluşumlar bu yapıları yaşatabilmek için zengin vakıflar kurmuş ve yiyimlik ve geçimlik mekânlar olmaktan çok ötede buldukları yörenin iktisadi hayatına canlılık katmıştır. Şehir dışlarında tarım alanlarından oluşan bu vakıflar, şehir içlerinde ise hamam, dükkân, değirmen ve benzeri işletme ve imalathanelerden oluşmuştur.

---

¹²⁷ Ülgener, F. Köprülü'nün "Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasien" adlı eserinden aktarma yaptığı "Dünya ki sofrayı Haktır cemi'niam-ı ilâhî (Tanrı nimetleri) bundadır" deyişini tasavvuf erbabının dünyayı yiyimlik bir sofraya olarak gördüğü tezine referans göstermektedir. Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 125-128.

¹²⁸ Ülgener, kendi ifadesi ile "arşivci-pozitivist tarihçinin hassas ölçü ve tartımları kullanmaya konunun bizatihi kendisinin imkân vermediğini ve zihniyetten bahsederken "işte tam şurada başladı, burada bitiyor" tarzında kesin bir zaman çizelgesine ulaşmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu çalışmalarda mümkün olan kronolojik izahlardan ziyade belirli bir zaman kesitini ele alarak gerçekleştirilecek bir portre denemesidir. Bkz.: Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 13.

Ne var ki Ülgener'in ele aldığı zaman kesiti de tam olarak belli değildir. Çalışmasının hiçbir yerinde tasavvuf tarihinin hangi dönemini ele aldığını ve söz konusu zihniyet dönüşümlerinin hangi döneme tekabül ettiğini ifade etmemiş, belki olay bazında mümkün olmasa da yüzyıllık dönemler ve birlikte seyrettiği siyasi ve sosyal oluşumlar temel alınarak dahi olsa tarihsel çizelgeden bahis olunmamıştır.

Devletin de desteği genelde doğrudan maddi kaynak sağlamak yerine vakıf bağışlayarak gelirin süreklilik kazanması yönünde olmuş, bu durum ise tekkelerin kendi geçimlerini temin etmelerinin yanında iktisadi hayata olan katkılarını da artırmıştır. Diğer taraftan vakıf geliri yetersiz olan bazı tekke şeyhlerinin müritleri ile birlikte çalışarak tekkenin geçimini sağlaması da tarihte görölen olaylardandır.¹²⁹

3.3.6. Zihniyet Analizi Kaynakları

Ülgener, tezinde iktisadi zihniyetin analiz edilebileceği kaynaklar olarak devrin tasavvuf edebiyatını, pendnameleri, fütüvvetnameleri, halk edebiyatını ve divanları göstermektedir. Ne var ki tabandaki yansımaları açısından tavandan neşet eden eserlerin birincil göstergeler olmayacağı fikrinde ne kadar haklı olsa da ortada bulunan tez maddi düzleme tasavvufun ne kadar etki ettiği üzerinden şekillendiği için en azından tasavvuf tarihi üzerinden hareket etmesi ve tasavvuf edebiyatı ile kendisini sınırlaması beklenmektedir. Ülgener, esnaf teşkilatları ile tasavvufun irtibatını kurmaya çalışarak fütüvvetnameleri de birincil kaynaklar arasına eklemiş; diğer taraftan ortaya çıkan zihniyetin yansımalarının her yerde gözlenebileceği gerekçesi ile örneğin Nâbî gibi şairlerin eserlerini de kendisi için önemli kaynaklar arasına almıştır. Bu noktada Ülgener'in tezinin en önemli eksikliği ortaya çıkan sonucu tasvir için her türlü sanat eserini kullanırken bu eserlerin ortaya çıkışında tasavvufun ne gibi etkisinin olmuş olabileceğini açıklamakta yetersiz kalmasıdır.¹³⁰

“... Ne var ki, geride nasıl bir mayalanma olmuşsa olmuş, zihniyetin –gerçi posalaşmış haliyle- net ve açık görüntüsünü başkalarında değil yine onda (Nâbî’de) bulmak mümkün oluyor.”

---

¹²⁹ Tekke gelirleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Kara, **Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler**, İstanbul, Sir, 2001, s. 65-67. Ayrıca bkz.: Hür Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan, 2003, s. 115-121.

¹³⁰ Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 157.

Geri planda nasıl bir mayalanma olduğunun izahı tasavvufun zihniyet oluşumundaki rolünün netliği için oldukça önemlidir. Kullanılan kaynakların geniş tutulması tabanın zihniyetini her cihetten göstermesi ve ortaya çıkarılmaya çalışılan portrede (reconstruction) netlik elde edilmesi için doğru olmakla birlikte tasavvufun bu portre üzerindeki etkisini doğrudan göstermemektedir. Elde edilen portre o devrin zihin dünyasını ortaya koymuş olabilir ancak tasavvufun bu portreye olan etkisinin tam tersi istikamette olabileceği ihtimalini her zaman göz önünde tutmak ve çizilen portrenin temel özelliklerine tasavvuf edebiyatının katkısını net bir şekilde ortaya koymak gerekmektedir.¹³¹ Diğer taraftan aslında ortaya çıkan portre bir Ortaçağ zihniyetidir; bu yüzden Ülgener, Batı'nın Ortaçağ zihniyetinden sıyrılırken Doğu'nun ortaçağa geri döndüğünü, esnaflaştığını ve madde ile ilişkisinde sığlaştığını ifade etmektedir. Siyasi, sosyal ve iktisadi hayata dair tüm değer algıları ve zihniyet tasavvurları Doğu toplumunda yeni değildir, ortaçağdan taşınmış algılardır. Bu açıdan söz konusu zihniyetin tasavvuf ile birlikte ya da Ülgener'in bahsettiği tasavvuftaki batını akımların etkisinin artması ile ortaya çıkmadığı aşikârdır. Olabilecek olan ancak bu zihniyetin geri gelmesinde tasavvufun oynama ihtimali olduğu roldür. Ancak bu nokta da açıkta kaldığı için Ülgener, incelediği eserlerin hangilerinin tasavvuf edebiyatı sayılıp sayılmayacağıının oldukça muğlak olduğundan hareketle sınırları oldukça esnek tutma eğiliminde olmuştur:¹³²

“... Kaldı ki, tasavvuf ilk ve güçlü çağlarından bu yana gök kubbeyi öylesine doldurmuştur ki, uzun bir seri üzerinde kimin hakkıyla mutasavvıf sayılacağı, kimin sayılamayacağı uzun boylu tartışılabilir. Bize göre, “Müzekkinnüfus”u ile Eşrefoğlu gibi, “Marifetnâme” sahibi Şeyh İbrahim Hakkı'yı, “Ahlâk-ı Alâî” yazarı Kınalızâde'yi, “Mevzûâtululûm”u ile

¹³¹ Weber de Franklin'in eserini kullanarak o devrin madde ile olan alakasında zihniyet portresini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak bu portre doğru dahi olsa Protestanlığın bu portrenin oluşumundaki etkisinin ne kadar ve hangi yönde olduğunun kendisi deist olan bir yazarın eserinden çıkartılması mümkün değildir.

¹³² Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 157 Eser seçimlerinde oldukça geniş davranmanın yansırı Ülgener'in çalışmasında belli eserlere özellikle çok ağırlık verdiği ve amaca yönelik elde ettiği bir takım zihniyet yaklaşımlarını genelleştirdiği görülmektedir. Hâlbuki kendisi de *kaynakların ancak bir kısmından elde edilen neticeleri diğerleriyle mukayese etmeden hemen genelleştirme yolunun araştırıcıyı yanlış yollara götürdüğünü* (Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 40) eserinde ifade etmiştir. Ne var ki çalışmasında bu mukayese tekniğini hemen hiç kullanmadığı göze çarpmaktadır.

Taşköprizâde 'yi ve belki daha birçoklarını seriye katmamak için bir sebep yoktur... dar ve gerçek anlamı ile mutasavvıf şairlerin yanı sıra - kullandıkları imajlara, kıssa ve temsillere bakarak- bir Sadî'yi, bir Hâfız ve Hayyam'ı, beri yanda bir Fuzûlî ve Nâbî'i sıraya katmakta sakınca görülmez. Nitekim, başından beri bizim de aynı düşünce ile, sırası geldikçe divan şiirini yardıma çağırduğumuz ve sözü tamamlamayı ona bıraktığımız gözden kaçmamış olmalıdır.”

Bu sayede divan edebiyatı, halk edebiyatı, fütüvvetmaneler ve kullanılan diğer eserler iktisadi zihniyetin ortaçağlaşmasında tasavvufun oynadığı rolü analiz etmek için kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak yine ifade etmek gerekir ki tüm bu eserler zihniyetin temayüz ettiği kaynaklar olarak manzarayı tasvir için kullanılabilir olmakla birlikte o zihniyetin oluşum aşamalarında tasavvufun ve daha genel bir ifade ile dinin etkisini göstermeyecektir. Diğer taraftan Ülgener de somut tarih araştırmalarına nazaran zihniyet araştırmalarında ortaya çıkan güven düzeyinin oldukça düşük olduğunu söylemektedir. Kendi araştırması için ise esnaf ve zanaatkâr topluluklarındaki değer algılarının tasavvuf kültüründen ne kadar etkilendiğini elde bulunan kaynaklara göre ortaya koymakla birlikte topyekûn bir zihniyet oluşumu için sebep-sonuç zincirlerinin en başından şekillendirileceği belgelere dayalı bir tahlil mümkün değildir.¹³³ Diğer taraftan kullanılan tüm eserlerde yer alan ve halka madde ve dünya ile münasebetleri konusunda nasihatler, tavsiyeler ve öğütler ile dolu olan ifadelerin hangi kapsamda ele alınacağı da tartışmalıdır. Maddeye karşı temkinli olmanın, dünyaya kapılmamanın, kanaatkâr olmanın bu kadar yoğun öğütlendiği bir kitlenin tam tersi bir ahlaka sahip olduğu gibi bir anlam bile çıkartılabilir. Halkın, fitraten her toplumda olduğu gibi maddeye karşı temayülü her an dengeden çıkabilecek

---

¹³³ “Somut belgelere dayanan müspet tarih araştırmalarının her cihetten doyurucu güvenini zihniyet araştırmalarında beklememek lazımdır. Bir yere kadar, söz gelişi esnaf ve zanaatkârın “küçük burjuva” dünyasında eldeki belge ve kaynaklara göre az çok güvenli adımlar atılabilirken, çalışma alanını kalabalık ve anonim kütle içine taşırdıkça ayaklarımız altından izlerin gitgide silindiğini hissetmemek elde olmayacaktır.” Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 164.

ve dünyaya karşı fazla tamahkâr olmaya doğru kayabilecek iken söz konusu eserlerde sürekli itidal çağrısı yapılması normaldir.¹³⁴

Ülgener'in tezinde tasavvuf hem üst kitlenin farklılaşmış bir din yorumu olarak zihniyeti etkileyen bir kanal, hem de edebi ürünleri ile zihniyetin gözlenebileceği bir mecradır. Ancak ortaya konulabilecek bir milat ve öncesi ve sonrası ile karşılaştırması yapılabilecek kesin bir tarih bulunmadığı için kullanılan eserler ve konuşturulan kişiler tarihin farklı dönemlerinden ve coğrafyalarından olabilmektedir. Bu durum ise dini metinlerin zihniyetin gözlenebileceği bir platform olmasından ziyade zihniyetin oluşumuna ne derecede katkıda bulunduğu sorusunun tarihsel döngüde yeri belirlenmiş bir sürece oturtularak cevaplanmasını ve kullanılan kaynakların dini kişi ve eserlerle ağırlıklandırılmasını zorlaştırmaktadır.

Kullanılan kaynaklardaki eksiklik ve zihniyet araştırmacıları için olmazsa olmaz kabul edilecek kaynaklardan bahisle Barkan şu cümleleri sarf etmektedir:¹³⁵

“Mültezim, tüccar veya sermayedar birkaç mümessil şahsın hal tercümesi, büyük ticaret evlerinin muhasebe defterleri ve muhaberati, iktisadi münasebetlerden doğan ihtilaflara ait mahkeme karar ve zabıtları, vasiyetnameler, miras taksimi maksadı ile mahkemelerce tanzim edilmiş mal envanterleri, tüccar, esnaf ve iaş meseleleri ile ilgili olarak Devletin aldığı tedbirlere ait arşiv vesikaları, Devlet maliyesi ile alakaları dolayısıyla iltizam işlerine ait Devlet muhasebe defterleri, tüccar ve esnaf hayatını canlandıran halk masalları, roman ve seyahatnameler.. ilh gibi canlı kaynakları dillendirmek ve rakamlarla konuşmak imkanları hasıl olunca bugün bahis konusu tetkikler sahasında zihin için karanlık kalan birçok meseleler bambaşka bir ziya altında aydınlanmış olacaktır.”

Barkan'a göre zikredilen kaynaklardan büyük kısmı Ülgener ve diğer zihniyet araştırmacıları için ebediyen mevcut olmayacak, bir kısmı için ise tasnif, tertip, terkip ve

---

¹³⁴ Bu yoruma Ülgener de tezinin bir noktasında destek vermiştir: “Ahlakçıların üzerinde ısrarla durdukları huzur, itidal ve buna benzer idealler, hakikatte kendilerinin tam tersine delil sayılabilir.” Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 49

¹³⁵ Barkan, “**Bibliyografya**”, s.166.

neşriyat faaliyetlerinin hız kazanmasını beklemek gerekecektir. Bu açıdan Ülgener'in zihniyet tahlilinde kullandığı kaynaklar yeterli olmayıp elde ettiği sonuçlarda ise izaha muhtaç birçok karanlık nokta bulunmaktadır.

SONUÇ

Max Weber'in dini değerler ve ekonomik gelişmişlik seviyesi arasındaki ilişkiyi, Reformasyon hareketinden sonra ortaya çıkan Protestan mezheplerinin kapitalizmi ortaya çıkartan ruhu meydana getirmesi bağlamında ele alan "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eseri sosyoloji, din, tarih ve iktisat alanlarında son yüzyılın en tartışmalı konularından birini teşkil etmektedir. Weber bu çalışmasında, Karl Marx'ın maddeden maneviyata, somuttan soyuta, ekonomiden dine olarak kurguladığı etki mekanizmasını tersten ele almakta ve insanların inanç dünyasında meydana gelen değişikliklerin iktisadi bir takım olayları etkileyebileceğini, bu etkileşimin tarihte en yoğun gözlendiği dönemin ise Reformasyon sonrası Avrupa dönemi olduğunu ifade etmektedir.

Sabri Ülgener, Max Weber'in kullandığı metodu bir kısım düzeltmeler ve kavramsal yenilik ile birlikte İslam toplumu için uygulamış ve yaptığı araştırmalar sonucunda İslam'daki batınî tasavvuf anlayışının, Weber'in kurguladığı ideal tipin İslam toplumunda ortaya çıkmayışındaki en önemli sebeplerden biri olduğu tezini ortaya atmıştır.

Ülgener tezini ortaya koyarken metot, kavram ve fikir itibariyle Weber'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Ülgener'e yönelik eleştirilerin Weber'e yöneltilenler ile paralellik göstermesi bu durumu açıklamaktadır. Ülgener, ideal iş insanı (ideal tip) kavramını kullanmasında, Ortaçağ karakteristiği yorumunda, tarihsel süreç ve ekonomi-din arasındaki etkileşim mekanizmasında, iktisadi zihniyetin dolaylı temsilcileri olarak Protestan ya da mutasavvıf olmayan kişiler üzerinden örneklik geliştirmelerinde, modern kapitalizm yaklaşımlarında ve dikotomik yorumda (tavan-taban ikilemi) Weber ile büyük ölçüde paraleldir.

Diğer taraftan Ülgener'in Weber'den ayrıldığı bir takım hususlar da bulunmaktadır. Örneğin Weber'in İslam algısının aşırı oryantalist söylemlerle dolu olması ve asketik madde algısının tarihte yalnızca Batı medeniyetinde ortaya çıktığını, Doğu'da ise her

dönemde feodal, içe kapanık ve mistik bir din algısının olageldiğini ifade etmesi Ülgener'in en çok karşı çıktığı noktalar arasındadır.

Ülgener'in fikri açıdan Weber'den ayrıldığı diğer nokta meslek kavramına atfedilen önem ve bu önemden beslenen kapitalizmin sahibi olan toplumsal katmandır. Weber'e göre dünyevi asketizm meslek algıları üzerinde çok büyük bir değişime neden olmuş ve "ideal tip" in ortaya çıkmasında kişilerin mesleklerine, Tanrı'nın kendilerini çağırdığı bir görev bilinci ile yaklaşmaları etkili olmuştur. Kapitalist ruhun sahibi, mesleğine ibadet aşkı ile yaklaşan küçük ölçekli işletme sahipleri, çiftçiler, tüccarlar ve en fazla orta sınıf halktır. Ülgener ise esnaflaşmayı ortaçağlaşma ile eşdeğer görmekte ve zaman, çevre ve madde algısı kısırlanmış ve dar bir çevreye hapsedilmiş esnaf kesimini kapitalistleşememenin sebepleri arasında saymaktadır. Ülgener'e göre kapitalizmin sahibi uluslararası tüccarlardır, uzun vadeli hesap yapan finans-banka-sigorta-borsa işlemcileridir, büyük düşünen, büyük oynayan aktörlerdir. Ülgener menkul değer ve servet mobilitesi yönünden gelişmiş finansal çevre ve çok ortaklı yapıların mevcut olabileceği hukuksal ve ekonomik örgütlenme mekanizmalarının esnaf kesiminin hâkim olduğu bir ekonomik sistemde hiçbir zaman oluşamayacağından yakınmaktadır. Ülgener'in kapitalizmin sahibi olarak gördüğü kitle Weber açısından parya kapitalistleri olarak tanımlanmaktadır. Diğer taraftan Weber'in ideal tipini kurguladığı kesim Ülgener tarafından çözülme devrinin aktörleridir. Tasavvufi öğretisi ile yoğrulmuş esnaf kesiminin iş disiplini ve iş ahlakı Weber'in ideal tipi ile uyumludur ancak Weber'in bu tipi iktisadi gelişme sürecinde yanlış konumlandırılmış olup, bu karakterin ortaçağdan modern çağa alışlagelen kapitalist gelişmeyi ortaya çıkarmak noktasında bir dahli söz konusu değildir. Meslek ahlakı ile kapitalist düşünce birbiri ile paralel değildir. Bu açıdan Ülgener'in esnaflaşmayı belki kapitalistleşememe olarak görmesi doğaldır ancak bu, aynı anda Weber'in ideal tipini kabul etmesi ve idealize etmesi ile tutarlı bir yaklaşım değildir.

Ülgener'in Weber'den metod itibarıyla ayrıldığı nokta ise kullanılan kaynaklardır. Weber de Ülgener gibi devrin sanat eserlerinden istifade etmeye çalışmıştır ancak Weber açısından kronoloji ve tarihsel süreç Ülgener'e göre çok daha önemlidir.

Weber'in tezi Reformasyon gibi bir milada, bir dönüm noktasına sahiptir. Reform öncesi iktisadi gelişim ve sonrasındaki değişim Weber için tarihi veriler, olaylar ve kişiler kullanılarak ortaya konulması gereken önemli bir noktadır. Her ne kadar bu konuda büyük eksiklik de olsa Weber bu açıdan Ülgener'e göre tarihi verilerin kullanılmasında ve bir kronolojiye göre tezinin argümanlarını sıralamasında daha ileri bir konumdadır.

Ülgener'in tezine yöneltilebilecek en büyük eleştiri "ideal tip" in gerçekliği ve tarihsel etkileşim mekanizmasıdır. Weber'in kurguladığı ideal tip sosyolojik bir metot olarak işlev görmüş olabilir ancak tarihsel konumu oldukça muğlak ve tarihi veri, olay ve kişiler nezdinde örneklendirilmesi oldukça zor bir kurgudur. Diğer taraftan Weber – Marx ikileminde tarihsel süreç Marx'ı doğruluyor gibi görünürken aynı durum Ülgener için de geçerlidir. İslam tarihinde henüz Ülgener'in ortaçağlaşmayı başlatmadığı, hatta ticari, askeri ve siyasi açıdan ileri bir noktada olunan dönemde dahi tasavvufi oluşumlar mevcuttur. İnsanların bazı dönemlerde tasavvufi yoruma daha fazla sığınmak istemeleri ise devirlerin siyasi ve sosyal çalkantılarından kaynaklanmaktadır. Bizatihi tasavvufi öğretisi insanların içe kapanık, kaderci, aşırı kanaatkâr vs. karaktere sahip olmasını sağlamamakta, tam tersine örneğin Moğol istilaları ve benzeri kaos ortamlarından bunalan, yerinden sürülen, yaşam hakkı elinden alınan halk kurutuluşu, bir arada kalabilmeyi, psikolojik olarak telkin ve teskin edilmeyi tekke ve dergahlarda aramaktadır. Meseleye bir başka açıdan bakıldığında daha Hicri 2. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış olan tasavvufi ekoller ahilik teşkilatları üzerinden böyle kaos ortamlarında yönetime de katılmışlar, ön fetih kolları olarak hizmet verirken zaman zaman da otorite eksikliklerinde şehir yönetimini devralmışlardır. Bu durum tasavvufi oluşumların dışa dönüklüğünün ve toplumsal arenadaki etkinliğinin büyük ölçüde siyasi ve maddi olaylar tarafından şekillendiğini göstermektedir. Tüm varını kaybetmiş ve büyük bir göç, savaş ve sürgün yaşayan Anadolu halkına dergâhlardan yükselen sabır, şükür, kanaat ve kadere rıza çağrısı yine devrin maddi planda gerçekleşen olaylarının zihniyete olan etkisine örnektir. Diğer taraftan ahilik teşekküllerinin bir zaman sonra siyasi ve askeri arenadan çekilerek sadece sosyal alanda var olmaları da merkezi otoritenin tesis edilmesi ve bu alanlarda

kendilerine ihtiyaç duyulmaması nedeniyledir; tasavvufi öğreti ile bu tarihsel sürecin doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır.

Ülgener'in tezindeki en büyük eksiklik tezin tarihsel verilerden neredeyse hiç istifade etmemiş olmasıdır. Örneğin tasavvufi hareketin iktisadi gelişme ve zihniyet üzerindeki etkisini ele alan bir tezin hangi coğrafyayı, hangi dönemde, hangi tasavvufi fırkalar nezdinde ve hangi olayların bölüdüğü kırılmalar ile ele aldığı hususunda hiçbir bilgi verilmemektedir. İslam toplumlarının iktisadi gelişme tarihi ve tasavvuf tarihinin karşılaştırmalı ele alınması gerekirken, bir kısmı tasavvuf edebiyatı sayılamayacak, mutasavvıf olmayan edebi şahsiyetlerce yazılmış eserlerden yapılan alıntılar ile bir zihniyet dünyası kurgulanmaya çalışılmış ancak yine bu dünyanın hangi coğrafyada, hangi etkenler altında oluştuğu soruları cevapsız kalmıştır. Weber'in ideal tipinin tarihsel dayanağı ne kadar zayıf ise Ülgener'in zihniyet analizinin tarihi süreçte bir yere konumlandırılması o kadar zordur. Örneğin Ülgener'de Ortaçağın nerede başlayıp nerede bittiği, ortaçağlaşma/esnaflaşma olarak tasvir ettiği çözülme devrinin tüm İslam coğrafyasını kapsayıp kapsamadığı ve bu süreçlerin hangi coğrafyada ne kadarlık bir iktisadi gelişme(me)ye yol açtığı belirsizdir.

Hemen hemen bütün dinler tarafından insanın fitraten dünyaya ve mala karşı meyilli olarak kabul edilmesi dinlerin insan-madde dengesinde her zaman maddeye karşı uyarıcı konumda pozisyon almasını doğurmaktadır. Protestan ahlakında dahi bu yaklaşım mevcut iken tasavvufun insanları kanaatkârlık, rıza, sabır ve tevekkül hasletlerine sahip olmaları yönünde çağrıda bulunması oldukça doğaldır. Bu konuda tasavvuf – mistisizm ayrımının yapılmamış olması dünyaya karşı aşırı ilgisiz, pasif ve edilgen bir tutum geliştirildiği gibi bir yorum doğurmaktadır. Ancak ana akım tasavvufi ekollerin, topluma sirayet ettiği dergâh ve tekke benzeri kanallar ile sosyal hayatın bizatihi içinde bir oluşum olarak üstlendiği siyasi, sosyal ve ekonomik misyonlar, mistisizmden ne kadar uzakta olduklarını göstermektedir.

Ülgener'in çizmekte olduğu ortaçağ zihniyetinin bir boyutunda edilgen, pasif, içe kapalı, gelecek algısı olmayan, kanaatkâr, rasyonel düşünmeyen bir karakter ön plana çıkartılırken, diğer bir boyutta ise gömme ve çıkılma alışkanlığı olan, gösteriş, şan

ve şöhrete meraklı, sabit kıymetlere fazlaca ehemmiyet veren, tüketim hırsı olan, hasis ve eli sıkı bir tip çizilmektedir. Bu birbirine tamamen zıt iki zihniyetin aynı zaman diliminde, aynı tasavvufi etki altında oluşması mümkün değildir. Özellikle ikinci karakter, karakteristikleri itibariyle tasavvufi öğreti ile tamamen zıt konumdadır. Birinci karakterin pasif, edilgen ve aksiyon tarafı zayıf bir profil ortaya koyduğu iddiasına da tasavvuf ve hatta genel olarak İslam düşüncesindeki kanaatkarlık, teslimiyet ve tevekkül algısının aslında bizatihi aksiyonu önceleyen bir yapıda olması ile cevap verilebilir. Bu hasletler fiili yok saymamakta, tam tersine önce kişinin yapabileceği her şeyi yapması, tüm aksiyon şartlarını yerine getirmesi, çalışması, çaba göstermesi, ardından sonuçlar konusunda tevekkül etmesi, teslimiyet göstermesi ve kanaat etmesi istenmektedir.

Batı'da asketizmin manastır hücrelerinden çıkarak dünyevileşmesi sürecini Ülgener'in İslam toplumunda araması da bir diğer eleştiri konusudur. Hristiyanlıktaki ruhban sınıf İslam'da mevcut değildir, aynı zamanda manastırların içindeki ve dışındaki Hristiyanlık yaşamı Batı'da bir düalizm oluştururken İslam'da böyle bir farklılık meydana gelmemiştir. Tasavvufi oluşumlarda her ne kadar bir mürid-mürşid ilişkisi oluşmuş da olsa vaz edilen prensipler tavandan tabana herkes için aynıdır. Dini öğreti olarak dergâh ve tekkeler için farklı bir değer sistemi ve yaşam düsturunun oluşmasına izin verilmemiştir. Tekke ve dergâhlar şehirlerin merkezinde, kapıları her daim açık ve mensupları da bizzat ticaretle uğraşan esnaf, tüccar, çiftçi ve benzeri kesimdir. Tekkeler eğitim kurumu, han, iletişim merkezi, sohbet merkezi, hastane, aşevi ve benzeri birçok sosyal işlevi yerine getiren müesseseler olarak hayatın oldukça içinde yer almışlardır. Aynı zamanda tasavvufta şeyh günah işlendiğinde müracaat edilerek o günahtan/hatadan kurtulmayı sağlayacak bir yetkiye sahip değildir. Weber asketizmin dünyaya yayılmasının inananlara daha önceden sahip olmadıkları yaşam disiplinini ve öz denetimi verdiğini ifade etmektedir. Bu noktada ortaya bir yaşam düsturu koyan ve örnek olarak, yönlendirerek hayatlarını belli prensipler dâhilinde yaşamaları yolunda rehberlik eden şeyhlerin, o noktadan sonra aradan çekilmeleri ve tüm tasavvuf mensuplarının kendi hayatlarından sorumlu olarak hayatlarına disiplini

ve nefis terbiyesini yerleştirmek zorunda olmaları İşlam'da asketizmin zaten hayatın bizatihi içinde olduğunu göstermektedir.

Ülgener'in iktisadi zihniyet üzerine gerçekleştirdiği çalışmalar ele aldıkları konu, derinlik, konu bütünlüğü, metod, kullanılan kavramlar ve kapsam açısından alanında bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Bu tezde Ülgener'in çalışmalarına dair kritik edilen hususların, önümüzdeki dönemde din, iktisadi zihniyet ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı hedefleyen çalışmalara katkı sağlaması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Afifî, Ebu'l-Alâ: **Tasavvuf, İslam'da Manevi Devrim**, Çev. İbrahim Kaçar-Murat Sülün, İstanbul, Risale, 2004.
- Akalın, Kürşat Haldun: "Avrupa'da Rasyonel-Ekonomik Bireyciliğin Yükselişi ve Max Weber'in Protestan Ahlakı Yorumu", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 31, Aralık 2011, s. 235-256.
- Altıntaş, Hayrani: **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Arslan, Mustafa: "Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, Bahar 2010, s. 55-77.
- Ateş, Süleyman: **İslam Tasavvufu**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992.
- Ayan, Dursun: "İslam Tasavvuf Zihniyetinin Yoksulluğu Teşvik İşlevi Var mıdır? Edebi Metinlerden Bazı İzlenimler", **Yardım ve Dayanışma Dergisi**, Y:1, C:1, S:1, Ocak-Haziran 2010, s. 57-69.
- Babinger, Franz, Fuat Köprülü: **Anadolu'da İslamiyet**, İstanbul, İnsan, 2000.
- Baechler, Jean: **Kapitalizmin Kökleri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2. bs., Ankara, İmge Kitapevi, 1994.
- Ball, Donald W.: "Catholics, Calvinists, and Rational Control: Further Explorations in the Weberian Thesis", **Sociological Analysis**, Vol. 26, No: 4, Winter 1965, pp. 181-188.

- Barkan, Ömer Lütfi: “Bibliyografya”, (Çevrimiçi) <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuifm/article/viewFile/1023007420/1023006924>, 14 Aralık 2013.
- Bendix, Reinhard: “The Protestant Ethic – Revisited”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 9, No: 3, April 1967, pp. 266-273.
- Benevolo, Leonardo: **Avrupa Tarihinde Kentler**, Çev. Nur Nirven, İstanbul, Afa, 1995.
- Bilgin, Azmi: “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, **İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, 2014, s. 61-82.
- Bouwisma, William J.: **John Calvin: A Sixteenth Century Portrait**, New York, Oxford University Press, 1988.
- Brown, Robert McAfee: **The Spirit of Protestantism**, New York, Oxford University Press, 1965.
- Burrell, Sidney A.: “Calvinism, Capitalism, and the Middle Classes: Some Afterthoughts on an Old Problem”, **The Journal of Modern History**, Vol. 32, No: 2, June 1960, pp. 129-141.
- Cohen, Jere: “Protestant Ethic and Status-Attainment”, **Sociological Analysis**, Vol. 46, No: 1, Spring 1985, pp. 49-57.
- Çamlı, Ahmet Yavuz: “Max Weber’de Rasyonelleşme ve İktisadi Gelişme İlişkisi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Celal Bayar Üniversitesi, 2013.

- Davis, Wallace M.: "Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism, by Max Weber", **American Journal of Sociology**, Vol. 83, No: 5, March 1978, pp. 1105-1131.
- Demirpolat, Anzavur, Gürsoy Akça: "Ahilik ve Türk Sosyo-kültürel Hayatına Katkıları", (Çevrimiçi) www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/demirpolat.pdf, 21 Aralık 2013.
- Doğan, Necmettin: "Türk Düşüncesinde "Mani-i Terakki" Meselesi", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y: 9, S: 17, Bahar 2010, s. 177-187.
- Doğangün, Bengü: "19. Yy.'dan Cumhuriyete Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devralınan Girişimcilik Mirası", **Akademik Bakış Dergisi**, S: 39, Kasım-Aralık 2013, s. 1-21.
- Dunstan, J. Leslie: **Protestantism**, New York, George Braziller, 1962.
- Duran, Hacı, Fatma Torun: "Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", (Çevrimiçi) <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/view/1023006715/1023006237>, 18 Ocak 2014.
- Enoch Buck, Robert: "Protestantism and Industrialization: An Examination of Three Alternative Models of the Relationship between Religion and Capitalism", **Review of Religious Research**, Vol. 34, No: 3, March 1993, pp. 210-224.
- Er, İzzet: "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Y:1, S:1, C:1, 1986, s. 125-131.
- Erbaş, Ali: **Hristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi**, İstanbul, İnsan, 2004.

- Esen, Adem: “İnsanın Mala Rağbeti ve İbadet Vaktinde Alış-Veriş”, Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997.
- Febvre, Lucien: **Rönesans İnsanı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitapevi, 1995.
- Forcese, Dennis P.: “Calvinism, Capitalism and Confusion: The Weberian Thesis Revisited”, **Sociological Analysis**, Vol. 29, No: 4, Winter 1968, pp. 193-201.
- Gaede, Stan: “Religious Affiliation, Social Mobility, and the Problem of Causality: A Methodological Critique of Catholic-Protestant Socioeconomic Achievement Studies”, **Review of Religious Research**, Vol. 19, No: 1, Autumn 1977, pp. 54-62.
- Gencer, Bedri: “İslamcıların İktisadi Görüşleri”, Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997.
- Genç, Mehmet: **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken, 2012.
- George, Charles, Katherine George: “Protestantism and Capitalism in Pre-Revolutionary England”, **Church History**, Vol. 27, No: 4, December 1958, s. 351-371.
- Gerde, Virginia W., Michael G. Goldsby, Jon M. Shepard: “Moral Cover for Capitalism, The Harmony-of-Interests Doctrine”, **Journal of Management History**, Vol. 13, No: 1, 2007, pp. 7-20.
- Goldman, Harvey: “Weber’s Ascetic Practices of the Self”, Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber’s Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993.

- Greeley, Andrew: "Protestant and Catholic: Is the Analogical Imagination Extinct?", **American Sociological Review**, Vol. 54, No: 4, August 1989, pp. 485-502.
- Greeley, Andrew: "The Protestant Ethic: Time for a Moratorium", **Sociological Analysis**, Vol. 25, No: 1, Spring 1964, pp. 20-33.
- Greyerz, Kaspar Von: "Predestination, "Covenant, and Special Providence", Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber's Protestan Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993.
- Güçlü, Tansel: "Modern Dünya Ekonomisinin Doğuşu ve Kökenleri Hakkında Yapılan Tartışmalar Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmamış YL Tezi, Ege Üniversitesi, 2008.
- Gümüşhanevi, Ahmed Ziyaüddin: **Veliler ve Tarikatlarda Usul**, Çev. Rahmi Serin, İstanbul, Pamuk, 1977.
- Güran, Tevfik: **İktisat Tarihi**, İstanbul, Acar Basım, 2003.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam Peygamberi**, İstanbul, Beyan, 2009.
- Hançerlioğlu, Orhan: **Dünya İnançları Sözlüğü**, İstanbul, Remzi, 1993.
- Hendrick Jr., Charles W.: "The Ethics of World History", **Journal of World History**, Vol. 16, No: 1, March 2005, pp. 33-49.
- Hill, Christopher: "Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı", Ed. David S. Landes, Çev. Süleyman E. Gündüz, **Kapitalizmin Doğuşu**, İstanbul, İnsan, 1998, s. 31-43.

- Hilmi, Filibeli Ahmet: **İslam Tarihi**, Haz. Cem Zorlu, İstanbul, Ağaç, 2009.
- Hudson, Kenneth,
Andrea Coukos: “The Dark Side of the Protestant Ethic: A Comparative Analysis of Welfare Reform”, **Sociological Theory**, Vol. 23, N: 1, March 2005, pp. 1-24.
- Kaelber, Lutz: “Protestantism and Capitalism: The Mechanisms of Influence by Jere Cohen”, **The Canadian Journal of Sociology**, Vol. 28, N: 4, Autumn 2003, pp. 575-581.
- Kallek, Cengiz: **Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İstanbul, İz, 1997.
- Kara, Mustafa: **Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler**, İstanbul, Sır, 2001.
- Kara, Mustafa: **Dervişin Hayatı Sufinin Kelamı**, İstanbul, Dergah, 2005.
- Kayaoğlu, İsmet: **İslam Kurumları Tarihi**, Ankara, DMS-Doruk, 1980.
- Kaymakçı, Özgün Burak: “Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din İlişkisi”, **İnsan & Toplum**, Y: 2, No: 4, 2012, s. 119-134.
- Korkmaz, Cemil Hakan: “Max Weber Düşüncesinde İktisadi Bakımdan Doğu-Batı Farklılığı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Koştaş, Münir: “Max Weber’de Din ve Zihniyet”, **Felsefe Dünyası**, Aralık 1993, s. 30-34.
- Köksal, M. Asım: **Hız Muhammed (As.) ve İslamiyet, Medine Devri**, C.1, İstanbul, İrfan, 1978.

- Köse, Fatih: **İstanbul Halveti Tekkeleri**, İstanbul, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Kurt, Abdurrahman: “Bireyselden Toplumsala Geçişte Din”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 18, S. 1, 2009, s. 37-59.
- Kurt, Abdurrahman: “Weber’in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 19, S:1, 2010, s. 1-23.
- Kurtulmuş, Berrak: “İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde”, (Çevrimiçi)
<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusskd/article/view/1023000269>, 18 Ocak 2014.
- Lehmann, Hartmut: “The Rise of Capitalism: Weber versus Sombart”, Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber’s Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993.
- Lings, Martin: **Hız Muhammed’in Hayatı**, İstanbul, İnsan, 1984.
- Lüdemann, Gerd: **Paul: The Founder of Christianity**, New York, Prometheus Books, 2002.
- Mackinnon, Malcolm H.: “The Longevity of the Thesis: A Critique of the Critics”, Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber’s Protestant Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993.
- Mantran, Robert: **İslam’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, Çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Marshall, Gordon: “The Dark Side of the Weber Thesis: The Case of Scotland”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 31, No: 3, September 1980, pp. 419-440.

- Mehl, Roger: **The Sociology of Protestantism**, Çev. James H. Farley, London, SCM Press, 1970.
- McCormack, Thelma: “The Protestant Ethic and the Spirit of Socialism”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 20, No: 3, September 1969, pp. 266-267.
- Means, Richard L.: “Weber's Thesis of the Protestant Ethic: The Ambiguities of Received Doctrine”, **The Journal of Religion**, Vol. 45, No: 1, January 1965, pp. 1-11.
- Mielants, Eric: “Perspectives on the Origins of Merchant Capitalism in Europe”, **Fernand Braudel Center**, Vol. 23, No: 2, 2000, pp. 229-292.
- Mumcu, Cumhuri: “Sabri Ülgener’in Kaleminden İktisat Zihniyeti”, (Çevrimiçi) <http://www.turktrade.org.tr> (Türkiye Dış Ticaret Derneği Resmi Web Sayfası), 18 Ocak 2014.
- Muslu, Ramazan: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan, 2003.
- Oakes, Guy: “The Thing That Would Not Die: Notes on Refutation”, Ed. Hartmut Lehmann and Guenther Roth, **Weber’s Protestan Ethic**, New York, Cambridge University Press, 1993.
- Öngören, Reşat: **Osmanlılar’da Tasavvuf**, İstanbul, İz, 2000.
- Özerkmen, Necmettin: “Ahiliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları- Sosyolojik Yaklaşım”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 44, 2004-2, s. 57-78.
- Özkan, Yakup: “Etik ve Tasavvuf”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 17, 2008, s. 203-208.

- Özgiraz, Ahmet: “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 36, Mart 2007, s. 35-59.
- Özgiraz, Ahmet: “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Özgiraz, Ahmet: “Sabri F. Ülgener’in Max Weber Eleştirisi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 28, Mart 2003, s. 49-61.
- Öztürk, Serdar: “Bir İktisatçının Türk İletişim Araştırmalarına Katkıları: Sabri Ülgener Üzerine Notlar”, **Ekonomik Yaklaşım**, C. 17, S: 58, s. 89-113.
- Peker, Hüseyin: “Tasavvuf Psikolojisi”, (Çevrimiçi) http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/Makaleler/330446591_199307030281.pdf, 18 Ocak 2014.
- Pernoud, Regine: **Burjuvazi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İletişim, 1991.
- Pirenne, Henri: **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim, 2005.
- Pointer, Richard W.: “Philadelphia Presbyterians, Capitalism, and the Morality of Economic Success, 1825-1855”, **The Pennsylvania Magazine of History and Biography**, Vol. 112, No: 3, July 1988, pp. 349-374.
- Rabb, Theodore K.: “The Expansion of Europe and the Spirit of Capitalism”, **The Historical Journal**, Vol. 17, No: 4, December 1974, pp. 675-687.
- Ringer, Fritz: **Weber’in Metodolojisi: Kültür Bilimleri ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi**, Çev. Mehmet Küçük, Ankara, Doğu Batı, 2006.

- Robertson, Hector M.: "A Criticism of Max Weber and His School", Ed. Robert W. Green, **Protestantism, Capitalism, and Social Science**, London, D. C. Heath and Company, 1973, pp. 53-89.
- Rogers, George L.: **Benjamin Franklin's The Art of Virtue**, Minnesota, Acorn Publishing, 1990.
- Samuelsson, Kurt: "Religion and Economic Action", Ed. Robert W. Green, **Protestantism, Capitalism, and Social Science**, London, D. C. Heath and Company, 1973, pp. 106-137.
- Sayar, Ahmed Güner: **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi, Sabri F. Ülgener**, İstanbul, Ötüken, 1998.
- Sayar, Ahmed Güner: **İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları**, İstanbul, Ötüken, 2005.
- Sayar, Ahmed Güner: "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme", **İş Ahlakı Dergisi**, C. 1, S: 1, 2008, s.123-136.
- Sayar, Ahmed Güner: "Sabri Ülgener'in Bir Türk Weber'i Olarak Portresi", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 20, Mart 1999, s. 93-95.
- Sayar, Ahmed Güner: **Ülgener Yazıları**, İstanbul, Derin, 2006.
- Seaver, Paul: "The Puritan Work Ethic Revisited", **Journal of British Studies**, Vol. 19, No: 2, Spring 1980, pp. 35-53.
- See, Henri: **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, İstanbul, Yöneliş, 2001.
- Smith, Virgil O., Yvonne S. Smith: "Bias, History, and the Protestant, Work Ethic", **Journal of Management History**, Vol. 17, No: 3, 2011, pp. 282-298.

- Solak, Fahri: "Ahilik", Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997, s. 69-81.
- Solak, Fahri: "Osmanlılarda İhtisap Kurumu", Haz. Mustafa Özel, **İktisat ve Din**, İstanbul, İz, 1997, s. 97-119.
- Sombart, Werner: **Burjuva**, Çev. Oğuz Adanır, Ankara, Doğu Batı, 2008.
- Sunar, Lütfi: **Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari**, İstanbul, Ayrıntı, 2012.
- Şennur Özdemir: "Din Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar", (Çevirimiçi), http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/Makaleler/2044360064_20072307066.pdf, 11 Haziran 2014.
- Tabakoğlu, Ahmet: **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah, 2003.
- Tarakçı, Muhammet: **St. Thomas Aquinas**, İstanbul, İz, 2006.
- Tatar, Hüseyin Canbay: "Din ve Kapitalizm", **Sosyoloji Konferansları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, No: 45, 2012-1, s. 149-168.
- Tatar, Taner, Mehmet Dönmez: "Zihniyet ve İktisat İlişkisi Çerçevesinde Ahilik Kurumu", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, 2008, s. 194-202.
- Tawney, Richard H.: "Religion and the Rise of Capitalism", Ed. Robert W. Green, **Protestantism, Capitalism, and Social Science**, London, D. C. Heath and Company, 1973, pp. 89-105.
- Tekeli, Hamdi: **Tasavvuf Kültürüne Giriş**, Ankara, Uludağ, 2011.

- Tenbruck, Friedrich H.,
Max Weber: “The Problem of Thematic Unity in the Works of Max Weber”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 31, No: 3, September 1980, pp. 316-351.
- The Encyclopedia of
Protestantism: Ed. Hans J. Hillerbrand, Routledge, New York - London, 2004, Vol. 2
- The Encyclopedia of
Protestantism: Ed. Hans J. Hillerbrand, Routledge, New York - London, 2004, Vol. 3.
- Tinker, Tony: “The Enlightenment and its discontents Antinomies of Christianity, Islam and the Calculative Sciences”, **Accounting, Auditing & Accountability Journal**, Vol. 17, No: 3, 2004, pp. 442-475.
- Titunik, Regina F.: “Death and the Devil: Self and Power in Max Weber and Thomas Mann by Harvey Goldman”, **The Review of Politics**, Vol. 57, No: 1, Winter 1995, pp. 167-170.
- Toennies, Ferdinand v.d.: “Max Weber on Church, Sect, and Mysticism”, **Sociological Analysis**, Vol. 34, No: 2, Summer 1973, pp. 140-149.
- Topbaş, Osman Nuri: **İmandan İhsana Tasavvuf**, İstanbul, Altınoluk, 2002.
- Tuna, Orhan: “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 43, İstanbul, 1987, pp.3-12.
- Türkdoğan, Orhan: **İslami Değerler Sistemi ve Max Weber**, İstanbul, IQ Kültür Sanat, 2005.

- Ülgener, Sabri F.: “Calvin ve Kalvinizm”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 395-396.
- Ülgener, Sabri F.: “Çözülme Devri Zihniyeti ve Zihniyet ve Din Adlı Eserleri Üzerine Sabri Ülgener’le Sohbet”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, pp. 657-665.
- Ülgener, Sabri F.: “Gelenekçi Bir Toplumun İktisadi Kıymetler ve Zihniyet Meseleleri”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 299-312.
- Ülgener, Sabri F.: “Gösteriş Maksadiyle İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 186-191.
- Ülgener, Sabri F.: **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.
- Ülgener, Sabri F.: “İktisadi Gelişmenin Şartları ve Sınırları: Az Gelişmiş Memleketlerin İstihlak ve Yatırım Meselelerine Toplu Bir Bakış”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 192-246.
- Ülgener, Sabri F.: “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S: 3-4, 1941, s. 351-380.
- Ülgener, Sabri F.: “İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 254-268.
- Ülgener, Sabri F.: “İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart’ın Yeri ve Şahsiyeti”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S: 3, 1942, s. 95-115.

- Ülgener, Sabri F.: “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 78-112.
- Ülgener, Sabri F.: “Kapitalizmin Tarihi Gelişimi”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 426-429.
- Ülgener, Sabri F.: **Tarihte Varlık Buhranları**, İstanbul, Derin, 2006.
- Ülgener, Sabri F.: **Zihniyet, Aydınlar ve İzmler**, İstanbul, Derin, 2006.
- Ülgener, Sabri F.: **Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, İstanbul, Derin, 2006.
- Ülgener, Sabri F.: “14. Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikayeti Mucip Bazı Halleri”, Ed. A. Güner Sayar, **Makaleler**, İstanbul, Derin, 2006, s. 153-163.
- Üremiş, Ali: “Türkiye Selçuklularında Bazı Sünnî Tasavvuf Hareketleri”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S: 28, 1996, s. 295-328.
- Valeri, Mark: “The Economic Thought of Jonathan Edwards”, **Church History**, Vol. 60, No: 1, March 1991, pp. 37-54.
- Vatandaş, Celaleddin: **Hız. Muhammed (SAV)’in Hayatı ve İslam Daveti, Mekke Dönemi**, İstanbul, Pınar, 2009.
- Walker, P. C. Gordon: “Capitalism and the Reformation”, **The Economic History Review**, Vol. 8, No: 1, November 1937, pp. 1-19.

- Weber, Max: **Din Sosyolojisi**, Ed. Ephraim Fischhoff, Çev. Latif Boyacı, İstanbul, Yarın, 2012.
- Weber, Max: **General Economic History**, New York, Greenberg, 1981.
- Weber, Max: **Sosyolojinin Temel Kavramları**, Çev. Medeni Beyaztaş, İstanbul, Yarın, 2012.
- Weber, Max: **Şehir, Modern Kentin Oluşumu**, Çev. Musa Ceylan, İstanbul, Yarın, 2012.
- Weber, Max: **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Milay Köktürk, Ankara, Bilgesu, 2006.
- Weber, Max: **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem, 2011.
- Weber-Berg, Christoph: "Protestant Re-formulation", **Journal of Management Development**, Vol. 29, No: 7/8, 2010, pp. 724-735.
- Weber-Berg, Christoph: "Practical Wisdom, An Attempt for a Protestant Re-formulation", **Journal of Management Development**, Vol. 29, No: 7/8, 2010, pp. 724-727.
- Wiener, Jonathan M.: "Max Weber's Marxism: Theory and Method in The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations", **Theory and Society**, Vol. 11, No: 3, May 1982, pp. 389-401.

- Yazıcıoğlu, Eda: “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme”, (Çevrimiçi) <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/eyazicioglu.pdf>, 18 Ocak 2014.
- Yılmaz, H. Kamil: **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004.
- Yurdaydın, Hüseyin G.: **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Yücer, Hür Mahmut: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan, 2003.
- Zaret, David: “Calvin, Covenant Theology, and the Weber Thesis”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 43, No: 3, September 1992, pp. 369-391.
- Zorlu, Abdülkadir: “Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak”, **Muhafazakâr Düşünce**, Y: 3, S: 9-10, Yaz-Güz 2006, s. 181-202.

ÖZGEÇMİŞ

Selman Ortaköy 1984 yılında Amasya’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Denizli’de tamamladı. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi İktisat bölümünde, yüksek lisans eğitimini ise Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomi ve Finans bölümünde aldı. Ortaköy, lisans eğitiminin ardından başladığı Bankacılık kariyeri boyunca, özel bir Katılım Bankasının satış, denetim ve strateji alanlarında çalıştı. Halen bankacılık kariyerine strateji alanında yönetici olarak devam etmektedir.